

Φθινόπωρο/Οτοño 2023
Ετήσια έκδοση για τις Ισπανικές
& Ισπανοαμερικανικές Σπουδές

Τεύχος Ε'
Núm.: V

Tribuna Abierta

de

ESTUDIOS HISPANO-HELENOS

Ταξίδια και Ιστορική Μνήμη
Iberismo y la Selva Viviente del Ecuador

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός (ΙΣΠ)
Facultad de Humanidades Grado en Lengua y Cultura Hispanas (ISP)

Tribuna Abierta
de
Estudios Hispano-Helenos
Τεύχος Ε' / Número V

Συντακτική Επιτροπή

Εμμανουήλ Κουτούζης, καθηγητής ΕΑΠ-κοσμήτορας της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών.

Αρτούρο Βάργας, αναπληρωτής καθηγητής ΕΚΠΑ.

Χοσέ Ραμόν Λόπεθ Γκαρθία, Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης.

Βασιλική Κανελλιάδου, καθηγήτρια σύμβουλος ΕΑΠ-ΙΣΠ: Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός.

Μάγδα Φυτιλή, καθηγήτρια σύμβουλος ΕΑΠ-ΙΣΠ: Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός.

Δημήτρης Ε. Φιλιππής, αναπληρωτής καθηγητής ΕΑΠ-διευθυντής ΠΠΣ ΙΣΠ.

Σύμβουλοι έκδοσης

Δημήτρης Δρόσος, καθηγητής ΕΚΠΑ.

Γιώργος Ν. Βλαχάκης, αναπληρωτής καθηγητής ΕΑΠ-ΕΛΠ: Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό.

Αλίθια Βιγιάρ Λεκουμπέρι, επίκουρη καθηγήτρια Universidad Internacional de Valencia (VIU).

Ιωάννης Κιορίδης, καθηγητής σύμβουλος ΕΑΠ-ΙΣΠ: Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός.

Μάρκος Μπρόγιερ, διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

Ζαχαρίας Παλνός, επίκουρος καθηγητής ΕΑΠ-ΕΠΟ: Σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό.

Πέδρο Άλβαρεθ ντε Φρούτος, ιστορικός.

Επιμέλεια έκδοσης: Δημήτρης Ε. Φιλιππής

Consejo de Redacción

Emanuil Koutouzis, prof. Universidad Abierta de Grecia (EAP)-decano de la Facultad de Humanidades.

Arturo Vargas, prof. titular de la Universidad Nacional Capodistriaca de Atenas (EKPA)

José Ramón López García, prof. Universidad Autónoma de Barcelona.

Vasiliki Kanelliadou, prof. colaboradora EAP-ISP: Lengua y Cultura Hispanas.

Magda Fytily, prof. colaboradora EAP-ISP: Lengua y Cultura Hispanas.

Dimitris Filippis, prof. titular EAP-director del Programa de Grado: Lengua y Cultura Hispanas (ISP).

Consejeros de edición

Dimitris Drosos, prof. de la Universidad Nacional Capodistriaca de Atenas (EKPA).

Giorgios N. Vlachakis, prof. titular EAP: Programa de Grado en Civilización Helénica.

Alicia Villar Lecumberri, prof. doctora contratada-Universidad Internacional de Valencia (VIU).

Ioanis Kioridis, prf. colaborador EAP-ISP: Lengua y Cultura Hispanas.

Marcos Breuer, doctor en Filosofía.

Sajarias Paliós, prof. contratado doctor EAP: Programa de Grado en Civilización Europea.

Pedro Álvarez de Frutos, historiador.

Coordinador de edición: Dimitris Filippis

Consejo de Organización de Actividades EAP-ISP: Vasiliki Kanelliadou, Roberto Rodríguez Milán, Ana Rosenberg, Magda Fytily, Giorgos Chalatsis, prof. colaboradores en EAP-ISP. Antonia Tzoganaki, Vasiliki Koufopoulou, Xenia Giokari, Emanuil Nomikós, graduados ISP. Secretaría: Konstantinos Konstantópoulos, doctorando EAP. Coordinador: Dimitris Filippis.

Este número cuenta con la subvención de la Cuenta Especial de Investigación (EΛKE) de la Universidad Abierta de Grecia (Hellenic Open University-HOU). Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με επιχορήγηση από τον ΕΛΚΕ-ΕΑΠ.

Η εικονογράφηση του τεύχους προέρχεται από τα αρχεία των συνεργατών-συγγραφέων, τα site των συνεργαζόμενων φορέων και τις ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες τους (κυρίως του ΕΑΠ και του Ινστιτούτου Θερβάντες), τους επίσημους ηλεκτρονικούς συνδέσμους ιδρυμάτων, περιφερειών, νομαρχιών και δήμων των χωρών που εμπίπτουν στη θεματολογία του τεύχους, τα ηλεκτρονικά αρχεία του Τύπου των ίδιων χωρών, τα site αντίστοιχων εκδοτικών οίκων και, τέλος, από τη Wikipedia.

Εικόνα εξωφύλλου. Φωτογραφία Δ.Ε. Φιλιππής: Σιδηροδρομικός Σταθμός Joaquín Sorolla στη Βαλένθια-κεντρική είσοδος αναχωρήσεων. Εικόνα οπισθόφυλλου. Φωτογραφία Λεωνίδα Οικονομάκης: Αμαζονία του Ισημερινού.

Καλλιτεχνική Επιμέλεια-Σελιδοποίηση: Ηλίας Νταλακίδης

Παραγωγή: Εκδόσεις ΕΑΠ Α.Ε.

ISSN: 2654-0711

Copyright © 2023 για την Ελλάδα και όλο τον κόσμο ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Το παρόν ηλεκτρονικό τεύχος δεν είναι προς πώληση. Αναρτάται στην πλατφόρμα του ΕΑΠ - La presente edición electrónica, sin fines de lucro, puede descargarse gratuitamente de la página web de la Universidad Abierta de Grecia.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη, κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική κ.λπ.) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Tribuna Abierta

de

Estudios Hispano-Helenos

Τεύχος Ε' / Número V

Ετήσια έκδοση για τις Ισπανικές & Ισπανοαμερικανικές Σπουδές, Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «ΙΣΠ: Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός», Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών (ΣΑΕ)-ΕΑΠ

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος 80240 της ΣΑΕ και επιχορηγήθηκε από τον ΕΛΚΕ-ΕΑΠ. Συνεργάστηκαν, το Ινστιτούτο Θερβάντες της Αθήνας και η Πρεσβεία της Ισπανίας στην Ελλάδα.

Edición anual de Estudios Españoles & Hispanoamericanos, Programa de Grado en «ISP: Lengua y Cultura Hispanas», Facultad de Humanidades-Universidad Abierta de Grecia (EAP)

Este número se ha realizado en el marco del programa de investigación 80240 de la Facultad de Humanidades y cuenta con la subvención de la Cuenta Especial de Investigación de la Universidad Abierta de Grecia (Hellenic Open University-HOU) y la colaboración del Instituto Cervantes de Atenas y la Embajada de España en Grecia.

Civilización
Historia y Sociedad
Lengua-Literatura-Arte
Pensamiento y Ciencia

Πολιτισμός
Ιστορία και Κοινωνία
Γράμματα και Τέχνες
Σκέψη και Επιστήμη

Περιεχόμενα - Índice

ΕΝΟΤΗΤΑ Α-UNIDAD I. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ/MONOGRAFÍAS	14
Νίκος Χατζηϊωακείμ (Jatziiioakim), <i>Dilemas políticos y cuestiones historiográficas acerca de la neutralidad española en la II Guerra Mundial</i> Πολιτικά διλήμματα-ιστοριογραφικά ζητήματα και ερμηνείες σχετικά με την αποφυγή εισόδου της Ισπανίας στον Β΄ Π.Π., το 1940-41.....	15
Μάγδα Φυτιλή (Fytilí), <i>Memorias y democracia: una historización de las políticas de memoria en Grecia, España y Argentina</i> Μνήμες και δημοκρατία: Μια ιστορικοποίηση των πολιτικών μνήμης σε Ελλάδα, Ισπανία και Αργεντινή.....	19
ΕΝΟΤΗΤΑ Β-UNIDAD II. COLABORACIONES/ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ EXPENDIENTE-IBERISMO. GRECIA Y CHIPRE: VIAJEROS ESPAÑOLES ΦΑΚΕΛΟΣ-ΙΒΗΡΙΣΜΟΣ. ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΚΥΠΡΟΣ: ΙΣΠΑΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ	22
César Rina Simón, <i>Iberismos en el siglo XIX</i> Ιβηρισμοί τον 19ο αιώνα.....	23
Fernando Escribano Martín, <i>El increíble viaje de Alí Bey, ¿un espía en Grecia?</i> Το απίστευτο ταξίδι του Αλή Μπέη. Ένας κατάσκοπος στην Ελλάδα;	39
Alicia Villar Lecumberri, <i>Berenguela: princesa de Navarra y reina de Chipre</i> Βερεγγάρια: πριγκίπισσα της Ναβάρρας και βασίλισσα της Κύπρου.....	53
ΕΝΟΤΗΤΑ Γ-UNIDAD III. CICLO DE CONFERENCIAS/ΚΥΚΛΟΣ ΔΙΑΛΕΞΕΩΝ INVESTIGACIÓN IN SITU-ARTE-ENSAYO ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ-ΤΕΧΝΗ-ΔΟΚΙΜΙΟ	62
Λεωνίδας Οικονομάκης (Oikonomakis), <i>Cosmopolíticas del Sur Global. El buen vivir en la selva viviente de la Amazonia del Ecuador</i> Κοσμοπολιτικές του Παγκόσμιου Νότου. Το buen vivir στη Ζώσα Ζούγκλα της Αμαζονίας του Εκουαδόρ.....	63
Miguel Fernández Belmonte, Konstantinos Parhenis y Daniel Vázquez Díaz: <i>dos grandes maestros del arte en Grecia y España en el siglo XX</i> Κωνσταντίνος Παρθένης και Ντανιέλ Βάθκεθ Ντίαθ: δύο μεγάλοι δάσκαλοι της τέχνης στην Ελλάδα και στην Ισπανία στον 20ό αιώνα.....	81
Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής (Kimourtzis), <i>Το ισπανικό πανεπιστήμιο κατά τον μεσοπόλεμο, υπό το αναλυτικό βλέμμα του Χοσέ Ορτέγκα υ Γκασσέτ</i> <i>La universidad española de entre guerras bajo la mirada analítica de José Ortega y Gasset</i>	89

ΕΝΟΤΗΤΑ Δ-UNIDAD IV. TEMA/ΘΕΜΑ

EL GRIEGO EN ESPAÑA-URUGUAY & EL ESPAÑOL EN GRECIA

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΕ ΙΣΠΑΝΙΑ-ΟΥΡΟΥΓΟΥΑΗ & ΤΑ ΙΣΠΑΝΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ..... 108

Jaume Almirall Sardà, *Catalunya i la Grècia moderna, un repàs històric*

Καταλονία και σύγχρονη Ελλάδα, ιστορική ανασκόπηση..... 109

Raquel Pérez, *Griego Moderno y Estudios Neohelénicos en Andalucía en el Instituto de Idiomas de la Universidad de Sevilla*

Τα Νέα Ελληνικά και οι Νεοελληνικές Σπουδές στην Ανδαλουσία στο Ινστιτούτο Γλωσσών του

Πανεπιστημίου της Σεβίλλης..... 117

Soraya Ochoviet, *La labor de la Fundación “María Tsakos” en Uruguay*

Το έργο του Ιδρύματος «Μαρία Τσάκος» στην Ουρουγουάη 123

Εμμανουήλ Νομικός (Nomikós), *Datos sobre la difusión del español en Grecia en el siglo XXI*

Στοιχεία για τη διάδοση της ισπανικής στην Ελλάδα τον 21ό αιώνα..... 129

Δημήτρης Κουβάς (Kouvas), *Traducción y recepción de la novela española en Grecia (1980-2020)*

Μετάφραση και πρόσληψη του ισπανικού μυθιστορήματος στα ελληνικά (1980-2020)..... 137

ΕΝΟΤΗΤΑ Ε-UNIDAD V. PRESENTACIONES/ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

PREMIOS-LIBROS-PELÍCULAS-PRENSA

ΒΡΑΒΕΙΑ-BIBΛΙΑ-ΤΑΙΝΙΕΣ-ΤΥΠΟΣ..... 146

Claudia Costanzo, *Cristina Peri Rosi: alegorías de la paz*

Χριστίνα Πέρι Ρόσι: αλληγορίες της ειρήνης..... 147

Marcos Breuer, *Nietzsche en las letras rioplatenses*

Ο Νίτσε στα γράμματα του Ρίο ντε λα Πλάτα 157

Νίκος Μαυρέλος (Mavrelós), <i>Críticón de Baltasar Gracián</i> Το Κριτικόν του Βαλτασάρ Γρατιανού (Γκραθιάν).....	161
Βίβιαν Πελετλή (Peletlí), <i>Δύο βιβλία για την Τέχνη & την Επανάσταση</i> <i>Dos libros sobre el Arte & la Revolución</i>	165
Βασιλική Κουφοπούλου (Κουφορουλου), <i>Τρία ισπανικά περιοδικά ιστορίας στη Βιβλιοθήκη μας</i> <i>Tres revistas de historia españolas en nuestra Biblioteca</i>	168
Ελένη Λεμπιδάκη (Lebidaki), <i>Ανθρωποκυνηγητό</i> <i>La caza del hombre</i>	171
D. Filippís, <i>Aclaración quijotesca en banner</i> <i>Traducción: Antonia Tzoganaki</i>	174
ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ: Δημήτρης Ε. Φιλιππής.....	176
ΠΡΟΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ: Βασιλική Κανελλιιάδου (Kanelliadou), <i>Ο Λόρκα, τα Λαϊκά ισπανικά τραγούδια, και η ελληνική απόδοσή τους</i> <i>Lorca, las Canciones populares antiguas y las versiones griegas</i>	181
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	188
Δημήτρης Δρόσος (Drosos), <i>Ι. Κ. Χασιώτης</i>	188
Δημήτρης Ε. Φιλιππής (Filippís), <i>Ι.Κ. Hassiotis</i>	192

ACLARACIONES para la aceptación-presentación y publicación de originales	196
ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ σχετικά με την αποστολή και δημοσίευση συνεργασιών	197

Η εικονογράφηση του τεύχους προέρχεται από τα αρχεία των συνεργατών-συγγραφέων, τα site των συνεργαζόμενων φορέων και τις ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες τους (κυρίως του ΕΑΠ και του Ινστιτούτου Θερβάντες), τους επίσημους ηλεκτρονικούς συνδέσμους πανεπιστημίων, ιδρυμάτων, περιφερειών, νομαρχιών και δήμων των χωρών που εμπίπτουν στη θεματολογία του τεύχους, τα ηλεκτρονικά αρχεία του Τύπου των ίδιων χωρών, τα site αντίστοιχων εκδοτικών οίκων και, τέλος, από τη Wikipedia.

Το παρόν περιοδικό είναι αποκλειστικά σε ηλεκτρονική μορφή και δεν είναι προς πώληση. Αναρτάται στις πλατφόρμα του ΕΑΠ με δωρεάν πρόσβαση.

Las ilustraciones del presente volumen provienen de los archivos de los colaboradores-escritores y de las páginas electrónicas de las instituciones participantes con sus bibliotecas virtuales (sobre todo de la HOU y el Instituto Cervantes). También provienen de las páginas web oficiales de universidades, fundaciones, periféricas, diputaciones y municipios de los países que se incluyen en la temática de este número, así como las hemerotecas y editoriales de los mismos países y, finalmente, de Wikipedia.

La presente revista es exclusivamente electrónica y sin fines de lucro. Puede descargarse gratuitamente de la página web de la Universidad Abierta de Grecia (HOU).

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ (ΕΑΠ)
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΠΣ: Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός (ΙΣΠ)

Α' κύκλος διαλέξεων,
Δεκέμβριος 2022-Ιανουάριος 2023

1er ciclo de conferencias,
diciembre 2022-enero 2023

Ο φραγκισμός μέσα από τον κινηματογράφο El franquismo a través del cine

Organización: Hellenic Open University (HOU) & Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

ISP: Lengua y Cultura Hispanas (HOU)-Departamento de Filología Española (UAB)

Πώς μεταφράζονται τὰ ισπανικά

Ἀγαπητὲ Χάρη,

Στὸ τελευταῖο φύλλο λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ, δημοσιεύθηκε μετάφραση ἑνὸς διηγήματος τοῦ Μπλάσκο Ἰμπάνιεθ. Τὸ διάβασμα καὶ μόνο τοῦ τίτλου μ' ἔβαλε σὲ πειρασμό. Ἔλεγε : « Διήγημα τοῦ Μπλάθκο Ἰμπάνιεθ ». Δεδομένου ὅτι, ὕστερ' ἀπὸ τὸ «Sol y Sombra» τοῦ κ. Οὐράνη, ὅλοι μας ξέρουμε καὶ ὀλίγα Ἰσπανικά, αὐτὸ τὸ « Μπλάθκο » μοῦ ἔκανε τρομακτικὴν ἐντύπωση. «Ἀφοῦ οἱ ἰσπανοὶ τὸ «Μπλάσκο» τὸ προσφέρουν «Μπλάσκο» κι' ὄχι «Μπλάθκο», φαντάθην ὁ μεταφραστὴς τί βαθειὰ ἰσπανικά θὰ κθέρει!» εἶπα μέσα μου.

Τὸ διάβασμα τοῦ κειμένου μ' ἔπεισε πὼς ὁ μεταφραστὴς δὲν ξέρει οὔτε γαλλικά (ἀπ' ὅπου καὶ μετάφρασε τὸ διήγημα). Πρόκειται γιὰ ἕναν χωριάτη, πὺν τριγυρνᾷ γιὰ μπεκρολόγημα στὰ « καμπαρέ » τῶν χωριῶν τῆς Μουρκίας. Κι' ἔτσι μαθαίνουμε, πὼς στὸν εὐλογημένο αὐτὸν τόπο ὅλα τὰ χωριά ἔχουν καμπαρέ κι' ὄχι ταβέρνες (γαλλ. cabaret).

Ἐπειτα αὐτὸς ὁ χωριάτης τὰ φτιάχνει μὲ μιὰν ἀλήτιστα μπεκροῦ, πὺν ἀκούει στὸ περίεργον ὄνομα Σουλάρντα (γιατὶ ὄχι Θουλάρντα;). Ὑστερ' ἀπὸ βαθειὰ συλλογὴ, βρῆκα τί τρέχει : Ὁ Ἰμπάνιεθ ἔδωσε στὴν ἀλήτιστα ἕνα παρατσούκλι πὺν σημαίνει ἰσπανικά «Μπεκροῦ». Ὁ γάλλος μεταφραστὴς μετέφρασε τὸ ἰσπανικὸ «Μπεκροῦ» στὸ γαλλικὸ Soularde, πὺν σημαίνει ἐπίσης «Μπεκροῦ». Μὰ ὁ δικός μας μεταφραστὴς ἐκ τοῦ ἰσπανικοῦ, δὲν ἤξερε τὴν ἐννοια τοῦ γαλλικοῦ soularde, καὶ θάρεψε πὼς πρόκειται γιὰ ὄνομα ἰσπανικό . . .

Διασκεδάζει κανεῖς, διαβάζοντας λογοτεχνικά περιοδικά, ἐν Ἑλλάδι . . .

Χαιρετισμούς
Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ

EDITORIAL

¿Cómo se traduce el español?” se preguntaba hace casi 85 años uno de los mejores novelistas, M. Karagatsis, a través de la histórica revista filológica *Nέα Εστία* n. 23 (1938), p. 772.

De su parte, poco antes en 1934 el gran poeta Kostís Palamás, presidente de honor con Unamuno de la Asociación Hispano-Helénica, prefirió apuntar en francés la medalla que le concedió el Gobierno español: “De la plaque de l’ Orde de la Republique” (Αρχείο Κ. Παλαμά-“Εισαγωγή”, p.3). Estamos en la época en que Kazantzakis y Uranis viajan a España y el primero “descubre” a F. García Lorca...

Desde entonces, cuando casi no existían traductores del español, hasta ahora que hay ya muchos y buenos, siguen careciendo de uniformidad tanto la transcripción o/y transliteración al griego del español y de las demás lenguas ibéricas e iberoamericanas, como, viceversa del griego moderno al español. Algunos ejemplos de dudas... de: δε/ντε, Rosa: Ρόζα/Ρόσα, Vázquez: Βάσκεζ/Βάσκες/Βάσκεθ, Βάθκεθ, Zaragoza: Σαραγόσα/Θαραγόθα, Generalitat-Generalidad: Τζενεραλιτάτ/Χενεραλιδάδ/Χενεραλιτάτ, Allende: Αλιέντε/Αγιέντε, Γιώργος: Jorge/Giorgos/Yorgos/Yeorgos, Βενιζέλος: Venicelos/Venizelos/Veniselos, etc. Y no hablemos de Cervantes y su héroe: Tservantes/Kervantis/Cervantés/Cervantes y Don... Quisotis-Quijotis-Quijote: Δον... Κισότις/Κιχώτης/Κιχότε, etc. Ahora bien, y a pesar de los estudios sobre este tema, cada escritor, traductor, filólogo, revista, editorial e institución prefieren su propio sistema de transcripción-ortografía. Por tanto, esta revista también carece de uniformidad ortográfica, ya que no puede, ni quiere, ser una excepción: no impone normas de transcripción y tampoco sus autores-colaboradores permiten que les impongan maneras ajenas. Por supuesto, al tomar parte en esta discusión, preferimos, como revista, optar por una solución de “helenización histórica”: Σαραγόσα-Δον Κιχώτης, por ejemplo; tratamos de seguirla por lo menos en aquellas partes que corren a cargo de la redacción y cuando claro, nos lo permiten los autores.

Algunos artículos de este número destacan aún más dicha falta tanto por su variedad ortográfica como por su originalidad; entre ellos están: una reseña sobre la primera traducción del *Criticón* de Baltasar Gracián, una investigación sobre las traducciones de la novela española al griego, dos estudios sobre viajeros españoles por Grecia y Chipre en el Medioevo y en el siglo XIX, una investigación *in situ* sobre los indígenas de la selva del Ecuador, un estudio que ofrece el perfil histórico del “iberismo” y, finalmente, el tema de la cuarta unidad (“el griego en España y América Latina y el español en Grecia”) con un artículo en catalán.

Sobre “el presente y el futuro de los estudios griegos modernos en el extranjero” el lector interesado puede leer un artículo, muy bien enfocado, del profesor M. Morfakidis en la prensa (*Το Βήμα*, 8-5-2021) que explica las causas de la «crisis de los estudios griegos modernos en el extranjero». Sobre la cuestión de la difusión del español en Grecia y por consiguiente, de su incorporación a la educación pública griega, nuestra comunidad académica tiene que tener en cuenta que este tema

Πώς μεταφράζονται τα ισπανικά; Ρωτούσε, στα 1938, ο Μ. Καραγάτσης από τις σελίδες της *Νέας Εστίας*, ενώ την ίδια περίοδο, ο Παλαμάς, ως επίτιμος πρόεδρος του Ελληνο-ισπανικού Συνδέσμου, σημείωνε στα γαλλικά τον ισπανικό τίτλο ενός βραβείου που του απένειμε η ισπανική κυβέρνηση. Από τότε, όταν ο Καζαντζάκης «ανακάλυπτε τον Λόρκα», και ως σήμερα, δεν παρατηρείται ομοιομορφία στη μεταγραφή και την ορθογραφία από τη μία γλώσσα στην άλλη. Είναι ζήτημα που αντιμετωπίζει το περιοδικό μας, όσο και αν προτιμά τον «ιστορικό εξελληνισμό». Ως εκ τούτου, το παρόν τεύχος εστιάζει τόσο σε θέματα διάδοσης της ισπανικής στην Ελλάδα και, αντιστρόφως, της νεοελληνικής στον ισπανόφωνο κόσμο, ενώ φιλοξενεί μελέτη στατιστικής ανάλυσης επί μεταφρασμένων έργων και παρουσιάζει πρόσφατες μεταφράσεις ιστορικών έργων. Κατά τα άλλα, το παρόν «διαδραστικό» τεύχος εμπλουτίζουν έρευνες πεδίου και πρωτότυπα δοκίμια για τους ιθαγενείς του Αμαζονίου, τον «ιβηρισμό», τον Ορτέγκα, το ισπανικό πανεπιστήμιο, την ιστορική μνήμη, μια βασίλισσα στην Κύπρο με ισπανική καταγωγή, μια «αντιστοίχιση ισπανο-ελληνικής τέχνης» και πολλά άλλα. Διαβάστε το!... Ένα θέμα που ενδιαφέρει το ΙΣΠ, η ένταξη της Ισπανικής Γλώσσας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, «είναι πολιτικό και όχι εκπαιδευτικό ζήτημα», όπως διαπίστωσε πρόσφατα Ισπανός διπλωμάτης. Και η ιστορία των διμερών σχέσεων εμπίπτει στα γνωστικά αντικείμενα του σύντομου-επιμορφωτικού μεταπτυχιακού μας: ΕΛΙΣ-Ελληνικές και Ισπανικές Σπουδές. Μόλις ξεκίνησε!

está pendiente siempre de la política en general y de la política lingüística y educativa en particular. Un encuentro relativamente reciente entre los embajadores hispanófonos en Atenas y la ex ministra de Educación no tuvo ningún resultado directo. Una explicación fácil es que las demás potencias políticas, culturales y lingüísticas (las que hablan inglés, francés, alemán) no perderán nunca su primacía histórica en el país. Por lo demás, sobre la llamada “competencia de enseñanza de la lengua”, los nuevos inscritos en las carreras de lenguas y filologías, sobre todo están aún pendientes (y junto a ellos nosotros también) de las directrices y aclaraciones del Ministerio.

Pero, volvamos a este volumen, que, además, es “interactivo”: comprende dos monografías en URL aparte, una sobre la memoria histórica en Grecia, España y Argentina y otra sobre la neutralidad española en la II Guerra mundial, así como una breve presentación del ciclo de conferencias del año pasado sobre el cine español durante la Guerra Civil y el franquismo. Lean la presentación y pulsen, después, la dirección electrónica para ver o recordar la conferencia. Finalmente, hay una actividad lingüística: para su solución, hay que pulsar en la dirección electrónica de la conferencia, que se dio el año pasado, sobre los fallos más comunes, que cometemos los griegos al aprender español.

Hay mucho más y según creemos, lo apreciarán los lectores. Por ejemplo, el estudio sobre los indígenas de la selva amazónica entre otras cosas, destaca el peligro de la destrucción ambiental en dicha zona (un peligro que parecía tremendo en el momento en que se escribían estas líneas debido a los grandes incendios que asolaban Grecia); por otra parte, un artículo sobre Ortega y Gasset y la universidad española y otro de comparación entre la pintura griega y española en la segunda mitad del siglo XX, hablan a la vez de la falta y necesidad de reformas sociales (una prioridad urgente hoy día en muchos países y por varios motivos); finalmente, en la columna bibliográfica y de prensa se presentan escritores y libros premiados.

Mientras tanto, nuestro Programa continúa con sus colaboraciones, con la Universidad Autónoma de Barcelona, la Universidad de Nebrija y las Universidades griegas por supuesto, así como con las Embajadas hispanófonas y el Instituto Cervantes, la Fundación «María Tsakos», los festivales hispanófonos LEA y Fecha y otras insti-

tuciones. El nuevo programa de actividades para el año en curso, 2023-24 lo verán, en su momento, en la página web del ISP. Aún más: está por empezar el primer ciclo de un nuevo y breve postgrado de formación sobre los estudios griegos e hispánicos (ΕΛΙΣ: Ελληνικές και Ισπανικές Σπουδές).

El próximo número de nuestra *TRIBUNA*, el de 2024, comprenderá las actas de nuestro Congreso Internacional del año pasado, "Refugio y Exilio" que tuvo gran éxito. Buena lectura y no olviden: ¡esperamos vuestras sugerencias y colaboraciones!...

Dimitris Filippís

Profesor titular-Hellenic Open University

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ (ΕΑΠ) • ΠΠΣ-ΙΣΠ: Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός

**Β' κύκλος διαλέξεων,
Ιανουάριος-Μάρτιος 2023**

**2º ciclo de conferencias,
Enero-Marzo 2023**

**Πρωτοπορίες αντίστασης:
κινήματα και στοχαστές**

Vanguardias de resistencia: movimientos y pensadores

Organización: Hellenic Open University (HOU) & Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

BARRIOS BAJOS reflejo de manera real y emocionante el vivir de la gente del hampa.
Huyendo de lo sucio e inmoral, no se oculta la crudeza y las lacras que pesan sobre una sociedad llamada desaparecer.

ISP: Lengua y Cultura Hispánicas (HOU)-Departamento de Filología Española (UAB)

HELLENIC OPEN UNIVERSITY

UAB
Universitat Autònoma de Barcelona

Το πρόγραμμα των εκδηλώσεών μας τον περασμένο χρόνο αρθρώθηκε πάνω στους δύο κύκλους διαλέξεων: "Ο φραγκισμός μέσα από τον κινηματογράφο" και "Πρωτοπορίες αντίστασης". Όπως ίσως θα έχει προσέξει ο αναγνώστης, εκδηλώσεις και τεύχη "συν-διαλέγονται". Σε ό,τι αφορά στο περιοδικό, κάθε τεύχος προεκτείνει τη θεματολογία των προηγούμενων, ενώ, παράλληλα, ανοίγει νέους προβληματισμούς...

Καινοτομία του περιοδικού μας, όπως ήδη σημειώθηκε στο EDITORIAL, η δημοσίευση ανέκδοτων-πρωτότυπων μονογραφιών-μελετών μεγαλύτερης έκτασης (25-50 σελίδων) σε «ανεξάρτητους συνδέσμους». Στο παρόν τεύχος φιλοξενούνται δύο μελέτες. Ο Νίκος Χατζηιωακείμ εξηγεί γιατί το ζήτημα της ισπανικής ουδετερότητας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο παραμένει ανοικτό σε ιστοριογραφικές ερμηνείες και αναθεωρήσεις, ενώ η Μάγδα Φυτιλή θέτει το ζήτημα της σχέσης δημοκρατίας και ιστορικής μνήμης και διερωτάται αν η λήθη σημαίνει δημοκρατικό έλλειμμα. Απαντά συγκρίνοντας τις «περιπτώσεις» Ελλάδας, Ισπανίας, Αργεντινής.

Νovedad de nuestra revista, como se ha apuntado en el EDITORIAL, la publicación de estudios-monografías originales-inéditos y de mayor extensión (25-50 páginas) en URL independientes. El presente número alberga dos estudios. Nikos Jatziiokakím explica el porqué la cuestión de la neutralidad española durante la II Guerra Mundial sigue abierta a interpretaciones y revisiones historiográficas. Magda Fytilí se pregunta sobre la relación entre memoria histórica y democracia y si el olvido supone un déficit democrático y se responde comparando los “casos” de Grecia, España y Argentina.

Dilemas políticos y cuestiones historiográficas acerca de la neutralidad española en la II Guerra Mundial

Un estudio de Nicos Jatzioakim

Este estudio analiza las vacilaciones del régimen franquista respecto a la entrada del país en la II Guerra Mundial durante su fase inicial. El artículo adopta un enfoque comparativo de los factores que determinaron la postura de Madrid: el expansionismo colonial, la hambruna interna, los riesgos de perder las posesiones de ultramar y el mantenimiento de los equilibrios dentro del propio régimen. Al mismo tiempo, analiza la “diplomacia triangular” que se desarrolló entre España y las coaliciones beligerantes, al tiempo que valora la peculiar neutralidad española.

La cuestión de la neutralidad española durante la Segunda Guerra Mundial sigue siendo un tema popular de investigaciones e interpretaciones historiográficas hasta nuestros días. La innegable afinidad del régimen franquista con los regímenes totalitarios de Alemania e Italia, las tendencias cuidadosamente revisionistas (irredentistas y expansionistas) de la dictadura española, las fluctuaciones en los escenarios bélicos, la penuria económica de

Αφίσα από τη συνάντηση Χίτλερ-Φράνκο.

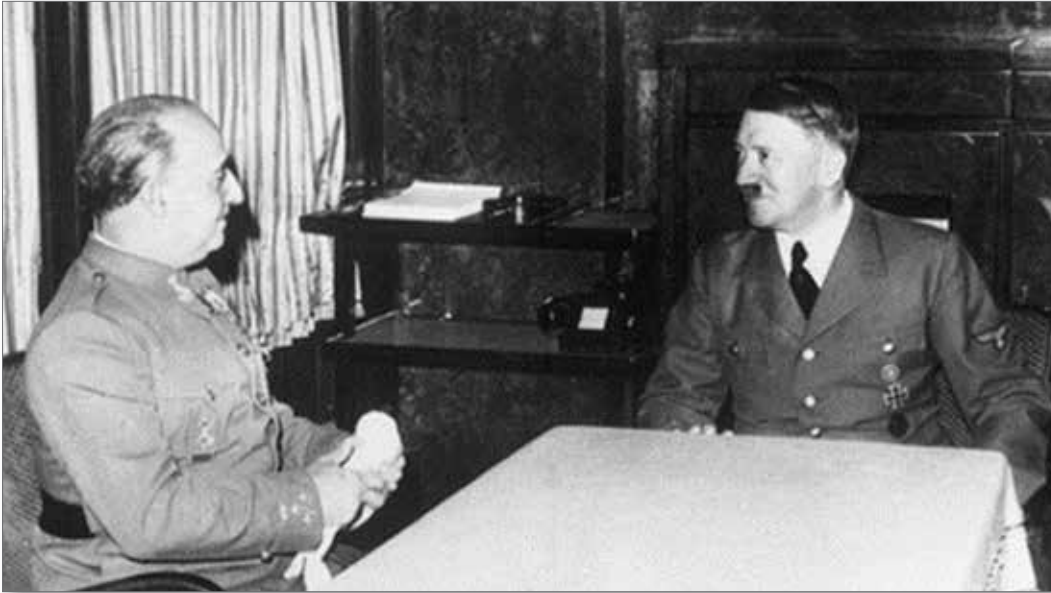
Πηγή: <https://www.actuallynotes.net/hitler-and-franco-meeting-in-hendaye-the-full-story/> (προσπελάστηκε 30-11-2020).

Ο Μπενίτο Μουσολίνι συναντά τον Φραγκίσκο Φράνκο και τον υπουργό Εξωτερικών Ραμόν Σεράνο Σούνερ στην Μπορντιγκέρα της Ιταλίας το 1941.

España, los movimientos de los beligerantes en su intento de ganarse al país u obligarlo a mantenerse al margen del conflicto... Estos fueron los principales factores que determinaron el fenómeno de la “neutralidad española”.

Desde la caída de Francia en 1940, la principal ambición alemana fue la recuperación de la gran base militar británica que vigila el Estrecho de Gibraltar. Los alemanes necesitaban el consentimiento y la cooperación de España para ocupar la base británica, de modo que luego pudieran desplazar sus fuerzas terrestres y aéreas sin obstáculos a Marruecos. A la vez aumentaron sus exigencias: les interesaba instalar bases en las islas Canarias y tener un acceso privilegiado a los recursos naturales de la España continental, de gran importancia para su industria bélica. Los italianos seguían de cerca los acontecimientos y tenían también las miras puestas en el Mediterráneo Occidental, lo que dificultaba los esfuerzos alemanes por ganarse a los españoles. España había expresado sus intenciones de incorporar Gibraltar a su territorio continental, de ampliar sus posesiones de ultramar mediante la anexión de colonias francesas, centradas en Marruecos, pero al mismo tiempo tenía que gestionar la aguda crisis alimentaria del país, su dependencia energética de las importaciones y la protección de su menguante territorio colonial. Los británicos emplearon el soborno sistemático a ocho altos cargos y varios intermediarios franquistas, que luego influyeron en el gobierno franquista en momentos cruciales de la toma de decisiones.

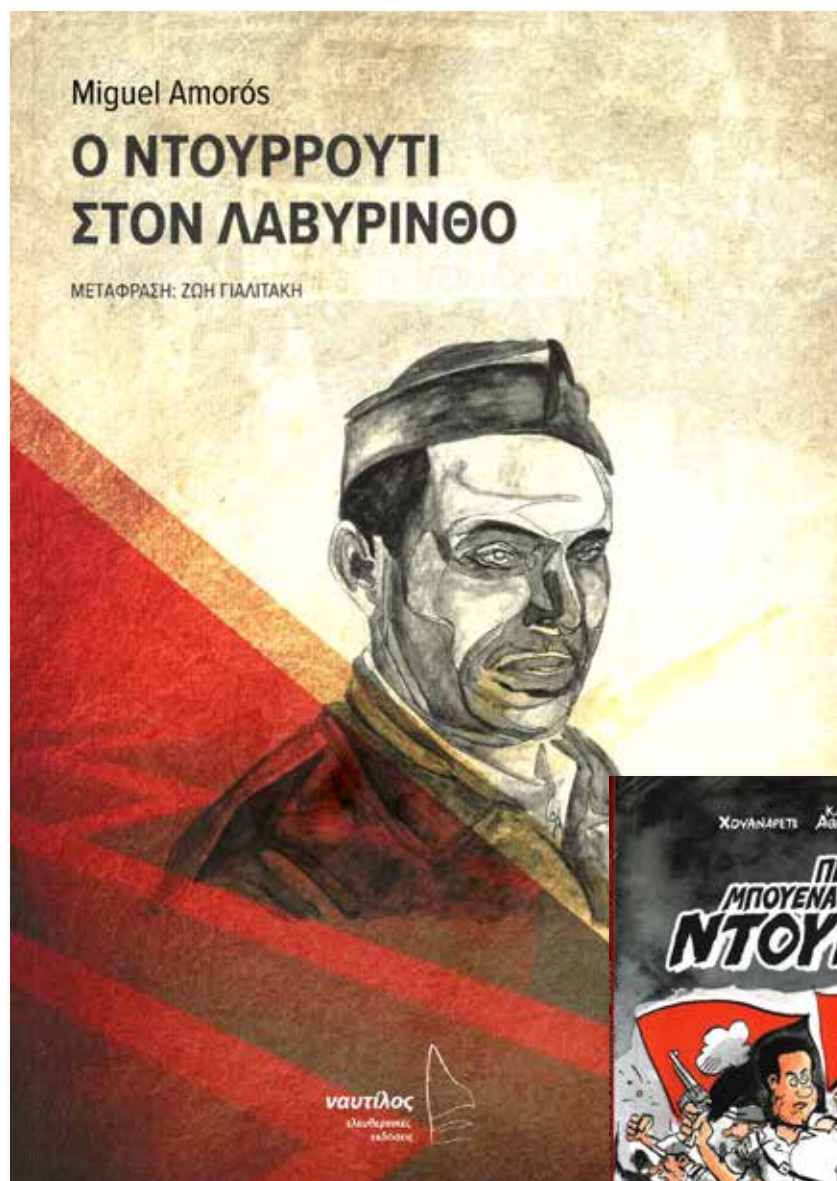

Στιγμιότυπο από τη συνάντηση Χίτλερ-Φράνκο τον Οκτώβριο του 1940 στα ισπανο-γαλλικά σύνορα.

En cualquier caso, el estado de la economía del país, la supervivencia del régimen y el expansionismo hacia el Marruecos francés eran prioritarios frente a la afinidad ideológica con el fascismo y el nazismo. El primer embargo de combustible que se le impuso a España -una idea estadounidense que los británicos suscribieron supuestamente sin entusiasmo- fue extremadamente eficaz y se cree que ejerció una gran influencia sobre los dirigentes franquistas, desalentándolos cuando coqueteaban fuertemente con la idea de la entrada del país en la guerra. Los alemanes no estaban dispuestos a pagar el precio de la cooperación militar -precio que los españoles consideraban razonable-, prefiriendo asegurar la legitimidad a corto plazo de los franceses de Vichy. Aun así, Franco mantuvo una neutralidad amistosa hacia el Eje, mientras que España sufría graves problemas económicos, y pronto pasaría a depender de los Aliados para su alimentación...

El artículo se puede leer aquí:

Link: <https://www.icloud.com/icloudrive/024ICj5nD8kMKsYNnuVIR8J1Q#1>

Ένα βιβλίο και ένα κόμικ για τον «θρύλο Ντουρούτι». Από τον Ναυτίλο-Ελευθεριακές Εκδόσεις, κυκλοφόρησε πρόσφατα η μελέτη Miguel Amorós, *Durruti en su labirinto* (το πρωτότυπο, μετάφραση Ζωή Γιαλιτάκη) και από τις εκδόσεις Βιβλιοκαφέ red noir το κόμικ *Pepe Buenaventura Durruti* (το πρωτότυπο, με σενάριο Juanarete, σχέδιο Carlos Azagra και μετάφραση Δανάη Ταχταρά).

Memorias y democracia: una historización de las políticas de memoria en Grecia, España y Argentina

Un estudio de Magda Fytilí

• Qué relación existe entre memoria y democracia? ¿Más memoria implica más democracia? Y a la inversa, ¿el olvido significa un déficit democrático? Las teorías que consideran la memoria como una condición previa a la democracia se basan en la idea de que las naciones democráticas “sanas” deben reconocer los errores y los crímenes del pasado para que no se repitan, mientras que los enfoques a favor del olvido (institucional) se basan en el argumento de que la amnesia social constituye el fundamento de la sociedad, porque le permite un nuevo comienzo libre de rencores y animosidades. Los casos de Argentina y España traducen en términos reales estos dos puntos de vista opuestos, mientras que el caso griego se posiciona en un lugar intermedio. En Argentina, el precepto de “nunca más” se invirtió de sentido con el “recordar para no repetir” y se simbolizó a través de políticas activas de memoria que condenaron la violencia estatal que marcó el pasado reciente. En España, por el contrario, el mismo precepto recibió exactamente la connotación contraria, “dejamos atrás el pasado para que no vuelva a

"Nunca más", la lucha incansable de las madres y las abuelas de la Plaza de Mayo, Argentina

50.000 personas se manifiestan el 22 de junio de 1976 en Madrid en el contexto de la transición a la democracia.

ocurrir”, y fue acompañado de una amnistía generalizada y, hasta principios de la década de 2000, de la ausencia de políticas de memoria. En Grecia, aunque nunca existió un equivalente al “nunca más”, se adoptaron políticas de memoria centradas, más bien, en la restitución material y simbólica de las víctimas. Si para comprender la memoria debemos restituir su carácter plural y conflictivo e historizarla, algo parecido deberíamos hacer con la democracia, restituyendo los múltiples significados que se le han otorgado en el espacio y en el tiempo.

En este artículo se abordará la cuestión de la relación entre memoria y democracia cambiando los términos de la pregunta. Quizá lo importante no sea entender si más o menos memoria conlleva más o menos democracia, sino comprender qué representaciones históricas están relacionadas con qué significados de la democracia. El objetivo de este artículo, por tanto, es historizar los procesos a través de los cuales determinadas representaciones del pasado han significado, en gran medida, el contenido de la propia democracia, y viceversa; identificar las significaciones de la democracia que condujeron a determinadas representaciones del pasado y se reflejaron en las respectivas políticas de memoria. Si el Estado constituye el ámbito institucionalizado de expresión de complejos procesos sociales y políticos, las políticas de memoria reflejan tanto el contexto político, económico y social de la época en que se adoptan, como los esquemas interpretativos partidistas y los objetivos políticos de quienes ostentan el poder en cada momento.

En este contexto, se analizan las políticas de memoria adoptadas en Grecia, España y Argentina en tres periodos de tiempo diferentes.

Acto simbólico para los desaparecidos en Argentina.

- A) Las medidas de justicia transicional: los juicios en Grecia y Argentina y la amnistía generalizada en España.
- B) Las políticas de memoria promulgadas durante el periodo democrático: el reconocimiento de la Resistencia Nacional y la eliminación de las consecuencias de la Guerra Civil en Grecia; las medidas de reparación material en España; la ley que puso fin a los juicios, la ley de obediencia debida y la ley con la que se indultó a los condenados en Argentina, y
- C) La “segunda ola de negociación con el pasado”, la Ley de Memoria Histórica y la nueva Ley de Memoria Democrática en España y el reinicio de los juicios en Argentina.

Para leer el artículo pulsa aquí:

Link: <https://www.icloud.com/icloudrive/03eT72PuDCIEQzcw8J5qw-jWA#2>

Τρία κείμενα συνεργασιών. Η Αλίθια Βιγιάρ Λεκουμπέρι προσκλήθηκε από την Ισπανική Πρεσβεία και το Ινστιτούτο Θερβάντες της Κύπρου, όπου σύστησε στο ελληνοκυπριακό κοινό την Ισπανίδα πριγκίπισσα Βερεγγάρια, που διετέλεσε για λίγο βασίλισσα της Αγγλίας στην Κύπρο (12ος αιώνας). Ο Φερνάντο Εσκριμπάνο Μαρτίν προσκλήθηκε από το Ινστιτούτο Θερβάντες της Αθήνας για να μας συστήσει τον Αλή Μπέη, έναν Ισπανό, ταξιδιώτη-κατάσκοπο στην οθωμανική Ελλάδα. Δύο «απίστευτες» ιστορίες, που προέκυψαν από τη σταθερή συνεργασία του περιοδικού μας με το Ινστιτούτο Θερβάντες και την Ισπανική Πρεσβεία. Τρίτο κείμενο-φάκελος: ο Θέσαρ Ρίνα Σιμόν μας αναπτύσσει το «ιδεολόγημα», όπως θα έλεγε ο Ουναμούνο, του Ιβηρισμού: τον γεωγραφικό, πολιτικό και ιστορικό χαρακτήρα του.

Tres textos de colaboración. Alicia Villar Lecumberri, invitada por la Embajada Española y el Instituto Cervantes en Chipre, presentó al público greco-chipriota a Berenguela, la princesa española que estuvo a punto de ser reina de Inglaterra en Chipre (siglo XII). Fernando Escribano Martín, invitado por el Instituto Cervantes de Atenas, nos presentó a Alí Bey un viajero y espía en la Grecia otomana (siglo XIX). Dos historias “increíbles”, fruto de la colaboración firme de nuestra revista con el Instituto Cervantes y la Embajada de España. Tercer texto-dossier: César Rina Simón nos desarrolla el ideologema, como diría Unamuno, del Iberismo: su carácter geográfico, político e histórico.

Iberismos en el siglo XIX Ιβηρισμοί τον 19ο αιώνα

César Rina Simón

Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED)

Θέσαρ Ρίνα Σιμόν

Εθνικό Πανεπιστήμιο εξ Αποστάσεως (UNED)

Ο Διαφωτισμός (η ιδέα της παγκόσμιας ισότητας των Ντιντερό, Μοντεσκιέ, Ρουσό, Καντ) και η Γαλλική Επανάσταση άλλαξαν τον τρόπο αντίληψης της συνταύτισης των ατόμων με τον χώρο διαβίωσής τους. Κατά τη διάρκεια του Ρομαντισμού, η έννοια του έθνους απέκτησε κεντρική πολιτική διάσταση. Με την πτώση του Παλαιού Καθεστώτος, κάποιοι εξόριστοι φιλελεύθεροι, Ισπανοί και Πορτογάλοι, με διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές και εδαφικές βλέψεις, πρότειναν την ένωση ή την ομοσπονδία των ιβηρικών λαών. Το παρόν κείμενο διερευνά τις διάφορες αντιλήψεις περί ιβηρισμού (που ξεκίνησαν από τις αποικίες σε συγκυρίες οικονομικής και θεσμικής κρίσης και εξελίχθηκαν σε πολιτικούς αντιπολιτευτικούς μηχανισμούς υπέρβασης), το γεωγραφικό, πολιτισμικό και ιστορικό χαρακτήρα τους, όπως και το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον που προκάλεσαν από τις αρχές του εικοστού αιώνα.

La Ilustración (las ideas universalistas de Diderot, Montesquieu, Rousseau, Kant) y la Revolución francesa transformaron la manera de entender la identificación de los individuos con su territorio y durante el Romanticismo el concepto de nación adquirió una dimensión política central. Con la caída del Antiguo Régimen, liberales españoles y portugueses en el exilio plantearon, desde diferentes enfoques ideológicos y territoriales, la unión o federación de los pueblos ibéricos. Este texto explora los planteamientos y propuestas iberistas, desde las crisis coloniales (cuando tuvieron un carácter coyuntural y se perfilaron como mecanismos de oposición política o solución a crisis institucionales), su horizonte geográfico, cultural e histórico, así como el interés historiográfico que han suscitado desde principios del siglo XX.

“Hay precisamente en la Península Ibérica los requisitos exigidos para formar una nacionalidad. Estos son tres: unidad etnográfica; pues con mezcla celta, cartaginesa, romana, goda, árabe, etc., el conjunto es uno y común; unidad geográfica, que no necesita demostración, y la unidad política, que es la única interrumpida, por la división en dos reinos de Portugal y España.”
(Azcarate, 1979: 163)

Εl objetivo de los revolucionarios franceses en 1789 fue la destrucción del feudalismo y del Antiguo Régimen (Vovelle, 2000: 11). Aquel movimiento, que se prolongó durante buena parte del siglo XIX, transformó la manera de entender la política, el poder, la representación y la identificación de los individuos con su territorio. Fueron

Francisco Pi y Margall (1824-1901): πολιτικός, ιστορικός, φιλόσοφος. Υποστηρικτής της ιδέας του ιβηρισμού, ελευθεριακός σοσιαλιστής, μεταφραστής του Μπρουντόν, αλλά και πρόεδρος της σύνομης Α' Ισπανικής Δημοκρατίας (1873-74).

Portal manuelino. Olivenza (Extremadura).

los objetivos de las revoluciones liberales burguesas que se extendieron por toda Europa en la primera mitad del siglo. El Antiguo Régimen no sólo era un sistema económico específico o una doctrina política sustentada en el absolutismo. También determinaba la adscripción de las comunidades a determinado monarca, que ejercía sus derechos de soberanía ajeno a patrones culturales, étnicos o geográficos. Los movimientos revolucionarios pronto encontraron en el Romanticismo un andamiaje cultural, esencialista e historicista en el que articular una nueva adscripción ciudadana en torno al concepto de nación que, si bien no era novedoso, adquirió en este proceso una dimensión política central y en torno a él se fueron levantando los estados modernos, configurados ya como nacionales. El principio de las nacionalidades postulaba que cada nación era una comunidad natural a la que le pertenecía un territorio y un pueblo específico, limitado claramente por marcadores fronterizos visibles y por factores étnicos, culturales e históricos que hacían que los individuos desde su nacimiento estuvieran integrados en su seno. El trabajo de políticos, artistas o científicos fue el de buscar los límites y las formas de esa nación, encontrar en el pasado y en el territorio elementos que justificaran su existencia. La soberanía territorial del Antiguo Régimen no atendía a estos criterios y se había ido configurando a partir de políticas matrimoniales entre monarcas, victorias militares y equilibrios hegemónicos. Las revoluciones liberales abrieron un nuevo horizonte de expectativas en el que era posible la racionalización del espacio.

Cuando los movimientos revolucionarios se propusieron acabar con el Antiguo Régimen, buscaban también reordenar el mapa europeo atendiendo a los nuevos patrones nacionales. Fue por lo que desde la década de los años veinte del siglo XIX liberales españoles y portugueses en el exilio plantearan, desde diferentes enfoques ideológicos y territoriales, la unión o federación de los pueblos ibéricos, una enmienda de siglos de desavenencias dinásticas siguiendo los patrones que determinaban la historia y el espacio compartido. Estos exiliados, especialmente en Londres y París, entendieron que la caída del absolutismo y la implantación de un modelo liberal en la península conducirían irreversiblemente hacia la unión ibérica. Una unión que sería “natural” por darse en un territorio

perfectamente limitado: la península. Además, se planteaba a su vez como necesaria para superar la decadencia en la que estaban sumidos los reinos de Portugal y España y que se confirmaría con la pérdida de buena parte del imperio colonial en las primeras décadas del Ochocientos.

Las expectativas de homogeneización a escala mundial que vaticinaban los avances científico-técnicos, el federalismo, el capitalismo o la internacionalización de los movimientos obreros confluyeron en la articulación de propuestas diversas de unificación o alianza de España y Portugal, que conocemos como iberismos y que dieron cabida a un sinfín de proyectos, expectativas y utopías que propiciaron intensos debates en las culturas políticas del siglo XIX y determinaron los cauces de consolidación de los Estados-nación. Los iberistas pronto encontraron una hoja de ruta en la independencia de Grecia, en la articulación de un *Zollverein* en los estados alemanes que, de la mano del *Volkgeist*, propiciaría el nacimiento de Alemania, o en el *Risorgimento* italiano que conduciría a la unificación, tomada ésta última como referente para el caso ibérico (Rina Simón, 2016).

La idea de progreso: paz y universalismo

“El camino de hierro une a los pueblos (...) y acelerará el día de una confederación universal; el telégrafo eléctrico lleva en sus alas de fuego el eco de la palabra humana por toda la redondez de la tierra y promete la santa fraternidad de los hombres y de las naciones; la máquina movida por el vapor como por una inteligencia sublime, levanta del polvo la frente encorvada del esclavo; (...), los principios del derecho universal aprehendidos por los pueblos y preparados ciegamente por la diplomacia dicen a las naciones que una vez conseguida la paz interior por el reconocimiento de la libertad, la paz universal resplandecerá en el zenit de nuestro siglo”

(Castelar, 1859: 21).

Los iberismos decimonónicos - empleamos el plural para recalcar su carácter poliédrico y la dificultad para integrar en un único concepto perspectivas muy dispares (Rina Simón, 2017) - se presentaron como la plasmación de los ideales del progreso, que era natural, positivo e irrefrenable. La “mayoría de edad” alcanzada con la Ilustración había iniciado un proceso de transformación general del mundo dirigiéndolo, en sucesivas etapas evolutivas, hacia un estado de perfección cuyos límites eran desconocidos. Avances técnicos, como la máquina de vapor o el telégrafo, tenían el potencial de “acercar” países, borrar fronteras y disminuir considerablemente los condicionantes espacio-temporales. La multiplicación y la facilidad de intercambios abrirían un nuevo período de la historia que el liberalismo y la soberanía popular refrendarían en clave política. Del mismo modo, el sistema capitalista encontró beneficios insospechables hasta la fecha en el desarrollo del vapor, el ferrocarril y las políticas librecambistas.

Para los iberistas, este intenso flujo de contactos comerciales homogeneizaría las bases culturales de los países y permitiría, en una primera fase, la federación y unión entre naciones que compartían una historia y un territorio específico, además de intereses económicos y geoestratégicos, para después extenderse en clave europea, mediterránea, americana y universal. El diplomático portugués y director de la *Revista Peninsular* – primera publicación bilingüe creada con el propósito de acercar las literaturas de cada país

Sinibaldo de Más (1809-1868). Πληθωρική προσωπικότητα: σινολόγος, ιστορικός, ζωγράφος, διπλωμάτης, πρωτοπόρος φωτογράφος και πρωτοπόρος ιβηριστής.

para ir estrechando lazos y allanando el camino del proyecto peninsular –, Carlos José Caldeira, uno de los principales difusores en la década de los cincuenta de la obra del iberista monárquico Sinibaldo de Más –*A Ibéria*, 1851–, señaló que “la identificación de los intereses comerciales y económicos a que tiende el progreso de la industria y de la civilización en la Península conducirá a la identidad de las ideas y a la asimilación de las dos nacionalidades, para la cual tantas otras causas concurren, tales como el común origen y semejanza de la lengua, del clima, de las costumbres y de la religión de los dos pueblos” (cit. en Mas y Sanz, 1854: 14).

Sin embargo, las expectativas iberistas depositadas, por ejemplo, en la construcción de la línea férrea entre Madrid y Lisboa, inaugurada en 1866, no estuvieron exentas de polémica, específicamente en el seno del nacionalismo luso que venía construyendo su legitimidad a partir de la movilización patriótica contra el *perigo espanhol*. Sirva como ejemplo el rechazo del historiador portugués Alexandre Herculano (1853) al ferrocarril por los riesgos que implicaba para la nacionalidad portuguesa. Resulta paradójico constatar cómo dos años antes de la apertura de la línea férrea

se firmó el Tratado de Límites entre ambos Estados que fijaba sobre el territorio de una forma exacta la delimitación entre ambos países, poniendo coto a las prácticas rayanas y acabando con los espacios de indeterminación que persistían en la frontera (Godinho, 2009).

Otra de las fuentes teóricas que propiciaron la irrupción y extensión entre las élites intelectuales de los iberismos la encontramos en los ideales universalistas de la Ilustración sostenidos por Diderot, Montesquieu, Rousseau o Kant y que tuvo continuidad pese al avance de los procesos de nacionalización en el federalismo, el republicanismo, el movimiento obrero e incluso en los discursos científicos del positivismo. La Ilustración y después el progreso y la modernidad asimilaron la paz conseguida a través de acuerdos y la acción diplomática con el estado de perfección de la humanidad. Así lo sostuvo Kant en *Hacia la paz perpetua* en 1795. Para alcanzar la paz era necesario reducir el número de estados y, sobre todo, acabar con los recelos patrióticos que no eran otra cosa que la asimilación por parte de la ciudadanía de los intereses geoestratégicos de los monarcas. “En la actualidad”, señalaba Rousseau, “ya no hay franceses, alemanes, españoles, ni siquiera ingleses (...), ya sólo hay europeos. Todos tienen los mismos gustos, las mismas pasiones, las mismas costumbres, porque ninguno ha recibido una forma nacional por una situación particular (...)” (cit. en Febvre, 2001: 179-180).

Sin embargo, los iberistas fueron conscientes que los vectores nacionales se oponían a las fuerzas universalistas, reforzados los primeros tanto por el romanticismo cultural como por los procesos de construcción de los Estado-nación. Para el republicano portugués

Latino Coelho, autor de los prólogos a las obras iberistas de Sinibaldo de Más y de Sixto Cámara, la “fe en el progreso” y la “fraternidad universal” tenían que convivir con el nacionalismo, “el egoísmo de los pueblos” (Coelho, 1854: VIII). El progreso de las sociedades se apoyaba en la superación de los recelos nacionales, la supresión de barreras fronterizas y el establecimiento de pactos, uniones y federaciones. En el caso peninsular, Latino Coelho recordaba que la división de sus pueblos era el fruto de los intereses monárquicos y, por tanto, del pasado. La geografía y la historia atestiguaban la unidad ibérica: “As fronteiras ideais, traçadas nos pactos de ocasião, hão de suceder as raças naturais” (Ibid.: IX). La península ibérica formaría una nación como un planeta que gravita en torno a la humanidad y, por ende, es indivisible.

La mayoría de estos planteamientos iberistas, que tendrán a mediados del siglo XIX en la obra de Sinibaldo de Mas la principal referencia en las filas monárquicas (Pereira, 2001) y, para los republicanos y federalistas, en los ensayos de Sixto Cámara (1859), Fernando Garrido (1881) y Henriques Nogueira (1851), pretendían superar el estado de decadencia de ambas naciones y el tópico de las *costas voltadas*. No se trataba de un iberismo construido a partir de casamientos o de conquistas, sino, al contrario, de un proyecto ciudadano y voluntario de regeneración ibérica. La clave estaba, por lo tanto, en la capacidad para convencer a las élites y a la población de ambos países de los beneficios de la unión o federación. Éste era un reto difícil para los iberistas debido a la rápida respuesta e intensa movilización del nacionalismo luso, levantado sobre el recuerdo de la restauración de su independencia frente a España de 1640 y la dirección de la memoria pública a través de ritos, símbolos y resignificación del espacio urbano hacia un rechazo a cualquier postulado iberista, incluso con aquellos que eran respetuosos con la idiosincrasia de cada territorio.

Las expectativas fueron transversales a todas las culturas políticas de la península, al menos en clave política hasta el Sexenio Revolucionario (1868-1874), y en clave cultural hasta la I Guerra Mundial –escapa a nuestro análisis justificar esta clasificación pero cabría mencionar la continuidad hasta el presente de un iberismo cultural expresado por determinados escritores o intelectuales como José Saramago o César Antonio Molina-. Para los monárquicos progresistas, tomando como referencia fundamental la propuesta de Sinibaldo de Mas, era necesario un matrimonio entre la dinastía de los Borbones y los Braganza o bien que ante la caída de una, se ofreciera el trono a la otra, como ocurrió en 1869 con el ofrecimiento de los progresistas de la corona española vacante a D. Fernando de Coburgo, padre del rey de Portugal. Sin embargo, en el seno del republicanismo y el federalismo el iberismo era medular y no coyuntural, era un proyecto de futuro y no una acción marcada por los contextos o los intereses específicos políticos de cada momento. El federalismo –marcadamente influenciado en el caso peninsular por Proudhon- se desarrolló como una alternativa democrática y republicana a los procesos de nacionalización que concebía el estado como la suma voluntaria de comunidades a partir de “pactos sinalagmáticos” y, por tanto, en constante construcción y susceptible de modificarse atendiendo

Η προσδοκία ομογένειας που καλλιεργούσαν η επιστημονική και τεχνική πρόοδος, ο φεντεραλισμός, ο καπιταλισμός και η διεθνοποίηση των εργατικών κινημάτων, κατέληξαν στη διατύπωση διαφόρων προτάσεων περί ένωσης ή σύμπραξης μεταξύ Ισπανίας και Πορτογαλίας, δηλαδή, ό,τι αποκαλούμε ιβηρισμό. Αν και, ουσιαστικά, επρόκειτο για σχέδια επί χάρτου, προσδοκίες και ουτοπίες, οδήγησαν, όμως, σε έντονες συζητήσεις, σημάδεψαν τις πολιτικές κουλτούρες του 19ου αιώνα και καθόρισαν τις διαδικασίες σχηματισμού του Έθνους-κράτους. Οι ιβηριστές αντλούσαν παραδείγματα από την ανεξαρτησία της Ελλάδας, από την ένωση της Γερμανίας ως αποτέλεσμα του *Zollverein* και του *Volkgeist*, όπως και από την ένωση της Ιταλίας, το *Risorgimento*, μια εξέλιξη η οποία αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τον ιβηρισμό.

Τα έθνη θα ήταν, σύμφωνα με αυτή τη λογική, το αποτέλεσμα της ζύμωσης των μερών και όχι ένα ιστορικό, πολιτισμικό ή εδαφικό αποτέλεσμα. Όπως θα επισημάνει ο Henriques Nogueira, υπήρχε διαφορά ανάμεσα στους τρεις βασικούς σχεδιασμούς αυτοδιοίκησης: της ομοσπονδίας, της ένωσης και της συγχώνευσης. Το ομοσπονδιακό σχέδιο ήταν το αποτέλεσμα μιας συμφωνίας, ενώ τα άλλα δυο προϋπέθεταν την «παράδοση του ενός λαού στον άλλον». Σε κάθε περίπτωση, όπως επισήμανε ο Suárez Cortina, «πέρα από τις ενωτικές συνιστώσες, περιφερειακές ή ομοσπονδιακές, η πλειονότητα των δημοκρατικών υποστήριζε την ιβηρική ιδέα ως μελλοντικό σχέδιο αναγέννησης αμφοτέρων των χωρών». Από πλευράς του ο Núñez-Seixas υποστηρίζει ότι, τουλάχιστον ως το 1874, οι πολιτικές εθνικής αναγέννησης συγκεκριμένων περιφερειών της Χερσονήσου (Γαλικία, Ολιβένθα/Εστρεμαδούρα, Γιβραλτάρ, Πορτογαλία), που ο εθνικισμός τις διεκδικούσε ως ιδιοκτησία του, βασίστηκαν σε έναν ιστορικό, πολιτιστικό και γεωγραφικό αλυτρωτισμό, αλλά και στη συνένωση δυνάμεων μεταξύ των πιο γειτονικών εξ αυτών σε μια προσπάθεια να δηλώσουν την παρουσία τους στη διεθνή σκακιέρα.

a los intereses de los municipios o las federaciones. *Negaría*, por consiguiente, la existencia de una entidad esencial y superior incuestionable: la nación.

El federalismo proyectó igualmente ideales universalistas e internacionalistas a gran escala a partir de obras como la del abate Saint-Pierre o de Victor Hugo. Este último presidió en 1849 y en 1868 el Congreso Internacional de la Paz, cuyo ideal sólo sería posible en democracia bajo un régimen federal (Suárez Cortina, 2016). En este campo, fue el republicano-federal Henriques Nogueira (1851) el principal artífice de un iberismo que no se construiría a partir de la unión entre dos estados constituidos, sino a través de la voluntad federal de sus territorios. Éste fue el pensamiento que impregnó las obras de Antero de Quental, Oliveira Martins y otros referentes intelectuales portugueses durante el Sexenio Revolucionario, autores de la *geração de 70*, que vieron en el proceso español una oportunidad para extender la revolución a Portugal. En el caso español, el principal intérprete del federalismo proudhoniano fue Pi y Margall (1868), que se encargaría de traducir sus obras al español durante el Sexenio. Se trataría de levantar una federación ibérica desde abajo, a partir de sucesivos pactos libres y conmutativos que suponían al mismo tiempo un cuestionamiento general de los modelos centrípetos de en mayúscula: Estado-nación. La proclamación de la república en uno de los dos países sería la antesala de la federación, tal y como vaticinaba Fernando Garrido (1881: 64-65): “Cuando el pueblo español, libre de tanto apóstata, de tanto ambicioso (...); se constituya en una república democrática federativa,

entonces el Estado de Portugal vendrá sin que se lo llamen, porque tendrá la garantía que se confedera con un pueblo civilizado y libre, también la garantía de que conservará su nombre, su historia, su soberanía, su genio.”

Las naciones serían, según esta lógica, el resultado de la suma de sus partes, y no una esencia histórica, cultural o territorial (Rina Simón, 2016: 79-81). Como señalara Henriques Nogueira, había diferencia entre los proyectos federalistas y los unionistas o fusionistas. Los primeros eran fruto de un pacto mientras que los segundos suponían la “entrega de um povo a outro” (Nogueira, 1851: 163). El federalismo no fue la única propuesta de administración territorial del republicanismo, si bien, como ha señalado Suárez Cortina (2019: 21), “más allá de los componentes unitarios, regionalistas o federales, la gran masa del republicanismo era partidaria de una regeneración que incorporaba como proyecto de futuro el ideal iberista.” En el ámbito portugués, el posicionamiento político del republicanismo, como alternativa viable a la monarquía, pasó por su intensa nacionalización y el abandono de referencias explícitas a cualquier forma de iberismo (Pereira, 2010).

Decadencia y regeneración

“Y todos los días y en todos los climas y por todos los pueblos,
las montañas se bajan, las simas se levantan, los istmos se rompen, los
mares se unen, los estrechos se abren, para dejar suelo y rápido paso al
aliento civilizador del vapor”

(Marcoartú, 1862: 179)

Las crisis coloniales ibéricas de 1890 –*Crise do Ultimátum*- y de 1898 –pérdidas coloniales de Cuba, Puerto Rico y Filipinas-, abordadas en la historiografía española como acontecimientos que generaron la toma de conciencia de la decadencia, han ensombrecido procesos de largo recorrido y alcance y debates que se venían desarrollando con anterioridad en la península en torno a su estado decadente y las posibles vías de regeneración. El mínimo acercamiento a las fuentes bibliográficas y hemerográficas de los primeros compases del siglo XIX constata cómo la idea de decadencia y sus vías de superación ocupan el espacio central de los debates políticos e intelectuales peninsulares (Rina Simón y Hernández Ramos, 2018). Además de olvidar que estaban plenamente generalizados los tópicos en torno a la decadencia antes del 98, su fijación como acontecimiento matriz tuvo mucho de construcción generacional, ya que la principal pérdida colonial –en términos territoriales, económicos y simbólicos- se produjo con las independencias americanas entre 1809 y 1829 (Rina Simón, 2018).

De alguna manera, y recurriendo a la metáfora machadiana, los Estados-nación español y portugués levantaron sus narrativas históricas para explicar una pérdida y justificar en una teleología el pasado de esplendor peninsular, el presente subalterno de España y Portugal ante el cambio de hegemonías internacionales y un futuro incierto en el que los iberismos se situaron como la principal expectativa de regeneración nacional hasta finales del Ochocientos. Entonces fue sustituido paulatinamente por el proyecto colonial africano en el caso portugués, y por el hispanoamericanismo en el español (Matos, 2015). Las diferentes culturas políticas peninsulares, al menos hasta 1874, confiaron la regeneración nacional en algún tipo de construcción política ibérica, en el irredentismo con determinados territorios que el nacionalismo reclamaba como suyos por diversos factores históricos, culturales o geográficos: Galicia, Olivenza, Gibraltar, Portugal, etc. y en la suma de fuerzas con su vecino ibérico para desenvolverse en el nuevo tablero internacional (Núñez-Seixas, 2010).

En este aspecto, las propuestas iberistas tuvieron un carácter marcadamente coyuntural y se perfilaron en el plano retórico como mecanismos de oposición política o solución a crisis institucionales. Al mismo tiempo, los avances en los procesos de unificación de Italia y Alemania generaron expectativas de extender el modelo a escala peninsular. Esto se puede observar en *El almanaque de La Iberia para 1861*, impregnado de expectativas progresistas e iberistas. En él, el liberal José Peris y Valero llamaba a exportar el modelo italiano a la Península: “Lo que Dios unió, no serán los hombres bastante fuertes para dividirlo” (Peris y Valero, 1862: 95). Los iberismos eran formulaciones regeneracionistas, formas de “patriotismo” que no se conformaban con las divisiones territoriales heredadas del Antiguo Régimen. Había países “nacidos para ser un solo pueblo” y su división –“caprichosa”- era la principal causa de la decadencia. La regeneración peninsular sólo llegaría

Οι **εξόριστοι** Ισπανοί και Πορτογάλοι, κυρίως στο Λονδίνο και στο Παρίσι, πίστευαν ότι η πτώση της απολυταρχίας και η εγκαθίδρυση ενός φιλελεύθερου πολιτεύματος στην Ιβηρική θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην ένωσή της. Μια ένωση απολύτως «φυσιολογική», προκαθορισμένης έκτασης: το γεωγραφικό ανάγλυφο της Χερσονήσου. Επιπλέον, μια ένωση που θεωρούνταν πλέον αναγκαία για να ξεπεραστεί η κατάπτωση στην οποία βρίσκονταν αμφότερα τα βασίλεια, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, όπως αποδείκνυε η απώλεια μεγάλου μέρους της αποικιακής αυτοκρατορίας τους κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Οι ιβηριστές πίστευαν ότι οι εμπορικές συναλλαγές θα ενίσχυαν τις πολιτισμικές καταβολές χωρών που μοιράζονταν κοινή ιστορία, γεωγραφία και οικονομικά συμφέροντα. Ωστόσο, οι υψηλές προσδοκίες που έσπευσαν να καλλιεργήσουν οι ιβηριστές μετά τα εγκαίνια της σιδηροδρομικής γραμμής Μαδρίτη-Λισαβόνα, το 1866, προκάλεσαν την αντίδραση του πορτογαλικού εθνικισμού, που αντλούσε νομιμοποίηση καλώντας σε πατριωτική κινητοποίηση ενάντια στον «ισπανικό κίνδυνο». Από την άλλη, για τους πιο προοδευτικούς μοναρχικούς, που είχαν ως σημείο αναφοράς τον Sinibaldo de Mas, ήταν αναγκαίος ένας γαμήλιος δεσμός μεταξύ των δύο δυναστειών, των Βουρβόνων με τους Μπραγκάνθα ή, ακόμα, και σε περίπτωση της πτώσης της μίας εκ των δύο, η αντικατάστασή της από την άλλη, όπως συνέβη το 1869 με την προσφορά του τότε κενού ισπανικού στέμματος στον Φερνάντο δε Κομπούργκ, πατέρα του βασιλιά της Πορτογαλίας.

cuando la península ibérica reemprendiera su unidad. En definitiva, el iberismo era, según Peris y Valero, “esperanza del porvenir, faro que nos alumbra (...), consuelo en las penalidades y martirios que venimos sufriendo, bálsamo que endulza la amargura, (...) fuego que alienta y fortifica nuestra fe.” (Ibid.: 95-98).

El *Almanaque* era una colección de textos del diario progresista *La Iberia*, que venía promoviendo decididamente el acercamiento peninsular, cuando no el iberismo. Las expectativas de progreso abiertas por el ferrocarril, la libertad de prensa y el libre comercio cifraban la regeneración peninsular a partir del iberismo. Como señalaba Muñoz Bueno (1862: 119) en este mismo *Almanaque*, “por fortuna de la humanidad, pasaron ya esas épocas de terror y violencia”, lo que para los iberistas se traducía en que había que dejar de un lado los siglos de guerras y conquistas y construir una unión pactada y voluntaria sustentada en un territorio “natural”. La relación entre la escatología del progreso y los iberismos fue desarrollada en sus páginas por el ingeniero Arturo Marcoartú, que situaba las expectativas de unión peninsular en los avances técnicos y en el desarrollo del liberalismo político y económico. Procesos análogos que invitaban a que las nacionalidades del mundo se fueran integrando siguiendo patrones culturales, geográficos e históricos racionales: “En nombre de la nacionalidad, la raza helénica pide la anexión al reino de Grecia de las siete Islas Jónicas y emancipación del protectorado inglés (...).” (Marcoartú, 1862: 179). La unidad –que no anexión– propiciaría la regeneración de la península, la recuperación del prestigio de los siglos XV y XVI y la consecución de elementos cuantificables: “España tendrá una frontera menos y muchas libertades más; Portugal contará con 17 millones más de compatriotas para defender sus derechos internacionales” (Ibid.: 182).

Las propuestas iberistas, pese a su diversidad programática, compartían un determinado posicionamiento ante los ejes temporales: la integración del pasado peninsular en un *continuum* y la proyección del futuro en clave regeneracionista. No sólo se perfilaban a partir de una lectura historicista o geográfica de la península, sino como un remedio a los males nacionales. En el caso portugués se sumaba su menor tamaño y población, lo que motivó la extensión de propuestas de supervivencia en el contexto de grandes naciones a partir de una federación con España que respetara su idiosincrasia y sus instituciones. Era la idea del autor romántico Almeida Garrett (1830) en un ensayo sobre el replanteamiento de las alianzas de Portugal atendiendo a su debi-

lidad territorial, demográfica y económica. La unión ibérica no sería un fin deseado, sino la solución pactada para la supervivencia de Portugal como pequeña nación.

Fracasadas las expectativas iberistas del Sexenio, y una vez consolidado el nacionalismo portugués en clave de alteridad contra el “enemigo” español, se produjo el repunte de un iberismo cultural o civilizacional cimentado en el estrechamiento de lazos culturales y la articulación teórica de una civilización compartida, pero a la vez respetuoso con la dualidad peninsular. En este contexto debemos subrayar la obra de Oliveira Martins, que abrió nuevos horizontes interpretativos al pensamiento ibérico, alcanzando una influencia inigualable en la intelectualidad peninsular del Ochocientos. *História da Civilização Ibérica*, publicada en 1879, sustituyó el iberismo político por una nueva forma de entender las identidades peninsulares, como hijas de un mismo grupo racial y de un “ser ibérico” dotado de un espíritu compartido susceptible de estar conformado por estados independientes. De esta forma, sentó las bases de una entidad histórica y étnica compartida y diferenciada del resto de Europa. Si *La Iberia* de Sinibaldo de Más fue durante décadas el libro de cabecera del iberismo unionista, la *História da Civilização Ibérica* fue referencial en el horizonte de los iberismos culturales al conceptualizar un espacio “espiritual” compartido y un “genio” creador común a la historia de ambos pueblos (Matos, 2009).

Esta articulación de la noción civilizacional de la península surgía como respuesta a la *History of Civilization in England* de Henry Thomas Buckle, publicada en 1861, en la que dedicaba un capítulo a España aplicando una lógica dicotómica de norte-progreso sur-atraso e incidía en su espiritualidad como forma de fundamentalismo, su incapacidad para el comercio o para liderar revoluciones y otra serie de aspectos culturales que la condenaban a la servidumbre. Si el horizonte germánico o anglosajón representaba el individualismo y las libertades, las razas latinas respondían a imatopos despectivos.

Ibericidad y determinismo geográfico

“Não é a História que manda, é a Geografia. A História é um preconceito da memória. Antes dos factos, só existia a Geografia... O patriotismo é uma ideia antiquada, medieval, um pretexto para justificar guerras e conquistas. Este século, que será o século dos Estados Unidos da Europa, há-de assistir à morte do patriotismo. Falo a vontade sem receio de magoar, porque não lhe falo como espanhol, falo-lhe como um homem livre: eu não tenho pátria... Só compreendo um nacionalismo, o nacionalismo da cultura, esse conceito grego de só considerar estrangeiros os que não nos entendem (...). Deus não tem pátria... marchemos para Deus.”¹

El tercer elemento que abordaremos como sustrato de las propuestas iberistas es el de la noción territorial de ibericidad, la idea de que la península conforma un espacio homogéneo predestinado a constituirse en una única nación “natural.” Como ha destacado Pan-Montojo (2022), el nacionalismo se asienta sobre la base de que a cada nación le corresponde un territorio específico, que además debe ser identificado, delimitado y

1. Palabras de Valle-Inclán pronunciadas tras la caída de Primo de Rivera en 1930 en una entrevista realizada por António Ferro para el lisboeta *Diário de notícias*. En Mascato Rey, 2012: 61.

convertirlo en logo para ser divulgado como herramienta de nacionalización (Rina Simón, 2020). En el caso de los iberismos, el determinismo geográfico se convirtió en una de las principales herramientas legitimistas de los proyectos, pues la península conformaría un todo homogéneo sólo quebrado por los conflictos dinásticos o nacionales, pero no sustentado sobre una realidad geográfica diferencial. El istmo de los Pirineos y las fronteras marítimas marcaban un espacio “natural”, al que la modernidad política debía aspirar para el pleno desarrollo de sus pueblos. Para ello se apoyaron en historiadores y geógrafos que idearon una narrativa teleológica sobre el pasado peninsular y lo proyectaron hacia el futuro tomando como referencia el mapa peninsular. Además, la Geografía y la Historia, sumidas en procesos de profesionalización y de legitimación como saberes científicos, contaban con un aura de infalibilidad (Rina Simón y García-García, 2022). El pasado y el espacio fueron interpretados como condicionantes preexistentes y determinantes de cualquier nacionalidad, lo que incidía en el carácter artificial de la división peninsular. Como explicara Jaime Cortesão en 1913, los conocimientos científicos sobre estos elementos permitían asentar una “clara conciencia nacional dando cuenta de la posible unidad finalista (...) de todo el alma del pueblo.” (Cit. en Medeiros, 2003: 28-29).

Para justificar estas posiciones, además de la divulgación de mapas “ibéricos”, como el publicado por Sinibaldo de Más en *La Iberia*, donde no había marcadores fronterizos y sí una línea que representaba la conexión ferroviaria entre Madrid y Lisboa, además de una bandera y un escudo (Matos, 2006), se puso en cuestión la existencia de una frontera “natural”. Todos los textos y declaraciones iberistas comenzaron con unas advertencias en relación a la artificialidad fronteriza. La noción de ibericidad superaba cualquier división realizada por causas contingentes o por intereses dinásticos. Así pues, si el espacio otorgaba carta de naturaleza y cuerpo a los Estados-nación, y si se ponía el foco en la artificialidad y contingencia de las fronteras, el proyecto ibérico perdía su halo de utopía transformadora más o menos quimérica para pasar a representar una dinámica necesaria para la península.

La noción de ibericidad ha sido la única que ha sobrevivido íntegra en toda la literatura y los proyectos iberistas a lo largo de la contemporaneidad. El diario democrático *La Discusión* sintetizaba así sus significaciones el 13 de noviembre de 1868: “España y Portugal no son dos nacionalidades diversas, sino dos fragmentos separados de la poderosa nacionalidad que en los tiempos antiguos se conoció con el glorioso nombre de *Iberia*.” Elementos culturales como “la historia, la literatura, el arte, la tradición, las costumbres” demostraban que ambos países formaban “un solo pueblo”, pero especialmente por su “posición topográfica, ambas naciones no son más que un territorio.” No habría diferencias: “nada nos separa, ni en la esfera intelectual, ni en la esfera material; pensamos lo mismo, hablamos casi la misma lengua.” En términos geográficos, esta unidad vendría refrendada por la inexistencia de marcadores naturales fronterizos: “mirad los mapas de la Península Ibérica. ¿Qué veis en ellos? Una línea convencional de puntos; veréis una frontera artificial.”

Una muestra de estos vectores ideológicos la encontramos en el ciclo de conferencias que impartió Facundo Goñi en el Ateneo de Madrid en 1848. Consideraba que en un futuro cercano no existirían países pequeños ni disgregaciones antinaturales. Los estados europeos irían confluyendo en formaciones políticas cada vez más mayores movidos por el progreso y los ideales de paz. Pero el principal motor de los cambios en el mapa europeo vendría determinado por la geografía. “La frontera arbitraria que nos divide (...) es un absurdo que

repugna a la naturaleza y a la topografía” (Goñi, 1848: 133). La solución, inmersa en el horizonte regeneracionista bien latente ya entonces, pasaba por “la restauración de nuestra antigua unidad nacional como único medio de levantarnos de nuestro común abatimiento.” (Ibid., p. 135). En esta misma línea, Andrés Borrego, que luego dirigiría la *Revista Peninsular*, llamaba a la unidad pactada, respetuosa y progresiva de “todos los que han nacido en el magnifico territorio comprendido desde el Pirineo hasta las columnas de Hércules, desde la desembocadura del Tajo al Mediterráneo.” La escisión peninsular habría propiciado la decadencia: “Madrid y Lisboa han venido a ser como dos grandes cabezas separadas del tronco del gigante en cuyos hombros se hallaban colocadas” (Borrego, 1848: 132 y 141).

Un nuevo paradigma historiográfico

En las páginas precedentes hemos realizado un acercamiento general a las fuentes ideológicas y a las dinámicas filosóficas transnacionales que explican la irrupción de los iberismos a comienzos del siglo XIX como mecanismos de regeneración apoyados en dos dinámicas convergentes: la idea de progreso y el determinismo geográfico, que lo era también cultural, histórico y étnico. Sus primeras referencias las encontramos entre los liberales exiliados que, al aunar fuerzas por el derrocamiento del absolutismo en la península encontraron en el mapa, en las fuerzas del progreso y en el horizonte de expectativas transformadoras abierto por la revolución, se dieron de bruces con el “otro”, el país vecino, y comenzaron a defender diversas modalidades de acercamiento, uniones o federaciones con el fin de superar el estado de decadencia en el que habían entrado ambos países en la modernidad. A mediados del Ochocientos se publicó la obra de referencia para los iberistas, si bien planteaba una unión monárquica también alentó el debate ibérico en las filas republicanas. La propuesta de Sinibaldo de Más generó amplios debates y asentó las bases de una comprensión peninsular, de su pasado, su constitución y su futuro, y permeó en diversas culturas políticas. En este momento entró en colisión con el nacionalismo portugués, que consiguió desacreditar los postulados ibéricos, identificados como una traición nacional, incluso en las filas republicanas, que tras el fracaso del Sexenio Revolucionario en España asumieron el nacionalismo portugués como elemento pragmático. El fracaso de la experiencia revolucionaria del Sexenio –el período de mayor estrechamiento de lazos diplomáticos y de más acuerdos internacionales entre ambos países– también arrinconó a los iberismos políticos en España. Las aspiraciones de reorganizar el mapa europeo aprovechando el fuego transformador de la revolución se habían agotado a finales del siglo XIX ante la construcción cultural hegemónica de los Estado-nación. Aunque los iberismos políticos siguieron latentes a comienzos del XX, significativamente en las filas del movimiento republicano federal y libertario y en el catalanismo, así como un iberismo imperialista en el contexto de la I Guerra Mundial entre los germanófilos (Fuentes Codera, 2015).

Joaquim Pedro de Oliveira Martins εν συντομία, κατά κόσμον, Oliveira Martins (Λισαβόνα, 1845-1894). Συγγραφέας του βιβλίου που καθιέρωσε την ιδέα του ιβηρισμού: *Ιστορία του ιβηρικού πολιτισμού* (1879).

Αντρές Μπορέγο (1802-1891), από τη Μάλαγα. Διακεκριμένος ιστορικός, δημοσιογράφος, πολιτικός και, επίσης, ιβηριστής.

Aún se debate si los iberismos fueron un movimiento nacionalista, o bien una propuesta transnacional de regeneración de España y Portugal a partir de la comunión de intereses, el engrandecimiento territorial –para la inmensa mayoría de los iberistas, respetuoso con las instituciones y culturas de cada país– y la vinculación con un proyecto civilizacional renovado que encontrase en el determinismo geográfico su justificación “científica.” La respuesta no es sencilla, pues ambos procesos se dieron en diferentes autores, a ello habría que sumar la importancia del contexto y de la cultura política en la que lo analicemos. Sin embargo, sí podemos señalar el carácter mayoritario de las propuestas transnacionales que, al margen de la confianza depositada en la fuerza del progreso y de la ibericidad, se entrecruzaron con los procesos de nacionalización que en la segunda mitad del siglo XIX marginaron del espacio político las propuestas iberistas más políticas, no así las culturales o civilizacionales, que mantuvieron ocupados espacios hegemónicos entre la intelectualidad de ambos países siempre que no se incorporaran apelaciones a la unión política o, como en el caso portugués, se sustituyera el término “ibérico” por el de “peninsular” (Rina Simón, 2022).

El interés de la historiografía por los iberismos es relativamente reciente. Los propios iberistas, como Sinibaldo de Mas (1851), Andrés Borrego (1869) o Juan del Nido

Segalerva (1914), incluyeron en sus obras historias apologéticas de la idea, pues consideraban que al historizarlas podrían integrarlas en dinámicas de largo recorrido y favorecer así su acogida. Sin embargo, no eran historias académicas, si bien sirven de guía bibliográfica para abordar el fenómeno. Por su parte, la historiografía profesional ha cargado hasta fechas recientes con un lastre relativo a la selección de temáticas de estudio. Se ha puesto el foco de manera preeminente en procesos históricos “vencedores”, obviando los “fracasados” y favoreciendo una interpretación teleológica de los mismos. Hasta finales del siglo XX, los iberismos han sido analizados desde el enfoque de las relaciones internacionales y de las prácticas diplomáticas, sin abordar específicamente su dimensión cultural y su papel en los programas regeneracionistas y en las expectativas de transformación de la modernidad (Rina Simón, 2014). Además, se partía de posiciones excesivamente ideologizadas, que habían heredado una lectura crítica de los iberismos que hundía sus raíces en el integralismo lusitano y la propuesta de Alianza Peninsular de António Sardinha y en el pacto ibérico firmado por las dictaduras de Franco y Salazar. Los consideraban ideas y proyecciones erradas. No es el caso de los trabajos fecundos de Hipólito de la Torre o de Ignacio Chato.

La renovación de los estudios se produjo en el seno de la academia portuguesa, en la década de 1980, con los trabajos de Manuela Mascarenhas o de Fernando Catroga, que abrieron el tema a una interpretación cultural del fenómeno, inmerso en ideologías y planteamientos transnacionales en boga, cuya investigación debía abandonar las relaciones internacionales para abordarse desde la historia intelectual y la historia de las

ideas.² A estos trabajos les siguieron las fecundas tesis doctorales de Maria da Conceição Meireles Pereira y de José Antonio Rocamora. En las dos últimas décadas, el estímulo principal en el ámbito historiográfico ha sido el de Sérgio Campos Matos, que ha planteado investigar los iberismos desde la historia conceptual. A su vez, los *Iberian Studies* y su manera de comprender la península como un espacio dotado de cierta homogeneidad que justificaría su conversión en objeto de estudio han propiciado lo que podríamos denominar, en su fase embrionaria, la irrupción de un *Iberian turn*. A este respecto, los trabajos de Antonio Sáez Delgado, por ejemplo, muestran las posibilidades abiertas por hacer una historia de las literaturas ibéricas. El resultado más palpable ha sido el cuestionamiento del tópico de las *costas voltadas*, que hasta hace poco abría cualquier investigación sobre temáticas ibéricas. En la última década se han defendido varias tesis doctorales específicas sobre la cuestión ibérica: Francesca Giuseppe, Pablo Hernández Ramos, César Rina Simón, Paulo Rodrigues Ferreria o Pablo González Velasco. También hay un creciente interés en la historiografía catalana, que toma como punto de partida los trabajos de Víctor Martínez-Gil sobre la diplomacia desplegada por el catalanismo en Portugal. Del mismo modo, se han publicado extensas monografías sobre estas temáticas firmadas por Campos Matos y Rina Simón y se han editado influyentes obras colectivas sobre las intersecciones entre los iberismos y los procesos de nacionalización. En este giro historiográfico han sido determinantes las teorías modernas del nacionalismo como proceso construido, lo que ha desplazado la interpretación de los iberismos del ámbito de las utopías hacia los modelos de identidad en disputa o complementariedad con los paradigmas nacionales.

O Henriques Nogueira (1851) ήταν ο βασικός θεωρητικός εκείνης της τάσης του ιβηρισμού, που υποστήριζε όχι την ένωση δύο συγκροτημένων κρατών, αλλά μια εκπνερασμένη θέληση των εδαφών τους να συνασπιστούν σε ομοσπονδία. Αυτή η ιδέα κυριαρχεί στο έργο των Antero de Quental και Oliveira Martins, όπως και άλλων Πορτογάλων διανοουμένων της γενιάς του 70 (*geração de 70*), που είδαν τη Επαναστατική Εξαετία στην Ισπανία (1868-1874) μια ευκαιρία για να επεκτείνουν την επανάσταση στην Πορτογαλία. Στην ισπανική περίπτωση, ο κύριος εκφραστής του φεντεραλισμού του Προυντόν και μεταφραστής του έργου του ήταν ο Pi y Margall (1868). Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, το ζήτημα ήταν να προκύψει μια ιβηρική ομοσπονδία από τα κάτω, ξεκινώντας από διαδοχικές ελεύθερες συμφωνίες και ανταλλαγές, που θα αμφισβητούσαν ενγένη το μοντέλο του κεντρομόλου έθνους-κράτους.

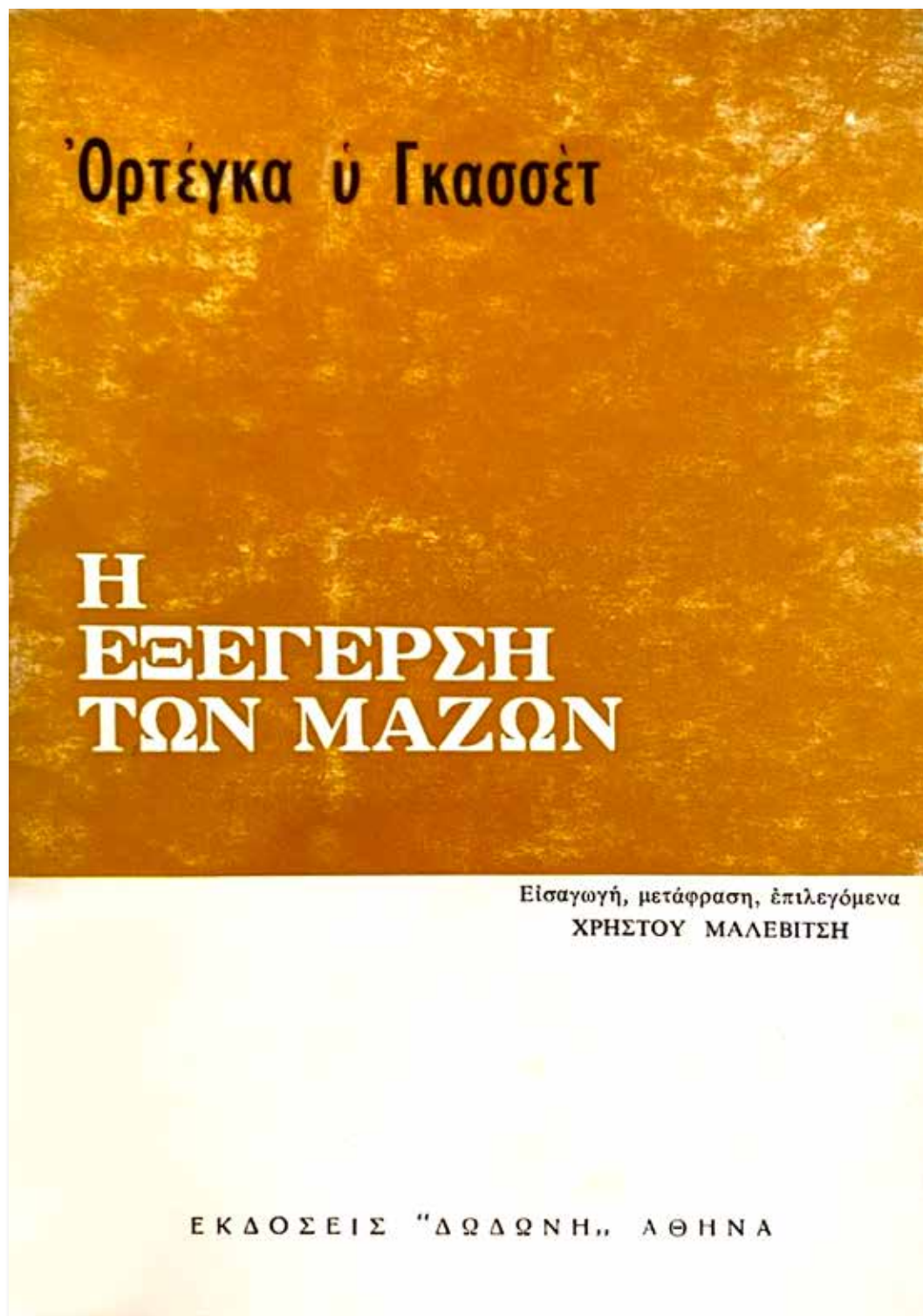

2. Sin ánimo de ser exhaustivos, remitimos a Matos (2019) y Rina Simón (2021) para ampliar nombres, obras y tendencias historiográficas.

Bibliografía

- ALMEIDA GARRETT, V. de (1830), *Portugal na balança de Europa*, Londres, Sustenance.
- AZCÁRATE, G. de (1979), *Municipalismo y regionalismo*, Madrid, IEAL.
- BORREGO, A. (1869), *Historia de una idea: España y Portugal*, Madrid, Imp. de T. Fortanet.
- BORREGO, A. (1848), *De la situación y de los intereses de España, en el movimiento reformador de Europa*. Madrid: Imp. de Francisco Andrés y Cia.
- CÁMARA, X. (1859), *A União Ibérica*, Lisboa, Typ. Universal
- CASTELAR, E. (1859), *Colección de los principales artículos políticos y literarios*, Madrid, Imp. de Gómez Marín.
- COELHO, J. M. L. (1854), “Prólogo”. En MAS Y SANZ, S., *La Iberia...*
- FEBVRE, L. (2001), *Europa. Génesis de una civilización*, Barcelona, Crítica.
- FUENTES CODERA, M. (2015), “Imperialismo e iberismo en España. Perspectivas regeneradoras frente a la Gran Guerra”, *Historia y política*, 33, pp. 21-48.
- GARRIDO, F. (1881), *Los Estados Unidos de Iberia*, Madrid, Imp. Juan Iñiesta.
- GODINHO, P. (2009), “Discursos palacianos e resistências locais: o tratado de limites entre Portugal e Espanha de 1864”. En *Portugal e Espanha. Entre discursos de centro e práticas de fronteira*, Lisboa, Colibri, pp. 73-91.
- GOÑI, F. (1848), *Tratado de relaciones internacionales de España*, Madrid, Establecimiento Tip. de R. Rodríguez Rivera.
- HERCULANO, A. (1853), “O caminho-de-ferro e a nacionalidade”. En *O Portuguez*, 22 de abril.
- MARCOARTÚ, A. (1862), “Un programa ibérico”, *Almanaque político y literario de La Iberia para 1862*, Madrid, Imp. y redacción de *La Iberia*.
- MAS Y SANZ, S. de, *La Iberia. Memoria sobre la conveniencia de la Unión pacífica y legal de Portugal y España*, 3ª ed., Madrid, Imp. yest. de M. Rivadeneyra, 1854.
- MASCATO REY, R. (2012), *Valle-Inclán lusófilo: documentos (1900-1936)*, Lugo, AXA.
- MATOS, S. C. (2019), “Iberismos: problemas e horizontes de pesquisa”. En DUARTE, D. y VALE, G. (eds.), *Catalonia, Iberia and Europe*, Canterano, Aracne, pp. 113-138.
- MATOS, S. C. (2017), *Iberismos. Nação e transnação. Portugal e Espanha (1807-1931)*, Coimbra, Universidade de Coimbra.
- MATOS, S. C. (2015), “¿Cómo convivir con la pérdida? Historiografía, conciencia histórica y política en Portugal dentro del contexto peninsular”. En *El pasado en construcción. Revisionismos en la historiografía contemporánea*, Zaragoza, IFC, pp. 249-274.
- MATOS, S. C. (2009), “Una perspectiva peninsular y transnacional sobre España y Portugal”. En MARTINS, J. P. de O., *Historia de la civilización ibérica*, Pamplona, Urogoiti.
- MATOS, S. C. (2006), “Iberismo e identidad nacional (1851-1910)”, *Clío*, 14-15, pp. 249-400.
- MEDEIROS, A. (2003), *A moda do Minho. Um ensaio antropológico*, Lisboa, Colibri.
- MUÑOZ BUENO, J. (1862), “Unión Ibérica”, *Almanaque político y literario de La Iberia para 1862*, Madrid, Imp. y redacción de *La Iberia*.

- NIDO Y SEGALERVA, J. (1914), *La unión Ibérica. Estudio crítico, histórico de este problema, formado con cuanto acerca de él han escrito los historiadores, así portugueses como españoles, y los defensores de ella*, Madrid, Tip. de Prudencio P. Velasco.
- NOGUEIRA, J. F. H., (1851), *Estudos sobre a Reforma em Portugal*, Lisboa, Typ. Social.
- NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (2010), “Irredentismos ibéricos. Acerca de sobreposições reais e imaginárias (séculos XIX e XX)”, *Revista de História das Ideias*, XXXI, pp. 363-388.
- PAN-MONTOJO, J. (2022), “El territorio nacional en el imaginario nacional de la España del XIX”, *Ariadna histórica. Lenguajes, conceptos, metáforas*, 11, pp. 55-87.
- PEREIRA, M. C. M. (2010), “Concepções e avatares do iberismo no Portugal finisecular – do federalismo republicano ao ecletismo dos republicanos.” En MARTÍNEZ-GIL, V. (ed.), “*Uns apartats germans*”: *Portugal i Catalunya*, Palma, Lleonard Muntaner, pp. 85-110.
- PEREIRA, M. C. M. (2001), “Sinibaldo de Mas: el diplomático español partidario del iberismo”, *Anuario de Derecho Internacional*, 17, pp. 351-370.
- PERIS Y VALERO, J. (1862), “La Península Ibérica”. En *Almanaque político y literario de la Iberia para 1861*, 2ª ed., Madrid, Imp. y redacción de *La Iberia*.
- PROUDHON, P. J. (1868), *El principio federativo*, traducción y prólogo de Pi y Margall, Madrid, Lib. de Alfonso Durán.
- RINA SIMÓN, C. (2022), “El viaje peninsular de Oliveira Martins.” En MARTINS, J. P. de O., *Cartas peninsulares*, Madrid, La Umbría y la Solana/UEX, pp. 9-72
- RINA SIMÓN, C. (2021), “El redescubrimiento del iberismo y las teorías modernas de la nación: un análisis comparado de las historiografías peninsulares”, *Anos 90*, 28, pp. 1-17.
- RINA SIMÓN, C. (2020), *Imaginar Iberia. Tiempo, espacio y nación en el siglo XIX en España y Portugal*, Granada, Comares.
- RINA SIMÓN, C. (2018), “Proyección exterior, hispanoamericanismo y regeneración nacional en la península ibérica en el siglo XIX”, *Historia Mexicana*, LXVII, pp. 1597-1631.
- RINA SIMÓN, C. (2017), “Expectativas iberistas en la contemporaneidad. Una propuesta conceptual”, *Ayer*, 108, pp. 179-201.
- RINA SIMÓN, C. (2016), *Iberismos. Expectativas peninsulares en el siglo XIX*, Madrid, Funcas.
- RINA SIMÓN, C. (2014), “Tendencias de la historiografía española sobre los iberismos, 1975-2013”, *Historia del presente*, 24, pp. 101-112.
- RINA SIMÓN, C. y GARCÍA-GARCÍA, J. (2022), “Determinismo geográfico y peninsularidad en los orígenes del iberismo (1820-1868)”, *Rúbrica Contemporánea*, 22, 2022, pp. 1-17.
- RINA SIMÓN, C. y HERNÁNDEZ RAMOS, P. (2018), “Rigenerazionismi iberici. Alternative peninsulari alla decadenza nel XIX secolo”, *Nazioni e Regioni*, 12, pp. 41-55.
- SUÁREZ CORTINA, M. (2019), “Republicanismo y nación española en el siglo XIX”. En GÓMEZ OCHOA, F. y SUÁREZ CORTINA, M. (eds.), *Hacer naciones. Europa del Sur y América Latina en el siglo XIX*, Santander, Ediciones Universidad de Cantabria, pp. 187-222.
- SUÁREZ CORTINA, M. (2016), *Federalismos. Europa del Sur y América latina en perspectiva histórica*, Granada, Comares.
- VOVELLE, M. (2000), *Introducción a la historia de la Revolución francesa*, Barcelona, Crítica.

La revolución de las masas. Τοκορυφαίο έργο του Ορτέγκα υ Γκασσέτ στην πρώτη ελληνική έκδοσή του. Το παρόν τεύχος (σ. 89-108), φιλοξενεί ένα ενδιαφέρον δοκίμιο για τον Ορτέγκα, του καθ. Παναγιώτη Κιμουρτζή.

El increíble viaje de Alí Bey, ¿un espía en Grecia? Το απίστευτο ταξίδι του Αλή Μπέη. Ένας κατάσκοπος στην Ελλάδα;

Fernando Escribano Martín

Profesor de la Universidad Autónoma de Madrid

Φερνάντο Εσκριμπάνο Μαρτίν

καθηγητής στο Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης

Ό,τι ακολουθεί είναι μια συναρπαστική και λεπτομερής αφήγηση της ταυτότητας του/των Αλή Μπέη/Ντομίνγκο Μπαδία, δηλαδή, του ήρωα και του δημιουργού του. Την/τις ταυτότητα/ες του/ς αποκάλυψε ο συγγραφέας με διάλεξη που έδωσε στο Ινστιτούτο Θερβάντες της Αθήνας. Διαβάστε τη...

Lo que sigue es el repaso, fascinante y detallado, de quién/es fue/ron Alí Bey/Domingo Badía, es decir el héroe y su creador. Su/s carta/s de identidad las descubrió el autor en una conferencia que dio en el Instituto Cervantes de Atenas. Leedla...

Presentación

Había pensado comenzar preguntándoles si conocen a Alí Bey, empezar esta charla con una pregunta más o menos retórica. Es un personaje casi desconocido en España, a pesar de sus méritos, de su vida absolutamente de aventura: un personaje que propuso un viaje científico por el África disfrazado de musulmán, que no sabemos cómo se convirtió en un viaje que pretendió tomar el poder en Marruecos. Ya después, cuando sus planes se habían desbaratado, huyendo de lo que debía ser ya una persecución política, planteó su peregrinación a la Meca, que al principio fue quizá solo una excusa para huir, y es en este viaje hacia la Ciudad Santa cuando pasó por Grecia, poco tiempo, visitando pocos lugares, y no sé bien ni con qué objeto, ni cuáles eran realmente sus pretensiones. Si bien fue el tercer europeo que visitó La Meca, fue el primero que la describió ampliamente, y lo hizo de forma fabulosa. Continuando su recorrido, cuando llegó a España, Carlos IV y Fernando VII le estaban entregando la corona española a Napoleón, y nuestro protagonista pasó a servir al nuevo rey de España: José I Bonaparte. Un francés, hermano de Napoleón, en el trono de España. Sirvió en la Administración dicha “afrancesada” y ¡siguió manteniendo el disfraz musulmán! (todavía se recuerda al prefecto moro de Córdoba, que además introdujo medidas muy avanzadas en la ciudad...)

Con la vuelta de Fernando VII al poder (1814), los afrancesados hubieron de huir, muchos a Francia, como también lo hizo Alí Bey, que ya retomó su personalidad cristiana: Domingo Badía, pues es así como realmente se llamaba nuestro protagonista. Se afianzó en la

Grabado de Domingo Badía (1767-1818),
vestido como Alí Bey.

sociedad francesa del periodo comprendido entre el primer y el segundo imperio, consiguió un rango similar al de general para él y el de comandante para su hijo, y propuso un viaje similar al que había realizado para España, pero ahora bajo bandera francesa, que siempre había sido de gran interés para Napoleón y para Francia. Murió en este viaje, hacia 1818, desde mi punto de vista seguramente eliminado por los servicios secretos británicos, pues los movimientos políticos y económicos que después conoceremos como Colonialismo, ya tenían en este territorio un lugar de enfrentamiento entre franceses y británicos.

A Alí Bey le conocemos gracias al fabuloso texto que escribió: *Travels of Alí Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey*, que apareció en francés, en 1814, publicado en París, pero cuidado, es el texto de un espía. El viaje que narra lo que ve, y todo lo que observa es fantástico, pero las motivaciones que están detrás no están descritas, más bien al contrario, se ocultan. Este libro fue traducido inmediatamente al inglés, al alemán y al italiano, en 1816, y también se publicó inmediatamente en Estados Unidos de América, pero no se publicó en español hasta 1836 cuando, muerto Fernando VII,

la *Renaixensa* catalana le reclamó como propio, y fue entonces la primera vez que se dijo que Alí Bey era Domingo Badía, un catalán con ascendencia belga y no el musulmán que había dicho ser durante una parte importante de su vida.

Este es el recorrido, *grosso modo*, por su vida y por su obra. Si les parece, vamos a hacer ahora un repaso más pausado por quién fue Alí Bey / Domingo Badía, siguiendo este esquema:

1. Principales hitos biográficos
2. Su misión en Marruecos, y su huida: su peregrinación a La Meca
3. Su estancia en Grecia (camino, quizá no solo, de Alejandría)
4. La aventura de su libro, sus aportaciones, la maravilla de sus láminas
5. Conclusiones: de su olvido y desconocimiento, a pesar de todo.

1. Un esbozo de biografía

Domingo Badía y Leblich nació en Barcelona el 1 de abril de 1767. Murió, cerca de Damasco, en agosto de 1818, no sabemos exactamente cómo o por qué. Era hijo de Pedro Badía Castillo, secretario del gobernador de la Ciudadela de Barcelona y de Calatrina Leblich Mestres, barcelonesa de ascendencia flamenca. Después de pasar por Málaga, siguiendo la carrera administrativa de su padre, recalaron en Vera, Almería (el lugar desde donde se aprovisionaba a las tropas españolas destinadas en Ceuta y Melilla), y quizá fuese aquí donde se familiarizaría con el mundo musulmán.

En enero de 1786 se matriculó en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando y estudió también en las Reales Escuelas de Química y Física. Esta amplitud de miras en el estudio, en la formación y en la investigación nos interesa. Nosotros pensamos que Domingo Badía es un auténtico espíritu ilustrado, que no solo se dedicó a estudiar, sino que pretendió cambiar cosas a través de sus obras. A lo largo de su vida, elaboró proyectos más o menos ambiciosos que después trabajó para llevar a la práctica. Sucedió a su padre como contador de guerra en la costa de Granada, pero siguió estudiando en Madrid hasta finales de 1787.

En 1791 se casó con María Lucía de la Asunción Berruezo, en Vera (un pueblecito en la costa de Granada), de donde era ella y su familia. En 1793 fue nombrado administrador de la Real Renta de Tabacos en Córdoba, y allí se fue haciendo una fama como científico gracias a sus experimentos sobre el peso de la atmósfera y el barómetro, publicando artículos en distintas revistas. En 1795 empezó a experimentar para elevar un globo aerostático, solo unos años después de los primeros intentos de los hermanos Montgolfier, y para eso invirtió todo su capital y pidió dinero a varios inversores (¡¡ coofounding de la época!!), entre ellos el padre de su mujer, a los que esperaba devolverles el dinero con los beneficios de un libro que sacaría dando cuenta de sus experimentos. Hubo varios intentos fallidos de hacer volar el globo, y realmente mala suerte..., al final, por miedo al desastre, su padre consiguió que el Consejo de Castilla le anulase el permiso para elevar un globo. Perdió mucho dinero, el suyo y el de otros.

Después de varios avatares, huyendo también de lo que había sucedido, arruinado, recaló en Madrid como secretario y bibliotecario del príncipe de Castelfranco. En 1799 tradujo el *Dictionnaire des merveilles de la Nature* (París, 1781) de Joseph Aignan Sigaud de la Fond, y consiguió que la Imprenta Real imprimiese el primer tomo al año siguiente. Esta faceta de estudioso y traductor de obras importantes extranjeras la mantuvo siempre, como demuestra el tomo conservado en la Biblioteca del Palacio Real de Madrid: *Principios de economía política*: de N.F. Canard, del Instituto Nacional de Francia, traducida por el Intendente Dn. Domingo Badía y Leblisch, caballero de la orden real de España y de la del Santo Sepulcro de Jerusalén, publicado en Madrid, en 1812. Aquí trabajaba ya para el gobierno de José I Bonaparte.

Se convirtió en un especialista de todo lo que se publicaba en Europa sobre la exploración de África, y a partir de aquí debió concebir el que sería el gran y más importante plan de su vida. Le propuso a Godoy, quien de hecho gestionaba todo el poder del rey Carlos IV, un plan de exploración de África el 8 de abril de 1801. En este plan se establecía una especie de periodo de formación con los más importantes científicos y viajeros europeos, así como la compra de los instrumentos científicos necesarios en París y Londres para llevar a cabo su proyecto. Después, recorrería, durante cuatro años, Marruecos hasta el Sahara, hacia el sur hasta Costa de Oro, atravesaría el continente hasta Zanzíbar, pasando después por lo que hoy serían Kenia, Etiopía y Libia, hasta llegar a Trípoli, desde donde regresaría a España. Planteaba estudiar posibles alianzas comerciales y políticas de todos estos territorios con España. Había otra parte, la científica, que consistía en hacer estudios y mediciones planimétricas, cartográficas, observaciones geológicas y meteorológicas, botánicas (recolectando plantas), etnográficas y de medicina popular. La gran novedad es que el viaje lo pretendía realizar solo y disfrazado de musulmán (tanto, que se llegó a realizar la circuncisión).

Μουλάι Σουλεϊμάν, σουλτάνος του Μαρόκου
(1766-1822). Una amenaza a la política
española en la zona.

Dos cosas a tener en cuenta, casi un *excursus*: independiente-mente de lo que les vamos a contar luego, todos estos estudios se dieron, y fueron absolutamente brillantes. Están reflejados en la documentación que en torno al Viajero hay en distintos ministerios, y sobre todo ilustran su libro, que no es ni mucho menos solo un libro de viajes al uso, pues incluye información, planos, láminas y material que le convierten en un corpus asombroso de trabajos sobre distintas ciencias. Otra: en qué momento este viaje científico, que se dio, no fue una excusa, se convirtió en uno político, en el que se pretendió tomar el territorio de Marruecos para España, no está claro, pues tanto Domingo Badía como Manuel Godoy, el todopoderoso Primer Ministro de Carlos IV, se adjudican la idea.

Desde este momento, y para intentar entender las fuentes con las que nos movemos, hay que pensar que Domingo Badía se convierte en un espía, que pretende subvertir un gobierno y que, a la vez, realiza toda una serie de investigaciones científicas, que le sirven de cobertura, es cierto, pero también es la idea primera del viaje. Fuese Godoy el que diese la vuelta al viaje por interés propio, o fuese Badía el que le imprimiese

ese cariz para conseguir realizar la parte científica que es lo que de verdad le interesaba, lo cierto es que vamos a tener dos grandes tipos de fuentes para entender lo que sucedió en este viaje:

- I. Por una parte: el libro que escribió a su vuelta, el que hemos citado, cuando trabajaba ya para otro gobierno, publicado por primera vez en francés y bajo el seudónimo musulmán con el que había viajado.
- II. Por otra: toda la documentación diplomática, de los Ministerios de Estado (el de Asuntos Exteriores) y de Interior, incluso el de Hacienda, mucha de ella de carácter secreto, acerca del asunto que apenas se nombraba. A él se referían como el Viajero o el Diablo...

Cuando estudias al personaje y su vida, observas los diferentes modos que ha habido de acercarse a él, y cómo se le puede llegar a juzgar como un genio, como un excéntrico, o como un mentiroso que tuvo suerte. Por otra parte, a Godoy se le juzga de modo similar (a veces pienso que sus orígenes, modestos con respecto al papel que jugaron en la Historia, explica algunos de los juicios negativos que se les emiten).

Una vez que el dominio sobre las posesiones españolas en América empezaba a no estar tan claro, para justificar la necesidad de ampliar el imperio español en África se habla de la necesidad del grano que provenía de Marruecos, de la conveniencia de crear una ruta comercial con África a través de Marruecos, de la amenaza del sultán Solimán sobre Ceuta y Melilla (españolas desde mucho antes de la existencia del Estado marroquí), de los problemas internos del sultán con las tribus del sur y todo eso sería quizá cierto. Estaba además la relación con Inglaterra, siempre difícil, y la debilidad del imperio español en América (como se demostrará tras la ocupación francesa de la península ibérica). Se buscó el apoyo de la Real Academia de la Historia para que se justificase el viaje, o para que el rey lo aprobase, pero no se consiguió.

A pesar de todos estos inconvenientes, y con las dificultades típicas para conseguir el dinero en la Administración española, Domingo Badía salió de Madrid hacia París el 12 de mayo, donde se entrevistó con el astrónomo Joseph de Lalande y el naturalista Jean Baptiste Lamarck, entre otros sabios. Después fue a Londres, donde fue presentado a sir Joseph Banks, presidente de la *Royal Society* y al astrónomo Nevil Maskelyne (director del Observatorio Astronómico de Greenwich). En la capital británica hizo fabricar los instrumentos científicos necesarios para su viaje científico, y se hizo circuncidar como parte de su disfraz (después contaría que esta fue la peor experiencia de su vida).

Ya con la identidad de Alí Bey Abd Allah, llegó a Cádiz y el 29 de junio de 1803, cruzó el estrecho de Gibraltar con dirección a Tánger, con la identidad de un rico heredero sirio, descendiente de los califas abbasies, que había tenido que huir del país por razones políticas de su padre. Tenía una sólida formación científica, había olvidado su idioma original, no así el árabe, claro, e iba en peregrinación a La Meca. Quería recorrer los países musulmanes en su trayectoria para ver en cuál se asentaba. Este disfraz, esta alta personalidad (no sabemos si estaba así previsto desde el principio) le abrió las puertas de la alta sociedad y del poder, y por lo tanto el mejor acceso para conseguir sus planes.

En Tánger conoció al sultán, que le invitó a su corte en Fez. Obviamente, aceptó. Aquí de nuevo hay que intentar contrastar lo que se cuenta en el libro con la documentación de la Administración española. El sultán Suleiman le tomó afición y se hizo acompañar por Alí Bey frecuentemente, hasta le regaló una gran finca de recreo, llamada Sumelalia. A la vez, estaría en tratos con las tribus rebeldes para organizar una rebelión. En un momento dado, creyó poder llevar a cabo la rebelión (ofreciéndose él como líder) y así informó a Madrid. Soldados y armas fueron llevados al sur de España e incluso Ceuta y, según se cuenta, Carlos IV no aceptó la traición que se urdía contra quien tan bien había tratado a Alí Bey y paró el plan. Alí Bey hubo de poner excusas ante los rebeldes, sabía que Suleimán acabaría enterándose y empezaba a estar en peligro. Cuando seis meses después Carlos IV, ante la nueva situación internacional, con el Reino Unido cada vez más presente en la zona, estuvo de acuerdo en continuar las acciones, la situación era ya imposible, y a Alí Bey, a Domingo Badía, solo le quedaba huir continuando la peregrinación a La Meca.

Hasta su salida de Marruecos hay varios episodios extraños, que narra solo por encima.

- Dice estar obligado a aceptar una mujer con la que de hecho tiene un hijo (al que situará luego casi como heredero al trono marroquí según alguno de sus escritos). Este hecho está explicado en varios documentos de forma extraña, sin entenderse la polémica ni su trascendencia.
- Dice intentar convencer al sultán de la necesidad de una Constitución (muy ilustrado,

Travels of Alí Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey: εκδόθηκε στο Παρίσι το 1814 στα γαλλικά, αλλά, προσοχή, είναι το κείμενο ενός κατασκόπου. Το ταξίδι που αφηγείται και όλα όσα παρατηρεί είναι υπέροχα, αλλά τα κίνητρα που βρίσκονται πίσω απ' αυτό δεν αποσαφηνίζονται, απεναντίας, αποκρύπτονται. Αυτό το βιβλίο μεταφράστηκε αμέσως, το 1816, στα αγγλικά, στα γερμανικά και στα ιταλικά και εκδόθηκε επίσης, έπειτα, στις ΗΠΑ. Δεν εκδόθηκε όμως στα ισπανικά παρά μόνο το 1836, όταν, μετά το θάνατό του Φερδινάνδου Ζ', τον διεκδίκησε η καταλανική Αναγέννηση (*Reinaxensa*), και τότε ειπώθηκε για πρώτη φορά ότι ο Αλή Μπέη ήταν ο Ντομίνγκο Μπαδία, ένας Καταλανός βελγικής καταγωγής, και όχι ένας μουσουλμάνος όπως ισχυριζόταν ότι ήταν για ένα σημαντικό μέρος της ζωής του.

Την άνοιξη του 1806, περνώντας πρώτα από την Πελοπόννησο, έφτασε στην Κύπρο, ύστερα από μια σειρά από αντιξοότητες. Οι περιγραφές του για τα αρχαιολογικά ερείπια στο νησί, ίσως οι πρώτες επιστημονικές, είναι σίγουρα εξαιρετικές. Από εκεί έφυγε προς την Αλεξάνδρεια, όπου γνώρισε τον Σατωβριάνδο. Εκεί αποκάλυψε και ματαίωσε το βρετανικό σχέδιο της ανατροπής του Μεχμέτ Αλή και της τοποθέτησης του Έλφι Μπέν ως πασά της Αιγύπτου. Εάν τελικά τα πράγματα εξελίχθηκαν έτσι, θα πρέπει να αναρωτηθεί κανείς ποια είναι η εμπλοκή των ισπανικών μυστικών υπηρεσιών και τι επιδιώκουν με αυτό το ταξίδι.

sí, pero extraño en Marruecos en este tiempo) que de hecho escribirá después, seguramente en 1816, y que le sitúa a él en la cúspide del país.

- Parece que volvió a intentar otra rebelión, esta vez de la mano de Muley l'Arabi al-Darkawi, jefe de una importante cofradía sufi. Pero como toda la actividad que relacionamos con su faceta de espía, no está bien explicada, lógicamente, en el libro, y en la otra documentación solo encontramos retazos de esta segunda intentona de tomar el poder en Marruecos.

Nada de esto, y desde luego no con claridad, se cuenta en su libro. Lo cierto es que fue deportado a Larache de donde es expulsado el 13 de octubre de 1805, sin dejarle acompañar ni por su séquito, ni por su mujer ni por su hijo, y seguramente sin la mayor parte de sus bienes (aunque no así de sus escritos), lo cual también es extraño. A partir de aquí tenemos otro viaje, fundamentalmente narrado en su texto, que continuaba escribiendo en cuadernos de viaje, y en español. Pero también hay actividad política.

Camino de Egipto y Constantinopla pasa por Trípoli de Barbería y por las costas griegas. En primavera de 1806, pasando antes por el Peloponeso griego, llega a Chipre, después de una serie de vicisitudes que vamos a contar más adelante. Solo un apunte ahora: sus descripciones de las ruinas arqueológicas de la isla, quizá las primeras científicas, son desde luego destacadísimas. Desde ahí parte a Alejandría, donde conoció a Chateaubriand (el famoso escritor francés) y, sabedor de un plan británico para sustituir a Mehemet Alí y situar a Elfi Bey como bajá de Egipto, conseguiría desmantelarlo. Si esto es así, habría que preguntarse cuál es la participación de los servicios secretos españoles y qué pretenden con este viaje.

A La Meca llega el 11 de enero de 1807. Allí describe su organización y cómo se estructura el poder (grandiosa la descripción del “envenenador” de la ciudad). Lo sabremos después, pero Alí Bey es el tercer europeo conocido en visitar la ciudad santa musulmana, pero es sin duda el primero en describirla, y lo hace con detalle, aportando descripciones y dibujos que son absolutamente únicos. Su labor científica, también en este campo, es deslumbrante. Es el primero en describir los rituales que se llevan a cabo, y es el primero también en hacer observar la toma de posición de los wahabíes en los santos lugares. Volvió al Cairo, pasó tres meses por Siria y Palestina: estudió las condiciones de los monjes franciscanos que guardan los santos lugares cristianos, destruiría una línea secreta inglesa para comunicarse con la India y en octubre de 1807 estaba en Constantinopla.

La descripción del Imperio otomano, desde hace tiempo ya en decadencia, es más que relevante. Es interesantísima la descripción que hace del funcionamiento del gobierno y de la forma de vida de sus gentes, y plantea un estudio sociológico que plantea los males que achacan a Turquía. Sus descripciones de la ciudad, de Constantinopla, de sus monumentos antiguos, de sus defensas, son más que interesantes e instructivas. La descripción de la última parte de su viaje da sensación de premura, de prisa, como si ya estuviese de vuelta. Y en Constantinopla, por mucho que intente explicarlo como si fuese normal, se aloja en la embajada española, dirigida por el Marqués de Almenara, que incluso adapta estancias

a la turca para su comodidad. Si estamos avisados de quien es el personaje, pensamos que está ya en la protección de la embajada de su rey, si solo seguimos el libro, vemos que le reciben siempre las más altas autoridades con la dignidad que se merece. Nada es lo que parece.

Continuando el relato publicado, este termina abruptamente en Bucarest, mal cerrado con una recopilación rápida del último viaje, y debemos entender que desde ahí los servicios secretos le llevan a Bayona, que es donde estaban el rey Carlos IV y el futuro Fernando VII, entregando la corona española a Napoleón. Este, muy interesado en el viaje de Alí Bey, entregará a su vez la corona española a su hermano José I, y al servicio del rey sardo, en cumplimiento de las instrucciones de Carlos IV, pasará nuestro viajero.

Aquí hay que recordar dos cosas, cuando hablamos del gobierno de José I Bonaparte, estamos hablando del tiempo de la Guerra de la Independencia española frente a los franceses, y al tiempo la vigencia, obviamente teórica, de la Constitución española de 1812, derogada en 1814 por Fernando VII. Otro punto a tener en cuenta, Badía informó a Napoleón de su viaje y se ofreció para dirigir una invasión de Marruecos. Napoleón mandó a corroborar lo dicho por Badía al capitán Antoine Burel, que de hecho estuvo de acuerdo con lo que planteaba Badía. Este asunto, sin saber qué políticas se plantearon entre medias, está sin duda presente en la aprobación del viaje que planteó unos años después a Francia por el norte de África.

Bajo el gobierno de José Bonaparte, Badía fue nombrado intendente de Segovia y poco después prefecto de Córdoba. En Córdoba tuvo varias actuaciones en su año y medio al frente de la ciudad que todavía se recuerdan: introdujo el cultivo del algodón y de la remolacha, esta última para producir azúcar según métodos innovadores franceses. Organizó la siembra y los precios de los cereales para evitar desabastos. Creó jardines de Agricultura (los Patos que todavía hoy existen). Organizó la plantilla de funcionarios y pagó pensiones a sus viudas! Reabrió el Teatro Cómico, cerrado por asuntos de moral y colaboró decisivamente en la fundación de la Real Academia, que varió su nombre al de Academia de Ciencias, Bellas Letras y Nobles Artes al introducir estudios de física y aritmética. En muy poco tiempo hizo mucho, y parte de su legado aún perdura.

Como ahora vamos a hablar algo más del viaje a Grecia, cerramos este perfil biográfico de Domingo Badía y Leblisch. Con la marcha de los franceses de España, Badía, como muchos "afrancesados", se exilia. En París contacta con la alta sociedad, consigue publicar su libro de viajes en 1814, en francés y con el seudónimo musulmán, que viene traducido a varios idiomas de forma inmediata. Casa a su hija con un alto representante de la academia francesa, negocia un viaje similar al realizado previamente, ahora bajo bandera francesa, y consigue para su hijo el grado de comandante del ejército (para él el de Mariscal).

Este viaje es fundamentalmente político, pero no tiene un diario ni un texto que nos permitan seguirlo. Desde mi punto de vista, se puede seguir una línea de continuidad entre los lugares visitados y tratados por Domingo Badía en sus viajes y los lugares donde después estuvo el Imperio francés, y aquí interfería con el Imperio británico. No estamos en la época del Colonialismo, pero sí en los momentos previos, cuando mediante

Τα Κύθηρα, όπως απεικονίζονταν σε χάρτες την εποχή που τα επισκέφτηκε ο Μπαδία.

Ο ισχυρός πρωθυπουργός του Καρόλου Δ' Μανουέλ Γκοντόι (1767-1851). Αποδέχθηκε το σχέδιο εξερεύνησης-κατασκόπευσης της Αφρικής, που του πρότεινε Ντομίνγκο Μπαδία ι Λέμπλιχ, ευγενής, εξερευνητής, στρατιώτης και κατάσκοπος, που έγινε περισσότερο γνωστός, έκτοτε, με το ψευδώνυμο του ήρωά του Ali Bey el Abbassi.

la exploración científica se asentaban y se situaban las zonas de interés de las potencias europeas. Lo cierto es que, en agosto de 1818, a través de varias noticias, se sabe que Domingo Badía murió por algo que había comido o bebido en su caravana cerca de Damasco. Que a los servicios secretos británicos esto les favorecía y se quitaban un peligro, está claro, que Lady Hester Lucy Stanhope, la reina blanca de Palmira, para algunos su amante, estuviese involucrada, eso queda en el misterio, uno más de su vida.

2. Su estancia en Grecia (camino, quizá no solo, de Alejandría)

Alí Bey, en lo que sin duda es una huida de Marruecos, aunque en el libro esté disfrazada de peregrinación a La Meca, que por otra parte siempre había sido una de las intenciones del viaje, está en Chipre entre el 7 de marzo y el 10 de mayo de 1806. De Marruecos sale expulsado, y viaja desde Larache hasta Trípoli. En su viaje por el Mediterráneo le acompañan las tormentas y deben recalar en las islas Sapienza y Modón¹. El viaje a Alejandría, Egipto, es también accidentado y cuando están a punto de entrar en el puerto, un golpe de mar se lo impide, y acaban recalando, después de un viaje terrible, que costó varias vidas, y desembarcando en Limassol, en la isla de Chipre.

Pero esto que acabo de señalar es lo que sucede después de pasar por Grecia, en realidad casi solo tangencialmente. Parte de Trípoli hacia Alejandría el 26 de enero de 1806, “con sus gentes y equipajes”, en un grueso bastimento turco. En Trípoli ha entrado en contacto con las autoridades y da la impresión (habla de maledicencias), que la expulsión de Marruecos le persigue. El que cite que viene con sus gentes y equipajes es muy interesante, en Larache (Marruecos) dio la impresión de que le habían hecho subir solo y casi sin nada al barco, pero parece que hay se ha repuesto.

En realidad, pasaría por Grecia por error (¡de nuevo!): el capitán de su barco se había desviado hacia Corfú y no había tomado la ruta correcta a Alejandría, y llegaron a la isla Sapienza frente a Modón o Modona. Si bien confunde la ascendencia veneciana de estos lugares con una supuesta española, menciona todos estos lugares por sus nombres venecianos: Morea por Peloponeso, Cerigo por la isla de Citera, Canea por Chania y Sapienza por Sapienza. Nombra a Creta como su capital, Heraclión, pero en italiano: Candia. Modona se llama en griego Mezoni, escrito Methoni en los mapas por transcripción inglesa. Fue de venecianos desde el siglo XII hasta 1500, cuando la toman los turcos. Las tropas

1. Nombre dado por los venecianos a la ciudad de Methoni, Messenia, en Grecia, y justo enfrente está la isla de Sapienza.

venecianas la toman de nuevo en 1680, hasta 1715 que la recuperaron los otomanos. Visita las islas de Cerigo (Citera) y Creta (Candia, como acabamos de decir). Es muy interesante la búsqueda que hace en Chipre de la Citera de Áfrodita, y cómo buscando la presencia real de la diosa en la isla, intenta reconstruir los períodos históricos que identifica en función de las fuentes. No relaciona en absoluto Cerigo/Citera con nada relacionado con la diosa griega del amor.

Habla del puertecillo Puerta-Longa en la isla Sapienza, que puede albergar de 12 a 15 buques de guerra. Y después, además de describir la ciudad de Modona (Mezoni), habla también de sus características militares. Realiza una descripción completa de la ciudad en cuanto a aspectos habitualmente tratados (habitada por turcos, unas mil familias, 700 hombres de armas, tipos de armas que manejan, pocos caballos, forma de las calles, los materiales que forman la tierra y la ciudad, tipo de pan, carne, no hay fuentes murallas, tipos de viviendas, relaciones entre la población) como escueta en su extensión, casi como si cubriese una obligación de asuntos a tratar que solventa en un folio.

Habla de Mustafá Schaux, muy rico, casi el dueño de Modón, o al menos el más influyente, que "decía públicamente que Ali Bey Effendi era el primer hombre del mundo". Extraño, en Chipre se enterará que este es el candidato británico para tomar el poder en Egipto, y según otra documentación él estará involucrado en desbaratar esta operación. ¿Por qué viene aquí nombrado, nada más? Señala que los cónsules europeos viven en Corón (Khóra) a una jornada de Modón. En esta ciudad solo hay uno, el de la república de Ragusa. [La República de Ragusa fue una república marítima aristocrática centrada en la ciudad de Dubrovnik, en Dalmacia, que llevaba ese nombre desde 1358 hasta 1808.] No podemos situarle, no hay documentación, en todas las operaciones políticas que suceden en su tiempo, pero las va señalando, y no se entiende el por qué.

Señala luego que Trípoli es la capital de la Morea (recordemos, el Peloponeso), donde reside el bajá. Siempre señala dónde está el poder y quién lo ostenta. El 20 de febrero vuelve al barco, fondeado en Porta-Longa (en la isla Sapienza), donde permanece sin viajar tres días más por el tiempo. Observa aquí tres buques austriacos cuyos capitanes le dan una fiesta (son frecuentes estas historias, podrían parecer que son mentiras para darse importancia, pero es que luego ocurren otras historias, mayores, que no comprendemos. No creo que sea un mentiroso compulsivo, es que está contando cosas que no comprendemos, que esconden más cosas detrás). Hay también en el puerto una gran urca rusa armada y otro barco que venía de Nápoles y Corfú conduciendo oficiales y soldados rusos a las costas del mar Negro.

Aquí habla de un griego, que viene acompañando a un general-mayor ruso: Constantino Ipsilanti, que quizá les suene. Dice que es el sobrino del célebre príncipe Ypsilantis. Y este joven, que había servido en las guardias valonas en España, le pareció un diccionario

Παρά τη γενική άγνοια (αν και το βιβλίο βρίσκει εύκολα σχεδόν σε κάθε ισπανικό βιβλιοπωλείο), μπορούμε να πούμε ότι ο Αλή Μπέη, ο χαρακτήρας δηλαδή που δημιούργησε ο Ντομίνγκο Μπαδία, και στην πραγματικότητα το *alter ego* του, ήταν ένας προικισμένος άνθρωπος που καταπιάστηκε με διάφορες επιστήμες: αν όχι ο πρώτος άνθρωπος, ήταν σίγουρα ο πρώτος Ισπανός πολίτης που προσπάθησε να σηκώσει ένα αερόστατο, λίγα χρόνια μετά το κατόρθωμα των αδελφών Μοντγκολφιέ, ενώ έφτιαξε μερικούς από τους καλύτερους χάρτες της εποχής για περιοχές που ήταν κάτι παραπάνω από άγνωστες: όπως για παράδειγμα, η Ερυθρά Θάλασσα ή τα αφρικανικά όρη του Άτλαντα. Τέλος, συνέταξε ένα Σύνταγμα για το Μαρόκο.

políglota ambulante, y le escuchó hablar en inglés, francés, español e italiano con igual perfección. Luego añade, y no dice mucho más, que “es de lamentar que, con tantos conocimientos y talentos, sus ideas se embrollan a menudo”. Como sabrán los amigos griegos, Constantino Ypsilante (1760-1816) es un príncipe griego, padre de Alejandro Ypsilanti, nacido en Constantinopla. Desde muy joven formó el proyecto de liberar a Grecia. Fue dragomán y hospodar de Moldavia en 1799, y de Valaquia en 1802. Habiendo querido el sultán, contra la voluntad de Rusia, despojarle de este cargo, continuó una guerra entre las dos potencias. Después de la paz de Tilsitt, en 1807, se retiró a Rusia. En 1805 huye a San Petersburgo y, en 1806, a la cabeza de 20.000 rusos, atacó Bucarest en un nuevo intento de liberar los Balcanes. Dos de sus hijos, Alexandre y Dimítrios tienen un importante papel en la Guerra de Independencia griega, que está cerca de desencadenarse.

Más allá de la juventud que dice tener el Constantino Ypsilante que se encuentra, ¿está hablando del que acabamos de citar? ¿Está Alí Bey en medio de esa misión rusa para liberar Bucarest? (recordemos que su misión acabará abruptamente unos meses después en esta ciudad), tras pasar por Constantinopla. En Grecia no estuvo mucho tiempo, casi tangencialmente en islas y ciudades costeras, pero se encuentra con uno de los protagonistas clave del enfrentamiento entre rusos y turcos, y de algún modo se sitúa en un escenario que anticipa la guerra de independencia griega y habla, de forma críptica, de uno de sus protagonistas. ¿Qué está haciendo aquí? ¿Para quién trabaja?

Con Alí Bey, como en otros lugares, tenemos más preguntas que respuestas. En su libro plantea encuentros y narra acontecimientos que pueden parecer triviales o sin importancia, y que luego descubrimos, cuando podemos, que tienen más detrás de lo que nos pueda parecer en una primera visión.

3. La aventura de su libro, sus aportaciones, la maravilla de sus láminas

Hemos repetido, y lo haré todavía alguna vez más, que estamos ante el libro de un espía. En el texto que se puede comprar fácilmente en cualquier librería, se habla de una parte científica paralela a la que se está leyendo, que al final no se publicó. Y sin embargo, considero que esa parte científica está parcialmente integrada a lo largo del texto (faltan claro, materiales como el magnífico herbario, o la colección de moluscos que hoy están en el Jardín Botánico y en el Museo de Ciencias Naturales de Madrid, y quizá otros similares en otras instituciones), pero los mapas o las láminas arqueológicas, que sí están en el libro, suponen una aportación científica que no estarían normalmente en una narración de este tipo.

Por otra parte, hay cosas en el libro que están bien explicadas. Se preparó bien la edición en base a las notas que el Viajero fue tomando en cuadernos en español, pero desde luego se ocultan partes del viaje que hay que buscar en otras fuentes, y se cierra precipitadamente la narración, no entiendo bien el por qué. El libro se publicó en París en 1814, entendemos que recién llegado huido de España como afrancesado. En 1816 fue traducido al italiano, al alemán y al inglés, en un breve lapso de tiempo. En inglés se editó en Londres y en Philadelphia. No sé bien la relación de Domingo Badía con los recién creados Estados Unidos de América, es un tema sorprendente y que no está bien explicado. En la edición alemana se cuenta quién es en realidad el autor, pero no tuvo

trascendencia, y en la italiana o inglesa se dice, por parte de los editores, que conocen al autor, pero que este quiere mantener la ficción de ser musulmán

En español sólo se va a editar en 1836, recién muerto Fernando VII, el gran enemigo de todo lo que signifique progresía y desde luego recuerdo de los afrancesados o de la Constitución de 1812. La *Reinaxensa*, como movimiento cultural y nacionalista catalán, y personajes muy importantes del Gobierno, van a investigar al personaje y su viaje, y en la introducción de esta edición valenciana de 1836 se dirá por primera vez que Alí Bey es Domingo Badía, cosa que hasta entonces lo sabían solo unos pocos. Lo mismo que ahora no son tantos los que conocen su viaje, su importancia, o la circunstancias del mismo en el momento actual.

4. Conclusiones

Hasta aquí el repaso por la vida, por el increíble viaje realizado por nuestro protagonista, y con cierto detalle un recorrido por su estancia en Chipre. Vamos ahora, antes de finalizar, a plantear unas conclusiones que justifiquen no ya el que ustedes hayan estado una hora escuchándome, sino sobre todo la importancia del personaje y de su obra. A pesar de su general desconocimiento (independiente de la accesibilidad del libro, fácilmente localizable prácticamente en cualquier librería española), podemos decir que Alí Bey, el personaje creado por Domingo Badía y que de hecho durante mucho tiempo fue su personalidad pública, en el mundo musulmán y en el mundo europeo, fue un personaje ilustrado que trabajó de forma brillante en varias ciencias:

- si no el primero, sí fue el primer civil en España en tratar de elevar un globo aerostático, pocos años después de lo conseguido por los hermanos Montgolfier;
- levantó algunos de los mejores mapas de la época, de territorios poco menos que desconocidos: como por ejemplo el del Mar Rojo o el de los montes Atlas africanos...

Aunque fuese después de haber regresado, planteó una Constitución para el territorio marroquí. Es cierto que podemos pensar que demasiado adelantada a su tiempo para el lugar, pero habría que recordar que la Constitución española de 1812, de la que tanto nos vanagloriamos a veces, estuvo en vigor unos pocos años, y no fue aplicada porque sus enemigos políticos consiguieron esquivarla, de lo contrario, el Antiguo Régimen en España hubiese desaparecido mucho antes de lo que desapareció. No sabemos qué hubiese pasado en Marruecos de haberse implantado la Constitución redactada por Alí Bey.

En el mismo sentido, sus viajes por África y una parte de Asia suelen menospreciarse y quitarles todo valor científico y político, como si fuesen el recorrido de un loco como mucho apoyado por un incapaz que no se merecía su puesto en el poder: Godoy. Habría que recordar que Napoleón se interesó y comprobó sus afirmaciones a la vuelta de su primer viaje, y que pocos años después fue enviado en una misión similar por Francia, seguramente con las pretensiones más claras y precisas, y este viaje fue desmantelado por los británicos, eliminando a su protagonista. Si cotejamos la colonización francesa del norte de África, el parecido con el primer viaje de Alí Bey llama la atención. Ni la idea ni el momento eran tan extrañas, simplemente el Estado español de la época ni se lo planteó ni lo apoyó hasta unas décadas después.

Los estudios arqueológicos que llevó a cabo, los análisis e investigaciones históricas

Ο μέγας διερμηνέας (δραγουμάνος) Κωνσταντίνος Υψηλάντης (1760-1816), ηγεμόνας της Βλαχίας και Μολδαβίας, που εντυπωσίασε τον Ντομίνγκο Μπαδία.

que se planteaba sobre los lugares que iba recorriendo, están en la línea de un ilustrado: una persona culta y leída, que investigaba y se informaba, llevaba a cabo en aquel tiempo. Todo eso lo planteó en el libro, y muchas de esas investigaciones son absolutamente pioneras. Su estancia en Chipre es uno de los mejores ejemplos. Además de su descripción de la sociedad y del poder chipriota, cómo estaba organizado y cuáles eran sus contrapesos, sus observaciones urbanísticas son absolutamente interesantes, dejando aparte *excursus* como la búsqueda de la belleza femenina chipriota. Pero sus investigaciones y descripciones arqueológicas, sistemáticas y mostradas sobre todo en base a mapas, levantamientos de plantas o dibujos de todo lo observado, le convierten en un pionero de estos estudios en la isla.

En Grecia también participa, o narra, encuentros con personajes que van a tener importancia relevante en acontecimientos contemporáneos o futuros. Si todo es verdad, y nada lo desmiente, estaríamos ante una agente de inteligencia que está recorriendo los lugares críticos para un Imperio otomano en decadencia, pero no se sabe para quién trabaja. A España nunca se le ha situado ni en esos enfrentamientos ni tenía mayor interés en los mismos, al menos que sepamos. Ya lo hemos dicho. Si bien no es el primer europeo que entró en La Meca, sí

es el primero que la describe con esa calidad y cantidad de datos. Analiza y narra sus rituales, cómo está organizada la Ciudad Santa, quién tiene el poder y quién y cómo lo está adquiriendo (los wahabitas). Levanta perfiles y planos de los principales edificios y lugares sagrados y todo esto lo incluye en un libro que en principio es solo de viaje, pero va mucho más allá.

Todo este viaje lo hace disfrazado de príncipe musulmán, descendiente directo de los abbasíes que una vez dominaron el Imperio árabe y cuyos cadíes pretendieron gobernar en Al-Andalus (que es como los musulmanes llamaban a la Península Ibérica), versado en las lenguas y en las ciencias europeas. Tanto el disfraz (que incluyó la circuncisión -confesó luego que de saber su sufrimiento no lo hubiese hecho-) como la personalidad elegida le granjearon el éxito de su misión, al menos en su parte científica, y fue el espejo en el que se miraron grandes exploradores del mundo musulmán, como sir Richard Burton, mucho más conocido, por cierto, que él.

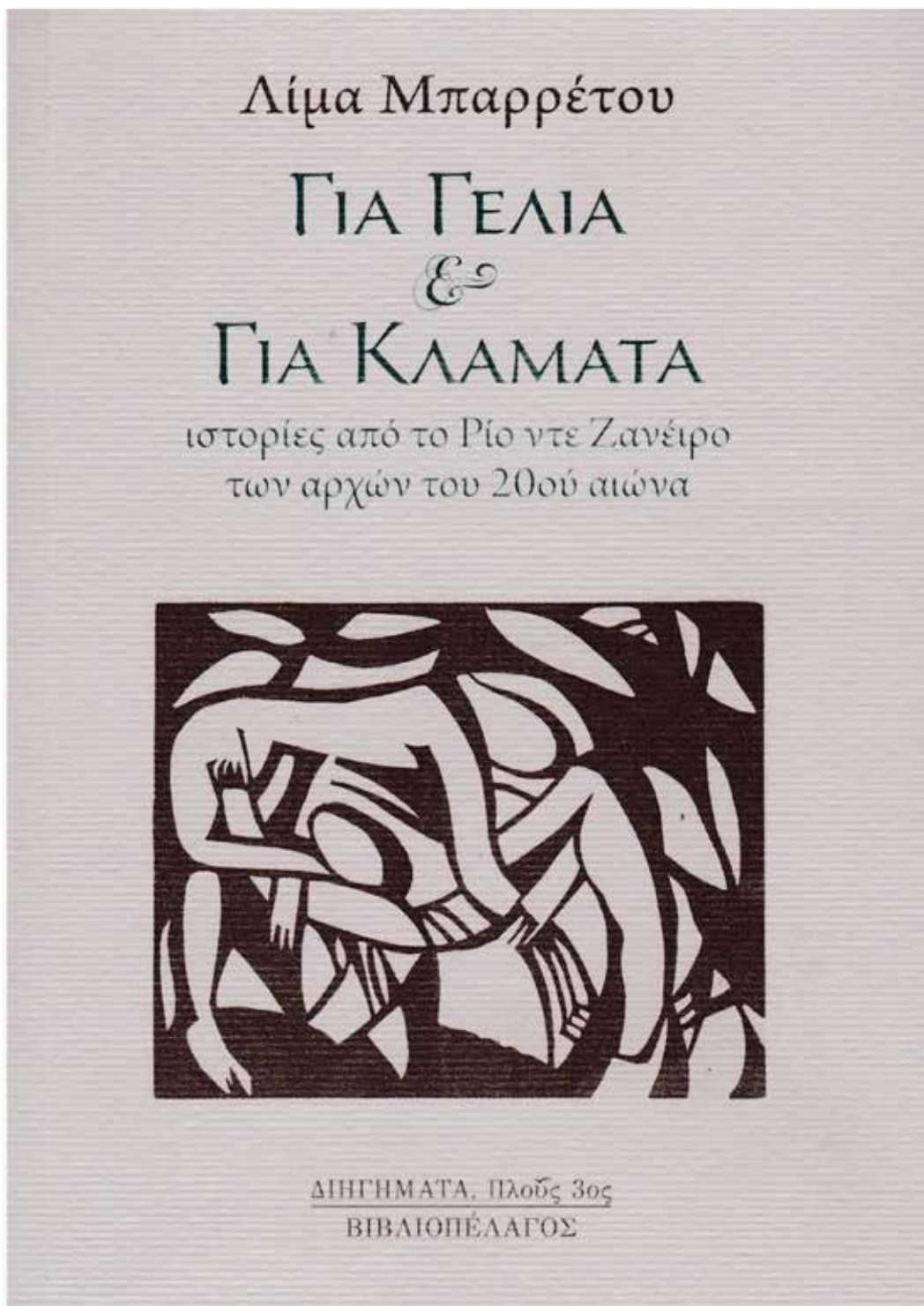
A veces pienso en decir que no sabemos realmente quién fue Domingo Badía, Alí Bey. Tenemos muchísima información sobre él: el libro, toda la documentación que hay en varios ministerios, en los archivos franceses, la que resta por aparecer (que es mucha) pero no nos ponemos de acuerdo. Estamos ante un espía, un científico en parte autodidacta, ante un hombre que supo renacer de sus cenizas, que vivió en varios mundos, al que se le cayeron encima varios reinados, y que aun así sobrevivió, siguió llevando a cabo sus proyectos de la mano de reyes muy distintos, y al que solo matándole le pudieron parar.

Este hombre, al que seguimos conociendo poco y reconociendo nada -como muchas veces hacemos en España- tuvo en Grecia un episodio que no es en absoluto anecdótico. De pronto está en medio de operaciones que enfrentan a dos imperios (el ruso y el otomano) y se junta con personajes relevantes de la historia de la independencia de este país, sin que entendamos ni qué hace aquí ni qué significan sus comentarios... tendremos que seguir indagando. Para mí, ha sido un honor venir a hablarles del personaje, de su obra, y de todo lo que estudió y analizó en esta maravillosa tierra.

Agradecimientos

Agradezco la invitación y la acogida del Instituto Cervantes de Atenas y de la Embajada española en Grecia en mayo de 2022. Del mismo modo, me gustaría agradecer al profesor Dimitris Filippis, de la Hellenic Open University, la posibilidad de publicar esta conferencia. España y Grecia recorrieron parte de la historia juntas, todavía no sabemos si unidas también al principio del siglo XXI.

«Η Βραζιλία δεν έχει λαό, έχει κοινό»: απόφθεγμα του Λίμα Μπαρρέτου. Μεγάλος συγγραφέας, άγνωστος στην Ελλάδα, της σχετικά άγνωστης βραζιλιάνικης λογοτεχνίας. Το βιβλίο περιλαμβάνει διηγήματα που τα χαρακτηρίζει ένας γλυκόπικρος σαρκασμός για τις αθλιότητες και τις γελοιότητες της βραζιλιάνικης κοινωνίας στις αρχές του εικοστού αιώνα. Συλλογική μετάφραση: Ελένη Βλάχου, Έφη Γιατράκη, Πωλίνα Δημέα, Αναστασία Λιανοπούλου και Νίκος Πρατσίνης. Από τις εκδόσεις Βιβλιοπέλαγος.

Berenguela: princesa de Navarra y reina de Chipre **Βερεγγάρια: πριγκίπισσα της Ναβάρρας και βασίλισσα της Κύπρου**

Alicia Villar Lecumberri

Universidad Internacional de Valencia-VIU

Αλίθια Βιγιάρ Λεκουμπέρι

Διεθνές Πανεπιστήμιο της Βαλένθια

Το όνομα της Βερεγγάρια συνδέεται με τη βυζαντινή ιστορία της Κύπρου μιας και, όπως λέγεται, αποτέλεσε την αιτία της κατάληψής της από τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο. Η Βερεγγάρια, ως ιστορικό πρόσωπο, είναι άγνωστη στους περισσότερους. Πρόκειται για την πριγκίπισσα της Ναβάρρας της Ισπανίας, κόρη του βασιλιά Σάντσο Στ΄, του επονομαζόμενου Σοφού της Ναβάρρας, και της Σάντσα της Καστίλης. Η πριγκίπισσα Βερεγγάρια συνέδεσε το όνομά της με την ιστορία της Κύπρου, καθώς πήγε, παντρεύτηκε και έζησε, έστω και για λίγο, στο νησί.

El nombre de Berenguela está relacionado con la historia bizantina de Chipre, ya que se dice que fue la causa de su ocupación por Ricardo Corazón de León. Berengaria, como figura histórica, probablemente no es tan conocida por la mayoría de la gente. Se trata de la princesa de Navarra, hija del rey Sancho VI el Sabio de Navarra y Sancha de Castilla. La princesa Berenguela asoció su nombre a la historia de Chipre, ya que fue, se casó y vivió, aunque fuera por poco tiempo, en la isla.

Η λεπτεπίλεπτη Berenguela ή Βερεγγάρια

Η λέξη «berenguela» στα ισπανικά σημαίνει «πέτρα πολύ διάφανη, σαν μάρμαρο» και ακριβώς έτσι τη φαντάζομαι την πριγκίπισσα της Ναβάρρας Βερεγγάρια, (Ναβάρρα 1170, περίπου-Le Mans, 23 Δεκεμβρίου 1230). Ήταν η πρωτότοκη κόρη του Σάντσο του Σοφού και της Σάνσιας ή Μπεάτας, κόρης του Αλφόνσου της Καστίλης. Είχε αδέρφια τον Σάντσο Ζ΄ τον Ισχυρό, βασιλιά της Ναβάρρας (1194-1234), την Μπλάνκα (σύζυγο του κόμη Τεοβάλδο Γ΄), τον Φερνάντο (απεβίωσε το 1207) και την Κωνστανζα, η οποία πέθανε πολύ νέα. Η Βερεγγάρια πήρε το όνομα της γιαγιάς της, από την πλευρά της μητέρας της. Είκοσι χρόνια έζησε στη Ναβάρρα κυρίως στην Παμπλόνα, αν και ως μέλος της βασιλικής οικογένειας είχε και άλλες κατοικίες. Για παράδειγμα, διέμεινε κατά διαστήματα στην Τουδέλα, γι' αυτό και μερικοί ιστορικοί υποθέτουν ότι θα μπορούσε να είχε γεννηθεί σε αυτή την πόλη, η οποία απέχει 99 χιλιόμετρα από την Παμπλόνα.

Πάντως, η μόνιμη κατοικία ήταν στην Παμπλόνα, μια και ο βασιλιάς Σάντσο ο Στ΄ ο Σοφός διέταξε την κατασκευή ενός παλατιού κατά τον 12ο αιώνα ως κατοικία των βασιλιάδων της Ναβάρρας. Και βεβαίως, επέλεξε για την ανέγερση ένα στρατηγικής σημασίας σημείο για την υπεράσπιση της πόλης. Αυτό το μεσαιωνικό παλάτι που έχει διατηρηθεί στην Παμπλόνα,

Η Βερεγγάρια
(Ναβάρρα 1170
περίπου- Le Mans,
23 Δεκεμβρίου
1230).

ανακαινίστηκε πρόσφατα από τον αρχιτέκτονα Rafael Moneo (Τουδέλα 1937), είναι ιστορικής σημασίας και εκεί στεγάζεται το ιστορικό αρχείο της Ναβάρρας.

Έχουν γραφτεί διάφορες βιογραφίες και άρθρα για την Βερεγγάρια και οι βιογράφοι επιμένουν πώς γνωρίζουμε ελάχιστα για τα παιδικά και τα εφηβικά της χρόνια, καθώς τα περισσότερα στοιχεία σχετίζονται με την περίοδο κατά την οποία αποφασίστηκε ο γάμος της. Παρ' όλα αυτά, θα ήθελα να σας παρουσιάσω την προσωπική μου άποψη μιας και γεννήθηκα στην Παμπλόνα και γνωρίζω από πρώτο χέρι την πατρίδα της Βερεγγάριας, το μέρος, την ιδιοσυγκρασία, τα χαρακτηριστικά και τη νοοτροπία των ανθρώπων της. Επιπλέον μπορώ να πω ότι η Βερεγγάρια ήταν σημαντική για μένα, επειδή μεγάλωσα, όπως όλες οι κοπέλες της Παμπλόνας, με ένα λαϊκό τραγουδάκι που το χορεύαμε ανά δύο, με συγκεκριμένη χορογραφία. Η κάθε κοπέλα έλεγε μια στροφή, αφού οι στροφές είναι σαν να «συνομιλούν» μεταξύ τους. Ο τίτλος είναι «La reina Berenguela-Η βασίλισσα Βερεγγάρια», και στη συνέχεια επισυνάπτω τα λόγια του τραγουδιού, καθώς και τη μετάφραση.

La reina Berenguela güi, güi, güi
Como es tan fina trico, trico tri
Como es tan fina lairó - lairó, lairó, lairó lairó

Se pinta los colores güi, güi, güi
Con purpurina trico, trico tri
Con purpurina lairó - lairó, lairó, lairó lairó

Y su madre le dice güi, güi, güi
Quítate eso trico, trico tri
Quítate eso lairó - lairó, lairó, lairó lairó

Que va a venir tu novio güi, güi, güi
A darte un beso trico, trico tri
A darte un beso lairó - lairó, lairó, lairó lairó

Mi novio ya ha venido güi, güi, güi
Ya me lo ha dado trico, trico tri
Ya me lo ha dado lairó - lairó, lairó, lairó lairó

Y me ha puesto el carrillo güi, güi, güi
Muy colorado trico, trico tri
Muy colorado lairó - lairó, lairó, lairó lairó..

Η Βασίλισσα Βερεγγάρια γκούι γκούι γκούι
είναι λεπτεπίλεπτη τρίκο, τρίκο τρι
είναι λεπτεπίλεπτη λαϊρό - λαϊρό, λαϊρό, λαϊρό, λαϊρό

Τα μάγουλά της βάφει γκούι, γκούι, γκούι
Με χρώμα 'πο πορφύρα τρίκο τρίκο τρι
Με χρώμα 'πο πορφύρα λαϊρό - λαϊρό, λαϊρό-λαϊρό

Της λέει και η μαμά της γκούι, γκούι, γκούι
Αυτό να το βγάλεις τρίκο τρίκο τρι
Αυτό να το βγάλεις λαϊρό - λαϊρό, λαϊρό, λαϊρό, λαϊρό

Θα έρθει ο καλός σου, γκούι, γκούι γκούι
Φιλί για να σου δώσει τρίκο, τρίκο τρι
Φιλί για να σου δώσει λαϊρό - λαϊρό, λαϊρό-λαϊρό

Ο δικός μου έχει έρθει γκούι, γκούι γκούι
Μου το' χει δώσει, τρίκο, τρίκο τρι
Μου το' χει δώσει λαϊρό - λαϊρό, λαϊρό-λαϊρό

Και μου'κανε το μάγουλο γκούι, γκούι, γκούι
Περισσότερο από κόκκινο τρίκο, τρίκο τρι
Περισσότερο από κόκκινο - λαϊρό - λαϊρό, λαϊρό-λαϊρό

Έτσι, λοιπόν, για εμάς, τις κοπελιές της Παμπλόνα, η Βερεγγάρια, ανεξάρτητα από την πορεία της ζωής της, ήταν πάντα μαζί μας...

Ας συνεχίσουμε όμως... Ο βασιλιάς Σάντσο ο Στ' ο Σοφός ως οικογενειάρχης, αμέσως μόλις έλυσε το θέμα της βασιλικής κατοικίας, φρόντισε να πάρουν καλή εκπαίδευση τα παιδιά του. Γι' αυτό, η μεγαλύτερή του κόρη, η οποία ήταν όμορφη, φρόνιμη και πανέξυπνη, καλλιεργημένη, έγραφε ποιήματα, έπαιζε μουσική, μιλούσε γλώσσες και, επιπλέον, τηρούσε με ευλάβεια τα καθήκοντά της: υπάκουε στον πατέρα της, προσπαθούσε να μην τον απογοητεύει και έκανε ό,τι ήταν καλύτερο για το βασίλειο της Ναβάρρας, ως γενναία και ευγενής, τα δύο κύρια χαρακτηριστικά της. Εξάλλου, οι απαραίτητες προϋποθέσεις για μια βασίλισσα του Μεσαίωνα ήταν να είναι όμορφη, ευγενικής καταγωγής, με καλούς τρόπους και καλή υγεία. Απ' αυτή την άποψη, η πρωτότοκη κόρη του βασιλιά πληρούσε όλες τις προϋποθέσεις. Είχε έμφυτη ομορφιά, οι γονείς και οι παππούδες της ήταν καλοί μονάρχες με πολύ καλές σχέσεις μεταξύ τους και καλοί οικογενειάρχες.

Σε αυτό το σημείο, θέλω να επισημάνω ότι η Βερεγγάρια είχε την τύχη να περάσει τα πρώτα της είκοσι χρόνια στο εξαιρετικό περιβάλλον της Ναβάρρας, ένα μέρος γεμάτο φυσικές ομορφιές, –υπέροχα τοπία με εναλλαγές, από το βορρά μέχρι το νότο, με ιδιαίτερο κλίμα και διαφορές: από τα Πυρηναία, με τα επιβλητικά βουνά και τις καταπράσινες κοιλάδες της βόρειας Ναβάρρας, έως τις πεδιάδες του ποταμού Έβρου στο νότο. Αλλά και ένα μέρος με ανεπτυγμένο πολιτισμό, σπουδαία τέχνη και αρχιτεκτονική (εκκλησίες, μοναστήρια, παλάτια, οινοποιεία, υπέροχα τοπία και χωριά). Σε τέτοια μέρη μεγάλωσε η Βερεγγάρια και δεν της ήταν δύσκολο να φροντίζει την υγεία της, καθώς ζούσε μέσα στη φύση και τρεφόταν με εξαιρετικά τοπικά προϊόντα. Ας μη ξεχνάμε ότι η Ναβάρρα φημίζεται για την πλούσια γαστρονομία της, ενώ η Τουδέλα, η πόλη όπου κάποιοι υποστηρίζουν ότι γεννήθηκε η Βερεγγάρια, παράγει εξαιρετικής ποιότητας φρούτα, λαχανικά και εξαιρετικά κρασιά. Ας επισημάνουμε ακόμη ότι τον 12ο αιώνα, οι μοναχοί από το Cluny ίδρυσαν στη Ναβάρρα μοναστήρια και ξεκίνησε η καλλιέργεια του αμπελιού. Τα μοναστήρια αυτά διακοσμούν τον διαδρομή-προσκύνημα του Αγίου Ιακώβου (Camino de Santiago), στο Σαντιάγκο ντε Κομποστέλα της Γαλικίας, που ξεκινάει από τη Γαλλία, διασχίζει τα Πυρηναία, μπαίνει στην Ισπανία από το Ρονθεςβάλιες και συνεχίζει προς την Παμπλόνα, πρώτη ισπανική πόλη του προσκυνήματος.

Για αυτό το λόγο, η Βερεγγάρια ήταν μια πριγκίπισσα που είχε όλα τα εφόδια για να γίνει μια καλή βασίλισσα.

Ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος
(Οξφόρδη, 8 Σεπτεμβρίου 1157- Châlus, 6 Απριλίου 1199).

Η Ναβάρρα και η Παμπλόνα του 12ου αιώνα

Πριν συνεχίσουμε την αφήγησή μας για τη Βερεγγάρια, αξίζει να περιγράψουμε λίγο την περιοχή της καταγωγής της, τη Ναβάρρα και την Παμπλόνα, και την ιστορία τους. Τον 12ο αι., συγκεκριμένα ανάμεσα στα 1134 και το 1194, ανασυγκροτήθηκε το βασίλειο της Παμπλόνας. Μετά τον θάνατο του Αλφόνσου του Μαχητή, το βασίλειο ανεξαρτητοποιήθηκε από την Αραγονία και το βασίλειο της Σαραγόσα, καθώς ανέδειξε τον Γαρθία Ραμίρεθ, άρχοντα της Τουδέλας, ως δικό του μονάρχη. Χάρη στην ικανότητα του νέου ηγεμόνα και

Ujué: Σύμφωνα με το μύθο, η πόλη ιδρύθηκε όταν ένας βοσκός είδε ένα περιστέρι να μπαίνει σε μια τρύπα στους βράχους: κοιτάζοντας μέσα βρήκε μια εικόνα της Παναγίας.

του γιου του, Σάντσο του Σοφού, (ο οποίος γύρω στο 1160 άλλαξε τον επίσημο τίτλο του από «Βασιλιάς της Παμπλόνας» σε «Βασιλιάς της Ναβάρρας»), το βασιλείο συνέχισε απρόσκοπτα την πορεία του, όπως και το γειτονικό βασίλειο της Νάχερας στη Βασκική, απέναντι σε πολύ ισχυρούς γείτονες που επιθυμούσαν να τα υποτάξουν. Επιπλέον, ξεκίνησε η διείσδυση της Ναβάρρας στο Ουλτραπουέρτος (στις κομητείες Labort, Sola και Bearne, στα Ατλαντικά Πυρηναία). Η Άλαβα και η Γκιπούθκοα ενσωματώθηκαν στο Στέμμα της Καστίλης (1200). Ο Σάντσο ο Ζ΄, ο Ισχυρός (1194-1234) συνέχισε τη φορολογική πολιτική του προκατόχου του με σκοπό να αυξήσει έσοδα του βασιλείου και να εξασφαλίσει καλύτερα τα ευάλωτα σύνορά του.

Όσον αφορά τα μέρη της περιοχής τα οποία φαίνεται πως προτιμούσε η Βερεγγάρια, ήταν δύο εμβληματικά σύμβολα της χριστιανοσύνης στην περιοχή. Το πρώτο ήταν το μεσαιωνικό χωριό Ουχουέ (Ujué), το όνομα του οποίου σημαίνει «περιστέρι», όπου σύμφωνα με το θρύλο ένα περιστέρι μπαινοέβγαινε σε ένα βράχο όπου ένας βοσκός βρήκε μια εικόνα της Παναγίας. Εκεί χτίστηκε μια εκκλησία προς τιμήν της Παναγίας. Το δεύτερο ήταν το Κάστρο του Χαβιέρ, κτισμένο τον 10ο αι., ως οχυρό της περιοχής, όπου γεννήθηκε ο Άγιος Φραγκίσκος του Χαβιέρ (San Francisco de Javier, 7 Απριλίου 1506-3 Δεκεμβρίου 1552), πολυούχος της Ναβάρρας, και γι' αυτό σήμερα είναι η γιορτή της Ναβάρρας και είναι ο λόγος για τον οποίο προσωπικά επέλεξα αυτή την ημερομηνία για να μιλήσω για την πριγκίπισσα μας, στην Κύπρο.

Η Παμπλόνα, τώρα, κατά το Μεσαίωνα ήταν μια καλά οχυρωμένη πόλη και τα τείχη της χώριζαν τους διάσημους τρεις Δήμους της, του San Cernín, του San Nicolás και της Navarrería. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η Παμπλόνα είχε εξελιχθεί σε ένα από τα κέντρα του Καθολικισμού, όπως δείχνουν οι εξαιρετες εκκλησίες της, η Εκκλησία του Αγίου Σατουρνίνου, στο Δήμο του Σαν Θέρνιν, η οποία κτίστηκε μεταξύ του 1180 και του 1200, η εκκλησία του Αγίου Ιακώβου, στο Δήμο του Αγίου Ιακώβου, και η εκκλησία

του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, στο Δήμο της Ναβαρρερίας, που σήμερα είναι ενσωματωμένη ως ξωκλήσι στον Καθεδρικό Ναό της Παμπλόνας. Όσον αφορά τον Καθεδρικό Ναό, το γεγονός είναι ότι υπήρχε εκεί ένας παλαιότερος, ρομανικού ρυθμού, η κατασκευή του οποίου ξεκίνησε γύρω στο 1100 και καθαγιάστηκε το 1127. Αργότερα, το 1175, βρέθηκε και ένα ρομανικό ξυλόγλυπτο της Παναγίας, με επένδυση από ασήμι, που εκτίθεται εκεί.

Πολύ αργότερα, στην αυγή της Νεότερης Εποχής, στα 1515, ξεκίνησε η επέκταση των τειχών ως συνέπεια της ενσωμάτωσης του βασιλείου της Ναβάρρας στο Στέμμα της Καστίλλης. Λόγω της σημαίνουσας στρατηγικής θέσης της, η Παμπλόνα εξελίχθηκε σε προπύργιο του ισπανικού στέμματος έναντι μιας πιθανής, πάντοτε, γαλλικής επέκτασης.

Αρραβώνας στα οξιτανικά

Τον 12ο αιώνα τα βασίλεια της Ευρώπης έκαναν συμφωνίες, αλληλοϋποστηρίζονταν όταν επρόκειτο για κάποιον κοινό σκοπό. Έτσι έγινε με τα βασίλεια της Ναβάρρας, της Αγγλίας και της Γαλλίας. Συγκεκριμένα, οι βασιλείς της Αγγλίας, ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος, και της Γαλλίας, ο Φίλιππος ο Β', αποφάσισαν να συμμετάσχουν στην Τρίτη Σταυροφορία (1189-1192) με στόχο να ανακαταλάβουν τους Αγίους Τόπους και την Ιερουσαλήμ (στόχος που τελικά δεν ευδοκίμησε). Κατά την πρώτη φάση του σχεδίου, τα γαλλικά και αγγλικά στρατεύματα συναντήθηκαν στη Μεσσήνη της Σικελίας, τον Σεπτέμβριο του 1190. Εν τω μεταξύ, ο Ριχάρδος επιδίωκε τη συμμαχία με τη Ναβάρρα, διότι χρειαζόταν κάποιον να προσέχει τις ιδιοκτησίες του στη νότια Γαλλία όσο καιρό έλειπε στις σταυροφορίες. Και ο πιο κατάλληλος γι' αυτό το σκοπό ήταν ο Σάντσο. Επιπλέον, ο βασιλιάς της Ναβάρρας είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα Ατλαντικά Πυρηνάια, οπότε τον ενδιέφερε ιδιαίτερα να συνάψει μια συμφωνία με τον Άγγλο βασιλιά.

Η αυταρχική μητέρα του Ριχάρδου, η Ελεονώρα της Ακουϊτανίας, βασίλισσα της Αγγλίας, η οποία είχε ιδιαίτερη αδυναμία στο γιο της, όταν κατάλαβε ότι δεν σκόπευε να παντρευτεί τη Γαλλίδα με την οποία συζούσε επί χρόνια, αποφάσισε να παρέμβει. Γι' αυτό, συνάντησε τον βασιλιά Σάντσο τον Στ' και την κόρη του Βερεγγάρια στην Παμπλόνα και με δική της απαίτηση και επιμονή κατάφερε έναν αρραβώνα... εξ αποστάσεως. Γι' αυτή, ο επικείμενος γάμος δεν ήταν παρά το μέσο ώστε να επιτευχθεί ο σκοπός, δηλαδή η συμμαχία μεταξύ των δύο μοναρχιών. Ούτως ή άλλως, για μια πριγκίπισσα ήταν μεγάλη τιμή να παντρευτεί έναν βασιλιά, και δεν είχε λόγο να αρνηθεί ούτε να στενοχωρήσει τον πατέρα της, ο οποίος μόλις είχε χάσει τη σύζυγό του και μόνος του έπρεπε να αντιμετωπίσει πλέον το μέλλον τόσο των πέντε παιδιών του, όσο και του βασιλείου του.

Ως προίκα, το 1185, δόθηκε στη Βερεγγάρια από τον πατέρα της το φέουδο του Μονρεάλ και ο βασιλιάς Σάντσο γιόρτασε τον αρραβώνα της κόρης του με ένα μεγάλο συμπόσιο στο

Το Κάστρο του Χαβιέρ (10ος αιώνας).

Berenguela tuvo la suerte de crecer en el excepcional entorno de Navarra, un lugar lleno de belleza natural, renombrado por su excelente gastronomía. Tudela, la ciudad en la que algunos apoyan que nació Berenguela, produce frutas, verduras y excelentes vinos, al tiempo que el cultivo de la vid se retrotrae a comienzos del siglo XII, en los monasterios fundados por los monjes de Cluny. En Navarra, Berenguela visitó dos lugares emblemáticos, símbolos de la cristiandad: el Castillo de Javier, del siglo X, una fortaleza en la que nació San Francisco de Javier, el patrono de Navarra, y el pueblo medieval de Ujué, cuyo nombre significa «paloma», en el que, según la leyenda, una paloma entraba y salía de una roca, en la que un pastor encontró una imagen de la Virgen dentro de la roca y de ahí que allí se construyera una iglesia en honor de la Virgen.

El Castillo de Olite (siglo XIII),
el palacio de los Reyes de Navarra.

A finales del siglo XII, el rey Ricardo Corazón de León celebró su boda en la isla (ya sea en la capilla de San Jorge en Limassol, según una versión, o en su castillo medieval, según otra), y la desposada fue la princesa de Navarra, que fue coronada reina de Inglaterra, del 12 de mayo de 1191. Según la leyenda, Ricardo y Berenguela visitaron Troodos, después de su boda. Y así, cuando el empresario Ioannis Kokkalos decidió construir un hotel en ese lugar, eligió el nombre de Berenguela en honor a la pareja real de Inglaterra, que visitaba la zona. Estaba claro que el nombre «Hotel Berenguela» era preferible al de «Hotel Kokkalos» u «Hotel Prodromos», como se llamaba antes, ya que era habitual que los hoteles de la zona tomaran el nombre de la zona o del pueblo en el que se encontraban. El hotel se abrió en agosto de 1931 y se convirtió en uno de los destinos favoritos de los chipriotas y de los turistas extranjeros.

παλάτι του Ολίτε. Οι ιστορικοί δεν διευκρινίζουν αν με το Μονρεάλ εννοούν ένα χωριό που απέχει 19 χιλιόμετρα από την Παμπλώνα, ή –κάτι πιο λογικό για μένα–, αν πρόκειται για το μεσαιωνικό πύργο που βρίσκεται στην Τουδέλα, που είναι γνωστός σήμερα με διάφορες ονομασίες: Torre del Mont Real, Monte Real, Montis Regalis Tuttele, Turris Monte Regalis...

Στη συνέχεια, η Βερεγγάρια και η Ελεονώρα έφυγαν μαζί από την Ισπανία διασχίζοντας τις Άλπεις με κατεύθυνση προς την Πίζα, και συνέχισαν ως τη Μεσσήνη, στη Σικελία, όπου συνάντησαν τον Ριχάρδο. Δυο διαφορετικές γυναίκες, που ωστόσο συνεννοούνταν στην οξιτανική γλώσσα. Η Οξιτανία, γνωστή και ως «χώρα του Οκ», περιελάμβανε ένα μεγάλο μέρος της νότιας Γαλλίας και την κοιλάδα του Αράν στα ισπανικά Πυρηναία, ήταν η πατρίδα της μητέρας της Ελεονώρας και της είχε μάθει τα οξιτανικά, ενώ η πολύγλωσση Βερεγγάρια μιλούσε και αυτή τη γλώσσα, επειδή ήταν η γλώσσα πολλών προσκυνητών που περνούσαν από τη Ναβάρρα με προορισμό το Σαντιάγκο ντε Κομποστέλα.

Από τη Μεσσήνη, λοιπόν, οι δύο στόλοι, αφού τακτοποίησαν τις εκκρεμότητες στη Σικελία, αναχώρησαν για την Παλαιστίνη, στις 30 Μαρτίου του 1191 ο γαλλικός, και στις 10 Απριλίου ο αγγλικός. Ο στόλος του Ριχάρδου του Α΄ του Λεοντόκαρδου, μετά από μία καταιγίδα, προσορμίστηκε στην Κύπρο. Είχαν χάσει μερικά καράβια και σε ένα από αυτά, το οποίο είχε συλλάβει ο ηγεμόνας της Κύπρου, βρίσκονταν η Ιωάννα της Αγγλίας, αδερφή του Ριχάρδου, η Βερεγγάρια (μέλλουσα σύζυγος του Ριχάρδου) και ένα μεγάλο μέρος των χρημάτων που είχαν συγκεντρωθεί για τη σταυροφορία. Τότε, ο Ριχάρδος Α΄ κυρίευσε την Κύπρο, απελευθέρωσε τους δικούς του, αιχμαλώτισε τον Ισαάκιο Κομνηνό και πώλησε αμέσως το νησί στους Ναΐτες Ιππότες. Όμως, πριν φύγει από την Κύπρο, ο Ριχάρδος Α΄ τέλεσε το γάμο του με τη Βερεγγάρια και συγκεκριμένα στο παρεκκλήσι του Αγ. Γεωργίου στη Λεμεσό. Η νύφη ήταν, λοιπόν, η πριγκίπισσα της Ναβάρρας, η οποία στέφθηκε βασίλισσα της Αγγλίας στις 12 Μαΐου 1191 ως τις 6 Απριλίου 1199, καθώς και δούκισσα της Νορμανδίας και κόμισσα του Αντζού.

Πού έγινε ο βασιλικός γάμος; Ο Αντρέας Ανδρέου αναφέρει ότι η τελετή έλαβε χώρα στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου (Γερμασόγεια). Εγώ έψαξα πληροφορίες για τούτο το παρεκκλήσι και από τον ιστότοπο *All About Limassol* (Επίσημος Οδηγός της Λεμεσού) αντιγράφω ότι: «Σε ένα λοφίσκο, μια ανάσα από την πόλη της Λεμεσού, βρίσκεται η περιοχή που οι ντόπιοι γνωρίζουν ως Παλιομονάστηρο, μεταξύ Γερμασόγειας και Μουταγιάκας. Λέγεται ότι φιλοξενούσε πολλούς αιώνες πριν έναν αρχαίο οικισμό, οι παλιοί θυμούνται εκεί, μέχρι πριν μερικές δεκαετίες, τα κατάλοιπα γοθικών κτισμάτων, που οι ντόπιοι τα ονόμαζαν Σπίτια της Ρήγαινας. Σήμερα, εκεί βρίσκεται ένα μικρό, όμορφο εκκλησάκι, που αγναντεύει πανοραμικά όλη την περιοχή».

Κατ' άλλη εκδοχή, η τελετή έγινε στο Μεσαιωνικό Κάστρο της Λεμεσού, αν και σύμφωνα με τον ιστότοπο Cyprus Alive (άρθρο της Χριστίνας Νικολάου), αυτό δεν ισχύει γιατί το κάστρο κτίστηκε μετά το γάμο.

Το ξενοδοχείο Βερεγγάρια

Όπως και να είναι, όμως, σύμφωνα με τον μύθο, ο Ριχάρδος και η Βερεγγάρια επισκέφτηκαν το Τρόοδος μετά τον γάμο τους. Και έτσι, όταν ο επιχειρηματίας Ιωάννης Κόκκαλος, στα 1930, επί βρετανικής κυριαρχίας στη νήσο, αποφάσισε να κτίσει ένα ξενοδοχείο σε αυτή την τοποθεσία, επέλεξε όχι μια συνηθισμένη επωνυμία (π.χ. Κόκκαλος Hotel), αλλά το όνομα «Βερεγγάρια» προς τιμήν της πριγκίπισσας της Ναβάρρας και, για λίγο, βασίλισσας της Αγγλίας στην Κύπρο. Γι' αυτό το λόγο προφανώς, η επιλογή του ιστορικού ονόματος ήταν ένας τρόπος να γίνει αποδεκτό το έργο από τους Βρετανούς αποικιοκράτες και να είναι «ελκυστικό» για τους Άγγλους τουρίστες της Μεγαλονήσου. Σε κάθε περίπτωση, το όνομα «Ξενοδοχείο Βερεγγάρια» ήταν προτιμότερο από μια άλλη συνηθισμένη επωνυμία ή Prodromos Hotel, όπως λεγόταν πριν, καθώς ήταν σύνηθες τα ξενοδοχεία να φέρουν το όνομα της περιοχής όπου βρίσκονταν. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του ξενοδοχείου Βερεγγάρια, σύμφωνα με τον Α. Αντρέου, ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Walter Henry Clarke, του Βασιλικού Ινστιτούτου Βρετανών Αρχιτεκτόνων.

Το ξενοδοχείο άρχισε να λειτουργεί τον Αύγουστο του 1931 και έγινε ένας από τους αγαπημένους προορισμούς των Κυπρίων και των ξένων τουριστών. Το 1960 έγινε μια μεγάλη ανακαίνιση του ξενοδοχείου. Δυστυχώς όμως, το θρυλικό ξενοδοχείο «Βερεγγάρια», το ξενοδοχείο των βασιλιάδων, όπως χαρακτηρίστηκε από πολλούς, έκλεισε το 1980 για αρκετά χρόνια και σήμερα ανήκει στην κυπριακή εταιρεία ανάπτυξης γης Prime Property Group.

Όμως, ας επιστρέψουμε και πάλι στην βασίλισσα Βερεγγάρια.

Ο αποτυχημένος γάμος

Η Αννίτα Αντωνιάδου, σε δικό της άρθρο, υπογραμμίζει ότι ο Ριχάρδος και η Βερεγγάρια δεν πρόλαβαν να αποκτήσουν διαδόχους, λόγω του ότι παρέμειναν στο νησί μόνο τρεις εβδομάδες και, στη συνέχεια, ο βασιλιάς απέπλευσε στις 5 Ιουνίου για την Ιερουσαλήμ. Ενώ ο Ριχάρδος πολεμούσε, η Βερεγγάρια και η Ιωάννα διέμεναν σε επικίνδυνες περιοχές της Παλαιστίνης. Για αυτό το λόγο η Βερεγγάρια και η Ιωάννα έφυγαν για την Ευρώπη στις 29 Σεπτεμβρίου. Πήγαν στο Μπρίντιζι και στη συνέχεια στη Ρώμη για έξι μήνες. Τον Δεκέμβριο, ο Ριχάρδος πιάστηκε αιχμάλωτος από τον Λεοπόλδο της Αυστρίας. Η Βερεγγάρια έφυγε από τη Ρώμη τον Ιούνιο και ταξίδεψε στην Πίζα, τη Γένοβα και τη Μασσαλία. Φαίνεται πως βοήθησε την πεθερά της ώστε να συγκεντρωθούν τα λύτρα για την απελευθέρωση του Ριχάρδου, κι έτσι ο Ριχάρδος επέστρεψε στην Αγγλία στις 12 Μαρτίου του 1194.

Το βασιλικό ζεύγος, ο Ριχάρδος και η Βερεγγάρια, με όλη την περιουσία τους, εγκαταστάθηκαν στο Gascon στη νότια Γαλλία. Ωστόσο, η επανασύνδεση αποδείχθηκε δύσκολη, ύστερα από δύο

Το Ξενοδοχείο Βερεγγάρια.

Τουδέλα (Ναβάρρα)
Torre del Mont Real, Monte Real, Montis Regalis Tutelle,
o Turris Monte Regalis.

Η Βίβλος της Παμπλόνα ή Βίβλος του βασιλιά Σάντσο Στ' (12ος αιώνας). Το γαμήλιο δώρο του βασιλιά στην αδερφή του Βερεγγάρια.

και πλέον χρόνια αναγκαστικού χωρισμού. Έτσι, ο Ριχάρδος αφιερώθηκε στην κατασκευή του πύργου του στο Gaillard. Επίσης, πολέμησε κατά του βασιλιά Φιλίππου Β' της Γαλλίας στη Νορμανδία. Σύμφωνα με κάποιους βιογράφους, το ζεύγος δεν συζούσε και ο Ριχάρδος σκεφτόταν να χωρίσει τη Βερεγγάρια, αφού δεν του είχε χαρίσει διάδοχο, αλλά ο αδελφός της Βερεγγάριας, και πλέον βασιλιάς, ο Σάντσο Ζ', ήταν ένας ισχυρός σύμμαχός του και δεν ήθελε να τον δυσαρεστήσει. Τελικά, ο Ριχάρδος πεθαίνει το 1198. Θάφτηκε στο οικογενειακό νεκροταφείο στο Φοντεβρό με παρούσα τη μητέρα του, Ελεωνόρα της Ακουιτανίας, αλλά η Βερεγγάρια δεν παρέστη στη νεκρώσιμο ακολουθία. Στα μάτια της Ελεωνόρας, η νύφη της ήταν μια αποτυχημένη καθότι άτεκνη και, ουσιαστικά, της αφαιρέσε κάθε αξίωμα.

Το «τέλος των βερεγγάριων ωρών»

Η Βερεγγάρια δεν ξαναπαντρεύτηκε και διεκδίκησε την προίκα της από τον βασιλιά της Αγγλίας και αδερφό του Ριχάρδου, Ιωάννη τον Ακτήμονα. Τελικά, υπόγραψαν μεταξύ τους μια σύμβαση (το 1200), σύμφωνα με την οποία ο βασιλιάς αναλάμβανε την υποχρέωση να καταβάλει στην Βερεγγάρια ετήσιο μισθό χιλίων μάρκων, αλλά αργότερα (στα 1216) δήλωσε αδυναμία να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του, καθώς οι εκστρατείες του στην Γαλλία τον είχαν εξαντλήσει οικονομικά. Τελικά, ο διάδοχός του, Ερρίκος Γ', εξόφλησε σταδιακά το χρέος απέναντι στη Βερεγγάρια, το οποίο ανερχόταν πλέον σε 4.500 μάρκα.

Η Βερεγγάρια πέρασε τα τελευταία είκοσι έξι χρόνια της ζωής της στο Le Mans, και αφιέρωσε τη ζωή της σε φιλανθρωπικά έργα (στήριξε θρησκευτικά-φιλανθρωπικά τάγματα προστασίας φτωχών και ασθενών) και μνημονεύεται για τις γενναιόδωρες συνεισφορές της στα εκκλησιαστικά ιδρύματα, καθώς, μεταξύ άλλων, ίδρυσε και την κιστερκιανή μονή Pietas Dei de L'Erau (Notre Dame de la Piété-Dieu). Στις 23 Δεκεμβρίου του 1230, όταν η Βερεγγάρια της Ναβάρρας πέθανε στο Λε Μαν, τάφηκε στο αββαείο που είχε ιδρύσει η ίδια, το οποίο όμως, κατά τη διάρκεια του Εκατονταετούς Πολέμου, κήκε ολοσχερώς. Τελικά, το ομοίωμα καθώς τα λείψανά της, που βρέθηκαν το 1960, μεταφέρθηκαν στο νέο χώρο του αββαείου, στον καθεδρικό ναό του Λε Μαν.

Δεν γνωρίζουμε ποιος έφτιαξε το ομοίωμα της βασίλισσας, το βέβαιο είναι, όμως, ότι ο άγνωστος καλλιτέχνης πρόσεξε κάθε λεπτομέρεια. Κατ' αρχάς, με το μήκος, 1,99 μέτρα, θέλησε να δείξει το μεγαλείο της «ηρωίδας» του. Διάφορα ίχνη μαρτυρούν την αρχική έντονη πολυχρωμία του έργου: το μπλε του φορέματος, το κόκκινο της κάπας, το γκριζοπράσινο του πέπλου που καλύπτει τα μαλλιά της και, τέλος, το χρυσό της ζώνης, της καρφίτσας και του στέμματος, που είναι διακοσμημένο με ροζέτες και κοσμήματα. Ιδιαίτερη εντύπωση

προκαλούν τα ανοικτά μάτια της νεκρής βασίλισσας, λες και περιμένει την Ημέρα της Κρίσεως. Κρατάει στα χέρια της «Το Βιβλίο των Ωρών», που παραπέμπει και στο δικό της «τέλος ημερών», δηλαδή στο τέλος μιας πιστής χριστιανής, που ασκούσε απαρέγκλιτα τα θρησκευτικά της καθήκοντα. Επιπλέον, το βιβλίο είναι δείγμα καλλιέργειας και πολυτέλειας. Με μια τσάντα ελεημοσύνης που κρέμεται από τη ζώνη της, ο γλύπτης μας υπενθυμίζει το φιλανθρωπικό έργο της Βερεγγάρια. Στο κάτω μέρος και δίπλα στα πόδια, ένα κυνηγόσκυλο, είναι σαν να φυλά τις αρετές της αυτής της πιστής συζύγου, ενώ το λιοντάρι, που κάθεται πάνω του, υπενθυμίζει το γάμο της με τον ισχυρό «εξουσιαστή» της, τον Ρικάρντο Λεοντόκαρδο στον οποίο υποτάχθηκε ως σύζυγός του. Αν και η Βερεγγάρια ήταν 65 χρονών όταν απεβίωσε, απεικονίζεται νεότατη, με το νυφικό της, «παρθένος νύφη», δηλαδή μια πιστή αποτύπωση της Παρθένου Μαρίας, σύννηθες «στερεότυπο» της χριστιανικής τέχνης του Μεσαίωνα.

Επίλογος

Αυτά είχα να σας πω και σας ευχαριστώ θερμά που με προσκαλέσατε εδώ, στην Κύπρο, και μου δώσατε την ευκαιρία να αποτίσω ένα ελάχιστο φόρο τιμής σε μια «μακρινή» συμπατριώτισσά μου, γενναία, γενναιοδωρή, ηθική και έντιμη, που θέλησε να είναι χρήσιμη στην πατρίδα της, αλλά και που δεν δίστασε να μοιράσει τα πλούτη της και να ωφελήσει όσους την είχαν ανάγκη, ανεξαρτήτως καταγωγής και προέλευσης...

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ανδρέου, Ανδρέας. *Βερεγγάρια. Το ξενοδοχείο των Βασιλιάδων*. Θεσσαλονίκη, iWrite, 2012.

Trindade, Ann y Sagastibelza, Manuel. *Berenguela de Navarra. Reina de Inglaterra. Buscando a la consorte de Ricardo Corazón de León*. Pamplona, Editorial Mintzoa, 2016.

Η σαρκοφάγος της Βερεγγάριας, Καθεδρικός ναός, Le Mans (Γαλλία).
Πάνω ιταλικός μεσαιωνικός χάρτης της Κύπρου.

Αυτή η ενότητα φιλοξενεί τη γραπτή μορφή διαλέξεων, που δόθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος εκδηλώσεών μας 2022-23. Πρόκειται για διαλέξεις-ξεναγήσεις. Ο Λεωνίδας Οικονομάκης μας ξεναγεί στη «ζώσα ζούγκλα» του Αμαζονίου – μια ιδιαίτερη και πρωτότυπη έρευνα πεδίου για ζητήματα αρμονικής συνύπαρξης με τη φύση. Ο Μιγκέλ Φερνάντεθ Μπελμόντε μας ξεναγεί στη ζωγραφική του Κωνσταντίνου Παρθένη και του Ντανιέλ Βάθκεθ Ντίαθ – μια συγκριτική μελέτη ομοιοτήτων και επιρροών της σύγχρονης ελληνικής και ισπανικής τέχνης. Τέλος, ο Παναγιώτης Κιμουρτζής κάνει μια πολιτιστική ξενάγηση στην Ισπανία του Μεσοπολέμου και στα πανεπιστήμιά της, όπως «αντικατοπτρίζονται» στην (και από την) προσωπικότητα του Ορτέγκα ι Γκασέτ – ένα δοκίμιο ιστορίας και φιλοσοφίας της εκπαίδευσης.

Esta unidad alberga la versión escrita de las conferencias que se dieron el año pasado, 2022-23, en el marco de nuestro programa de actividades culturales. Se trata de conferencias-guías. Leonidas Oikonomakis nos guía en la “selva viviente” en la Amazonía de Ecuador – una investigación in situ muy original e interesante sobre cuestiones de convivencia en armonía con la naturaleza. De su parte, Miguel Fernández Belmonte nos guía en la pintura de Konstantinos Parhenis y Daniel Vázquez Díaz – un estudio comparativo sobre similitudes e influencias del arte contemporáneo griego y español. Finalmente, Panagiotis Kimurtzís nos hace una guía cultural en la España de entreguerras y sus universidades, como “se reflejan” en la obra de Ortega y Gasset – un ensayo sobre la historia y la filosofía de la educación.

Cosmopolíticas del Sur Global. El buen vivir en la selva viviente de la Amazonia del Ecuador

Κοσμοπολιτικές του Παγκόσμιου Νότου. Το buen vivir στη Ζώσα Ζούγκλα της Αμαζονίας του Εκουαδόρ

Leonidas Oikonomakis

Vrije Universiteit Amsterdam

Λεωνίδας Οικονομάκης

Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ

Το *buen vivir*, η αρμονική συνύπαρξη με τη Φύση, εντάσσεται στην επιστημολογία και την κοσμοπολιτική του Παγκόσμιου Νότου και θέτει σε αμφισβήτηση τις επικρατούσες πολιτικές που επιβάλλονται από τον Παγκόσμιο Βορρά. Το παρόν κείμενο συνιστά πρωτογενή έρευνα επί του πεδίου για το *buen vivir* στη «ζώσα ζούγκλα» της Αμαζονίας στον Ισημερινό. Ο συγγραφέας έχει εκδώσει και άλλες μονογραφίες με αντίστοιχη θεματολογία σε γνωστούς εκδοτικούς οίκους, ξένους και ελληνικούς. Η ορολογία που χρησιμοποιεί είναι πρωτοεμφανιζόμενη στα ελληνικά και, συνεπώς, «υπό πολιτογράφηση», ενώ ένα πρόσφατο βιβλίο του, που παρουσιάζεται σε άλλο σημείο του τεύχους, ας θεωρηθεί «υστερόγραφο» στο παρόν άρθρο.

El *buen vivir*, la convivencia en armonía con la Naturaleza, forma parte de la epistemología y la cosmopolítica del Sur Global y pone en duda las políticas dominantes impuestas por el Norte Global. El presente texto es fruto de una investigación *in situ* sobre el *buen vivir* en la Selva Viviente en la Amazonia de Ecuador. El autor ha publicado otras monografías de temática parecida en editoriales conocidas, griegas y extranjeras. La terminología que se usa aparece por primera vez en griego, mientras que un reciente libro suyo, que se presenta en otra página de este volumen, puede considerarse un “post-scriptum” del presente estudio.

Σύνοψη-Εισαγωγή

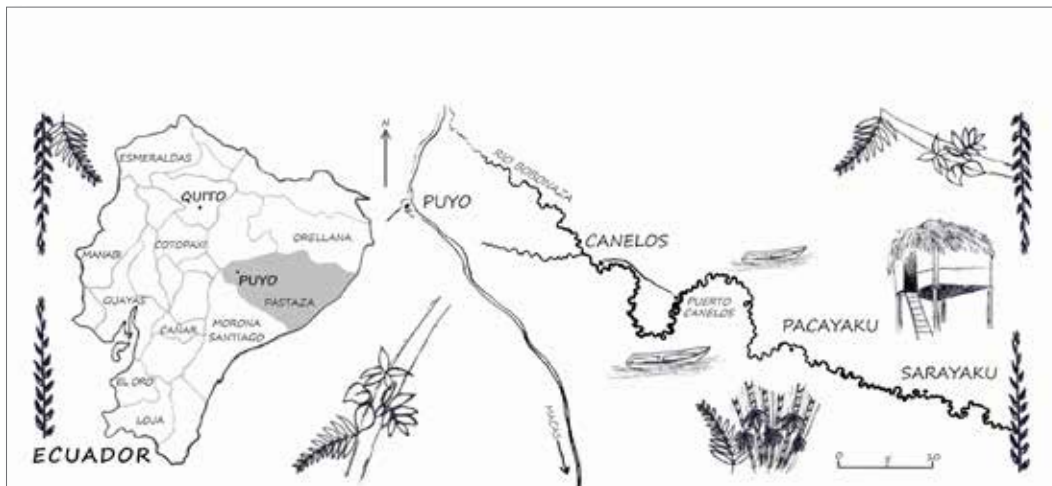
Τα τελευταία χρόνια, στην παγκόσμια ακαδημαϊκή παραγωγή γνώσης, έχουν έλθει στο προσκήνιο προσεγγίσεις από τον Παγκόσμιο Νότο, που αμφισβητούν την ευρω-αμερικανική, «δυτική» πρόσληψη της κοινωνικής και οικολογικής πραγματικότητας. Ο Boaventura de Sousa Santos μιλά για «Επιστημολογίες του Νότου» (Santos 2016) και, δι' αυτών, για την απόδοση «γνωσιακής δικαιοσύνης». Όπως αναφέρει και ο Κ. Δουζίνας, «οι Επιστημολογίες του Νότου δεν αποτελούν επιστημολογία με τη συμβατική έννοια του όρου. Δεν αποσκοπούν στη μελέτη της γνώσης και των πεποιθήσεων, αλλά επιδιώκουν να προσδιορίσουν και να αξιοποιήσουν γνώσεις ή πρακτικές που αποσιωπώνται από τη δυτική επιστημολογία και αποτελούν μέρος των αγώνων ενάντια σ' αυτή την καταπίεση» (Δουζίνας 2022). Μία απ' αυτές τις «επιστημολογίες» στις οποίες αναφέρεται ο de Sousa Santos είναι

και το *buen vivir*, το οποίο στην Ευρώπη συνήθως το ερμηνεύουμε ως ένα τρόπο αρμονικής συνύπαρξης με τη φύση γύρω μας (και με άλλες καταστάσεις που αναλύονται παρακάτω). Σε αυτό το άρθρο, χρησιμοποιώντας την έννοια της «κοσμοπολιτικής/cosmopolitics» (De La Cadena, 2010 και Stengers 2010, 2011) υποστηρίζω ότι, πέρα από τις επιστημολογίες του Παγκόσμιου Νότου, θα πρέπει να μιλάμε και για «κοσμοπολιτικές» του Παγκόσμιου Νότου, οι οποίες αμφισβητούν διάφορες επικρατούσες πολιτικές, όπως αυτές επιβάλλονται από τον Παγκόσμιο Βορρά, ενίοτε με άμεσο τρόπο. Μία από αυτές τις κοσμοπολιτικές είναι, και πάλι, το *buen vivir* με πιο «παραδειγματική περίπτωση» το *buen vivir* στη Ζώσα Ζούγκλα στην Αμαζονία του Εκουαδόρ. Το παρόν άρθρο βασίζεται σε πολύμηννη εθνογραφική έρευνα του γράφοντος στην κοινότητα Σαραγιάκου (Sarayaku), που στα Κίτσουα της Αμαζονίας σημαίνει «ποταμός του καλαμποκιού». Όπως ίσως θα γνωρίζουν οι αναγνώστες-τριες, φοιτητές-τριες και απόφοιτοι-ες του ΙΣΠ, τα Κίτσουα της Αμαζονίας (*Kichwa Amazónico*) του Εκουαδόρ είναι μια παραλλαγή της γλώσσας Κίτσουα των Άνδεων του Εκουαδόρ, η οποία με τη σειρά της είναι μια παραλλαγή της γλώσσας Κέτσουα (*Quechua*) των Άνδεων του Περού και της Βολιβίας και αποτελούσε (μαζί με τα Αϊμάρα-*Aymara*) μία από τις βασικές γλώσσες της Αυτοκρατορίας των Ίνκας – Twantisuyu (Τετραμερές Βασίλειο ή Αυτοκρατορία των Τεσσάρων Βασιλείων).

Το ποτάμι του καλαμποκιού

Μετά τη γλωσσική διευκρίνιση, ας «πλεύσουμε» αυτόν τον «ποταμό του καλαμποκιού», δηλαδή την κοινότητα του Sarayaku, που αποτελείται από επτά οικισμούς, τους οποίους, πράγματι, διασχίζει ο Bobonaza, ένας από τους πολλούς παραποτάμους, που συναντώνται λίγο μετά το Iquitos του Περού, για να σχηματίσουν τον μεγάλο Αμαζόνιο. Η κοινότητα κατοικείται από 380 οικογένειες (1300 άτομα) σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (Cárdenas 2020). Συνδέεται με το Puyo, την πλησιέστερη πόλη, μόνο μέσω του ποταμού. Η φυσική απόσταση μεταξύ του Sarayaku και του Puyo είναι 63 χιλ., όμως το οδικό δίκτυο από το Puyo φτάνει μόνο μέχρι την κοινότητα του Canelos (μιάμιση ώρα με αυτοκίνητο 4x4). Από το «λιμάνι» του Canelos (Puerto Canelos) μέχρι το Sarayaku, κάποιος μπορεί να ταξιδέψει μόνο με κανό, και το ταξίδι διαρκεί περίπου τρεις ώρες εάν το ποτάμι είναι φουσκωμένο, και τέσσερις εάν είναι ήρεμο. Το ταξίδι της επιστροφής είναι ακόμα πιο περίπλοκο, καθώς γίνεται κόντρα στο ρεύμα και μπορεί να διαρκέσει μέχρι και πέντε ώρες, μόνο για να διασχίσει κανείς το ποτάμι μέχρι το Puerto Canelos.

Οι ανθρωπολόγοι (Uzendoski and Whitten 2014; Whitten 1976) κατατάσσουν τους ανθρώπους που ζουν στο Sarayaku στην εθνοτική κατηγορία *Canelos Kichwas* (Κίτσουα του Κανέλος), οι ίδιοι όμως οι κάτοικοι της κοινότητας αυτοπροσδιορίζονται ως *Sarayaku Runa* (άνθρωποι του Sarayaku). Από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, το Sarayaku έχει εμπλακεί σε μια διαμάχη γύρω από έννοιες και πολιτικές που προέρχονται από τον Παγκόσμιο Βορά, όπως είναι ο εξορυκτισμός, η ανάπτυξη κλπ., με άμεσες επιπτώσεις στην κοινωνική και περιβαλλοντική συγκρότηση της κοινότητας. Σήμερα, με 20 χρόνια σχετικής εμπειρίας στην πλάτη της, η κοινότητα έχει αντιληφθεί ότι δεν είναι πλέον αρκετό να «μεταφράζει» την κοσμοθεώρησή της στη «δυτική ορολογία». Κατασκεύασε λοιπόν την έννοια της *Kawsak Sacha*/Ζώσα Ζούγκλα (Sarayaku Governing Council 2018), και ξεκίνησε ένα αγώνα για να εντάξει τις δικές της έννοιες και τη δική της κοσμολογία στην κρατική νομοθεσία, με σκοπό να προστατευτεί νομικά από την εξορυκτική απειλή, τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον.

Εικόνα 1: Η περιφέρεια της Pastaza και το Sarayaku (Χάρτης: Δανάη-Μαρία Κοντού).

Κοσμολογίες και Κοσμοπολιτικές του Νότου

Ο βασικός πυλώνας γύρω από τον οποίο έχουν κατασκευάσει την κοσμοθεώρησή τους οι άνθρωποι του Σαραγιάκου είναι η έννοια του *buen vivir/sumak kawsay* στα Κίτσουα (Gudynas 2011; 2016; Kohn 2016), ενός συνεκδοχικού όρου που αποτυπώνει τη συνύπαρξη «ανθρώπων και μετα-ανθρώπων (*beyond-human*) μορφών ζωής σε κοινότητα». Οι Κίτσουας τόσο των Άνδεων όσο και της Αμαζονίας αποκαλούν αυτού του είδους την κοινότητα *llacta* ή *ayllu* (Ramírez-Cendrero, García, and Santillán 2017), ενώ αυτού του τύπου η κοσμολογική θεώρηση φλερτάρει με την οντολογική παράδοση του «αμερινδιανικού προοπτικισμού» και της «αμερινδιανικής κοσμολογίας», δηλαδή γύρω από τον τρόπο με τον οποίο άνθρωποι, ζώα, και πνεύματα «αντιλαμβάνονται ο ένας το(ν) άλλο» (Viveiros de Castro 1992; 1998; 2015; de la Cadena 2015). Σύμφωνα με αυτή την κοσμολογία, στην Αμαζονία, τα ανθρώπινα αλλά και τα μη-ανθρώπινα όντα έχουν «πολύμορφη ψυχή» και διαφορετικά εξωτερικά χαρακτηριστικά. Μάλιστα υπάρχει ένας απεριόριστος αριθμός όντων που «κατοικούν» στην αμερινδιανική κοσμολογία, τα οποία διαφέρουν στη σωματική τους μορφή, έχουν όμως όλα ψυχή, την οποία ο Viveiros de Castro αποκαλεί «εσωτερική ανθρώπινη μορφή/*internal human form*» (Viveiros de Castro 1998: 471), και πάνω σε αυτή τη βάση μιλάει για «πολυ-φυσικότητα» αντί για το δυτικό όρο «πολυ-πολιτισμικότητα». Εδώ θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι ο «προοπτικισμός» του Viveiros de Castro δεν ισχύει για όλη την Αμαζονία, αλλά ισχύει, κυρίως, για εκείνες τις περιοχές όπου ο ίδιος έκανε έρευνα. Δεν είναι επομένως όμοιοι όλοι οι «αμαζονικοί προοπτικισμοί», ούτε και είναι ομοιογενείς όλες οι κοσμολογίες της Αμαζονίας (Ramos 2012). Η κοσμοθεωρία του Σαραγιάκου σχετίζεται επίσης με την παλαιότερη ανθρωπολογική έννοια του «ανιμισμού» (Bird-David 1999; Kohn 2013; Descola 2014): σύμφωνα με αυτή, όχι μόνο οι άνθρωποι και τα ζώα αλλά και άλλα είδη φυσικών στοιχείων, όπως αυτά που στη Δύση αποκαλούμε φυσικά τοπία, μπορούν να θεωρηθούν ως *όντα*.

Τα αόρατα όντα στο Σαραγιάκου, όπως είναι σύνηθες στους *Canelos Kichwas*, οι άρχοντες/*amos* ή προστάτες/*seres protectores* της ζούγκλας είναι οι εξής: ο *Amasanga* (ο άρχων και προστάτης των ζώων), η *Nunghui* (η αρχόντισσα και προστάτιδα της κεραμικής), ο *Yakuruna* (ο άρχων και προστάτης ποταμών, λιμνών, ρυακιών, ψαριών, και αμφιβίων), η *Sachawarmi* (η γυναίκα της Ζούγκλας) και ο *Sacharuna* (ο άνδρας της Ζούγκλας) (Whitten

El concepto de los «derechos de explotación/regalías» tiene también un intrínseco interés particular. En la bibliografía inglesa el concepto de estos derechos de explotación se traduce con el término “royalties (regalías)”. Para los investigadores de la economía política latinoamericana, el término se deriva etimológicamente de las palabras «el quinto real», es decir, que se refiere al gravamen real impuesto a los conquistadores y empresas en relación con la explotación de bienes y de sus posesiones (personas, tierras y productos) en América Latina desde 1504 en adelante, en donde el 20% pertenecía a la corona. Por supuesto, el mismo «quinto del rey» es también un préstamo cultural del pasado árabe de la península ibérica y se basa en el derecho consuetudinario de *Khums*, en donde el 20% del botín de guerra de los creyentes estaba destinado -inicialmente- a los descendientes del Profeta y más tarde, a la caridad. El sentido de regalías, *Khums* y «quinto real» sobrevive hasta el día de hoy en la ley británica.

1987, 33). Υπάρχουν επίσης και άλλα όντα σε λίμνες, ποτάμια, λόφους, ρυάκια, τα οποία κάνουν αισθητή την παρουσία τους μέσω των πράξεών τους. Για παράδειγμα, συνομιλητές μου υποστήριξαν ότι όταν οι άνθρωποι του Σαραγιάκου πλησιάζουν μια λίμνη παρέα με «ξένους», που δεν είναι της «εμπιστοσύνης των όντων», παρατηρούνται διάφορα φαινόμενα: μπορεί να αρχίσει να βρέχει, να ρίχνει κεραυνούς και να κάνει σφοδρούς ανέμους. Με άλλα λόγια, η λίμνη «διαμαρτύρεται» με αυτό τον τρόπο για την απρεπή συμπεριφορά απέναντι στο όν που την κατοικεί. Οι άνθρωποι πρέπει να ζητήσουν άδεια για να βρεθούν σε τέτοια μέρη, για να κόψουν συγκεκριμένα δέντρα, ενώ άλλα είδη δέντρων δεν πρέπει να ξυλευτούν για κανένα λόγο. Με το ίδιο σκεπτικό, απαγορεύεται η θήρα και η θανάτωση ορισμένων ζώων, όπως τα ζαρκάδια (συνεντεύξεις με τις Hilda Santi, Narcisa Gualinga, Yaku Viteri, Tùpak Viteri, Rudy Ortiz, 2019) – παρόλο που κάποιοι στο Σαραγιάκου επιμένουν να τα κυνηγούν.

Η επιστημολογία, λοιπόν, των ανθρώπων του Σαραγιάκου εξαρτάται άμεσα από την οντολογία τους, όπως μαθαίνουμε και στις μεθοδολογικές διαλέξεις των δυτικών Πανεπιστημίων. Και η οντολογία τους, με τη σειρά της, βασίζεται σε κάτι μεγαλύτερο και πιο αφηρημένο, την κοσμολογία τους: το ευρύτερο αφήγημα δηλαδή που εξηγεί τη δημιουργία του κόσμου τους, και τη σχέση μεταξύ των στοιχείων που τον αποτελούν, είτε αυτά είναι ορατά, είτε αόρατα. Επεκτείνοντας τη σκέψη της Marisol de la Cadena, σε αυτό το άρθρο υποστηρίζω ότι πέρα από την επιστημολογία, που βασίζεται στην οντολογία, η οποία με τη σειρά της βασίζεται στην κοσμολογία (κατά τον ίδιο τρόπο, π.χ., *Η Γένεσις* είναι μια κοσμολογία, και το *Big Bang* μια άλλη), θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και κάτι ακόμα πολύ σημαντικό: την κοσμο-πολιτική, η οποία βασίζεται στην κοσμολογία και η οποία μπορεί να είναι και συγκρουσιακή όταν απορρέει από διαφορετικές κοσμολογίες.

Κατά κάποιο τρόπο μιλάμε για άλλο ένα επεισόδιο στη μακρά ιστορία των λατινοαμερικανικών «ιθαγενικών κοσμοπολιτικών» (De La Cadena 2010, Stengers 2010, 2011), δηλαδή, για το γεγονός ότι οι «ιθαγενικές κοσμολογίες» συνιστούν πρόκληση για τα πολιτικά συστήματα των αντίστοιχων χωρών, με το να εισαγάγουν σε αυτά νέες – αόρατες – οντότητες και μετα-ανθρώπινους δρώντες, τους οποίους το κυρίαρχο οικονομικό, πολιτικό, και κοινωνικό *status quo* δεν μπορεί πλέον να αγνοεί (η Marisol de la Cadena τις αποκαλεί «γήινα-όντα»). Φυσικά, αυτή δεν είναι η πρώτη φορά που «ιθαγενικές έννοιες» ενσωματώνονται σε κρατική ομοθεσία. Το Σύνταγμα του Ισημερινού, του 2008, στο άρθρο 7, για παράδειγμα, αναγνωρίζει τα δικαιώματα της Μητέρας Γης, της «*Pachamama* ή Φύσης». Μεταφρασολογικά, ωστόσο, ενδέχεται να πρόκειται για «περίπτωση ελεγχόμενου λάθους/*controlled equivocation*» (Viveiros de Castro 2004), καθώς το μεταφραστικό ισοδύναμο του όρου *Pachamama* δεν είναι επακριβώς «Φύση» (ή τουλάχιστον δεν είναι μόνο ό,τι η δυτική έννοια της Φύσης περιλαμβάνει). Σε κάθε περίπτωση, το *buen vivir* αποτελεί άλλη μια ιθαγενική έννοια, που δεν περιορίζεται στα όρια του Ισημερινού, αλλά έχει εισαχθεί στον γενικότερο δυτικό δημόσιο διάλογο, και οι άνθρωποι του Σαραγιάκου έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στην εξάπλωσή της.

Buen Vivir

Το *Sumak kawsay* στο Περού και το Εκουαδόρ, ή *sumak qamaña* στη Βολιβία, ή *buen vivir* στα καστιγιάνικα ισπανικά, είναι μια κοσμοθεωρία που αμφισβητεί και προκαλεί δυτικοκεντρικές καπιταλιστικές έννοιες, όπως π.χ. φτώχεια, ανάπτυξη, μεγέθυνση. Είναι μια θεωρία που προέρχεται από τον Παγκόσμιο Νότο, και συγκεκριμένα από τον Ισημερινό, τη Βολιβία και το Περού (de la Cadena, 2015) και, τουλάχιστον στη θεωρία, όπως μόλις σημειώθηκε, εξασφαλίζεται από το Σύνταγμα του Εκουαδόρ του 2008, όταν η τότε κυβέρνηση της χώρας υιοθέτησε την έννοια του *buen vivir* με σκοπό να προωθήσει τις νεο-εξορυκτικές και νεο-αναπτυξιακές πολιτικές της (Escobar 2010, 20; Webber 2017). Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ο Cuestas-Caza αναφέρεται σε τρία *buen vivir*, όχι σε ένα, ανάλογα με την επιστημολογική σχολή που τα ορίζει: άλλη σημασία προσδίδει στο *buen vivir* η «ιθαγενιστική» επιστημονική κοινότητα (που το ορίζει ως μια κάποιου είδους Επιστημολογία του Νότου), άλλη η μετα-αναπτυξιακή σκέψη (που το ορίζει ως το λατινοαμερικάνικο αντίστοιχο της αποανάπτυξης), και άλλη αυτή που ο ίδιος αποκαλεί «κρατιστές/νεο-αναπτυξιακούς διανοητές» (που το ορίζει ως ένα πολιτικό νεο-αναπτυξιακό πρότζεκτ). Αυτή η τελευταία σχολή επηρέασε και επηρεάστηκε από τον «Κορεϊσμό», αλλά και τον νεο-εξορυκτισμό στο Εκουαδόρ (Cuestas-Caza 2018).

Το *buen vivir* ήταν παρεξηγημένη και χαμένη στη μετάφραση έννοια εξαρχής, και σε αυτό μεγάλο ρόλο έπαιξε ο Carlos Viteri, πρώην κάτοικος του Σαραγιάκου, που αργότερα θα γίνονταν βουλευτής με την *Alianza País* του Rafael Correa. Ο Viteri είναι ένας από τους ιθαγενείς θεωρητικούς, που εισήγαγαν και ανέδειξαν από τους πρώτους αυτή την έννοια στο διεθνή δημόσιο διάλογο (Viteri Gualinga 2002). Εξαιτίας της σχέσης του με τον «Κορεϊσμό», αλλά και για το ρόλο που η κοινότητα θεωρεί ότι ο ίδιος έπαιξε στην «παρερμηνεία» της έννοιας του *buen vivir*, ο Carlos Viteri δεν είναι πια δημοφιλής στο Sarayaku, και να γιατί...

Όταν σπούδαζε ο Carlos Viteri, έκανε έρευνα, είναι ανθρωπολόγος. Έτσι του δόθηκε η ευκαιρία να περάσει χρόνο με τους γέροντές μας που δε ζουν πια και να τους ρωτήσει τι ήταν για αυτούς το Sumak Kawsay, ή το Buen vivir. Τελικά, το εκμεταλλεύτηκε, μπήκε στο Κοινοβούλιο και η Κυβέρνηση ενίσχυσε την έννοια. [Όμως] για την Κυβέρνηση το Sumak Kawsay σήμαινε εξορυκτισμό, βλαβερά πράγματα για τις κοινότητες: να έχουμε, αυτοκίνητα, σπίτια, κτίρια, αυτό σήμαινε το Sumak Kawsay για την Κυβέρνηση! [...] Και ήμασταν πάντα σε σύγκρουση με την Κυβέρνηση γιατί για μας το Sumak Kawsay σημαίνει καθαρά ποτάμια, υγιή ζούγκλα, υγιή προϊόντα χωρίς χημικά... (Συνέντευξη με τη Hilda Santi, 2019)

Στα λόγια της Hilda Santi γίνεται εμφανές ότι ακόμα κι αν ιθαγενικές έννοιες έχουν εισαχθεί στη νομοθεσία και το δημόσιο διάλογο στο παρελθόν, έχουν επίσης γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από την κυβέρνηση του Rafael Correa, και το νόημά τους έχει διαστρεβλωθεί σοβαρά. Η Hilda μιλάει για τον καταναλωτισμό και τον εξορυκτισμό ως συνώνυμα του *Sumak Kawsay*, καθώς επίσης και για μια προσπάθεια από πλευράς της κοινότητας να ξεκαθαρίσει και να περισώσει το πραγματικό νόημα των εννοιών: το ζην σε αρμονία με τα όντα ή τα *Supai* (πνεύματα) που κατοικούν στις περιοχές τους (Mezzenzana 2018a; 2018b).

Νεο-εξορυκτισμός

Ο όρος «νεο-εξορυκτισμός» αναφέρεται στο αναπτυξιακό μοντέλο που βασίζεται στην εξόρυξη και την εξαγωγή φυσικών πόρων, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τον «κλασικό εξορυκτισμό», μόνο που σε αυτή την περίπτωση το κράτος χρεώνει μεγαλύτερα αντισταθμιστικά οφέλη στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία αναλαμβάνει να εκτελέσει τα εξορυκτικά συμβόλαια. Το

PLAN SUMAK KAUSAY Nuevos Indicadores de Riqueza				
ESBOZO DE SUMAK KAUSAY	ESFERA	INDICADORES DE RIQUEZA	INDICADORES DE POBREZA	CAUSAS Y EFECTOS ACTUALES
RUNA KUNA KAUSAY	Economía, política, social, servicios básicos	Participación colectiva, participación de género, vida comunitaria, trabajo agrario, diversidad de productos, unidad familiar, organización comunalidad, capacidad de respuesta práctica, cultura y espiritualidad, sostenibilidad	Individualismo, castas, explotación de fuerza de obra, monocultivos en agricultura, división familiar y legalitaria, conflictos entre familiares y entre comunitarios, pasividad y dependencia al exterior, pérdida de conocimientos, dependencia económica	Los sistemas económicos, que privilegian y no reconocen las particularidades de los pueblos y sus necesidades indígenas, convierten la explotación de valores propios y de los recursos del medio de vida y del territorio.
SUMAK ALLPA	Territorio, ambiente, y recursos naturales	Acciones comunitarias, uso legítimo de conocimientos, prácticas ancestrales y sabiduría, diversidad de productos, sostenibilidad, planificación del territorio	Explotación de los recursos, falta de planes, falta de visión integral y comunitaria, desconocimiento y falta de respeto por los conocimientos ancestrales, explotación de los recursos y del territorio	Procesos económicos que privilegian la explotación de recursos naturales, pérdida de biodiversidad, pérdida de conocimientos
SACHARUNA YACHAY	Sabiduría, tecnología propia, conocimiento Ancestral, educación indígena	Transmisión de conocimientos, uso de tecnologías propias, uso de conocimientos ancestrales, uso de conocimientos propios, uso de conocimientos ancestrales, uso de conocimientos propios, uso de conocimientos ancestrales	Explotación de los conocimientos, falta de respeto por los conocimientos ancestrales, falta de respeto por los conocimientos propios, falta de respeto por los conocimientos ancestrales, falta de respeto por los conocimientos propios, falta de respeto por los conocimientos ancestrales	Explotación de los conocimientos, falta de respeto por los conocimientos ancestrales, falta de respeto por los conocimientos propios, falta de respeto por los conocimientos ancestrales, falta de respeto por los conocimientos propios, falta de respeto por los conocimientos ancestrales

Εικόνα 2: Οι άξονες του Sumak Kawsay (το *buen vivir* στα Κίτσουα).
Φωτογραφία του συγγραφέα.

όλο σύστημα βασίζεται στην πληρωμή φόρου δικαιώματος εκμετάλλευσης εκ μέρους των ιδιωτικών εταιριών στο κράτος και το κράτος τότε, σε αντίθεση με τον «κλασικό εξορυκτισμό», αναδιανέμει αυτά τα αντισταθμιστικά οφέλη με τη μορφή κοινωνικής πολιτικής για το κοινό καλό (Petras 2015; Blaser and de la Cadena 2017, 185; Gudynas 2010).

Η έννοια μάλιστα των «εκμεταλλευτικών δικαιωμάτων» (*royalties*, στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία) έχει επίσης το δικό της ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Για τους μελετητές την λατινοαμερικανικής πολιτικής οικονομίας, είναι γνωστό πως ο όρος προέρχεται ετυμολογικά από τη φράση *el quinto real*, δηλαδή, το «εν πέμπτο του βασιλιά» (20%). Πρόκειται για το βασιλικό φόρο που επιβάλλεται από το 1504 και εφεξής σε κονκισταδόρες και εταιρίες για την αξιοποίηση των λατινοαμερικανικών κτήσεών τους

(άνθρωποι, γη, και προϊόντα). Αυτό το «εν πέμπτο του βασιλιά» είναι πολιτισμικό δάνειο από το αραβικό παρελθόν της Ιβηρικής: με βάση το εθιμικό δίκαιο του *Khums*, το 20% της πολεμικής λείας των πιστών προορίζονταν αρχικά για τους απογόνους του Προφήτη και, αργότερα, για αγαθοεργίες. Με την έννοια των *royalties*, το *Khums* και το *quinto real* επιβιώνουν μέχρι και στις μέρες μας στην αγγλοσαξονική νομοθεσία.

Η Svampa (2013) θεωρεί τη διαδικασία της νεο-ανάπτυξης ως συνέχεια της «συναίνεσης επί των πόρων», η οποία εμφανίστηκε στη Λατινική Αμερική τα τελευταία 15 χρόνια. Η ιδέα είναι ότι πρώτες ύλες, όπως σόγια, ξυλεία, υδρογονάνθρακες και μεταλλεύματα, μπορούν να αποκτηθούν φτηνά σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και να εξαχθούν στη συνέχεια στο εξωτερικό. Με αυτό τον τρόπο, οι λατινοαμερικανικές κυβερνήσεις εκμεταλλεύονται την υψηλή ζήτηση (και τις εξίσου υψηλές τιμές), που εμφανίστηκαν ιδιαίτερα σε αναδυόμενους οικονομικούς γίγαντες, όπως η Κίνα. Με τα υπερ-κέρδη, το νεο-εξορυκτικό κράτος γίνεται «αποζημιωτικό κράτος», δηλαδή προσπαθεί, εφαρμόζοντας μια κοινωνική πολιτική, να δικαιολογήσει την περιβαλλοντική καταστροφή που το ίδιο προκαλεί μέσω αυτής της διαδικασίας (Gudynas, 2013).

Το Εκουαδόρ μάλιστα είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα «αποζημιωτικού κράτους», όπως επισημαίνει ο Gudynas: αυξάνει γενναιόδωρα το ποσοστό του προϋπολογισμού του που προορίζεται για κοινωνική πολιτική, η οποία (σύμφωνα με την κρατική ρητορική) συνεισφέρει στο *sumak kawsay*. Σε ορισμένες περιπτώσεις (στη Βενεζουέλα και τη Βολιβία για παράδειγμα), έγινε μια προσπάθεια από το ίδιο το κράτος για εκβιομηχάνιση και εξαγωγή χωρίς την ανάμειξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Αυτό το είδος της «εθνικοποίησης» και «εκβιομηχάνισης» των φυσικών πόρων είναι γνωστό στη σχετική βιβλιογραφία

ως «εθνικισμός των πόρων/ *resource nationalism*» (Riofrancos 2017). Το πρόβλημα είναι ότι αυτοί οι φυσικοί πόροι (χρυσάφι, πετρέλαιο, ξυλεία, σόγια, και λίθιο) βρίσκονται στις «περιοχές καταφύγια/*regions of refuge*» (Aguirre Beltrán 2009), οι οποίες αποτελούν «τα τελευταία σύνορα του εξορυκτισμού» και όπου κυρίως κατοικούν ιθαγενείς πληθυσμοί. Πρόκειται για περιοχές δύσκολης πρόσβασης, για τεχνικούς ή άλλους λόγους, που έχουν ξεφύγει ως ένα βαθμό από την καπιταλιστική εκμετάλλευση και συνιστούν καταφύγιο της βιολογικής ή/και πολιτισμικής ποικιλότητας. Οι ιθαγενείς πληθυσμοί εξάλλου κατανοούν το περιβάλλον τους ως ένα διευρυμένο *ayllu* που απαρτίζεται από συγγενικά και μη, ορατά και αόρατα, όντα. Η επιβίωσή τους, το ψυχικό και ψυχολογικό ευ-ζην, εξαρτάται από το φυσικό τους περιβάλλον και όχι από το κέρδος, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις και το κέρδος δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Με αυτή την έννοια έχουμε ένα *bras-de-fer* μεταξύ του κράτους και των ιθαγενών σε αυτές τις «περιοχές καταφύγια», γύρω από την ιδιοκτησία των φυσικών πόρων. Σε περίπτωση νεοφιλελεύθερου καθεστώτος, το κράτος στοχεύει να ιδιωτικοποιήσει αυτούς τους φυσικούς πόρους, ενώ σε περίπτωση νεο-αναπτυξιακού καθεστώτος ο στόχος είναι ο διαμοιρασμός ορισμένων από τα εξορυκτικά δικαιώματα με τη μορφή κοινωνικής, ανταποδοτικής, πολιτικής. Τέλος, σε περίπτωση εθνικιστικού καθεστώτος, ο στόχος είναι η εθνικοποίηση και η εκβιομηχάνιση των πόρων.

Ο τοίχος γράφει τη δική του ιστορία

Για τους ανθρώπους του Sarayaku όμως, το sumak kawsay είναι κάτι άλλο...

Σύμφωνα με μια δική μας ερμηνεία του *sumak kawsay*, στο Σαραγιάκου το *buen vivir* σημαίνει συλλογική (συν)απόφαση, συμμετοχή και των δύο φύλων, προστασία φυσικών πόρων, ποιοτικές υπηρεσίες υγείας και διατροφική κυριαρχία. Σημαίνει μη μολυσμένα οικοσυστήματα, χρήση φαρμακευτικών φυτών και διατήρηση πατροπαράδοτης γνώσης, αλληλεγγύη, συλλογική εργασία (*minga*), σαμανισμό και φυσικά (στο Sarayaku συγκεκριμένα) *kawsak sach'a*, με τα ορατά και τα αόρατα όντα της. Σε κάθε περίπτωση, το *sumak kawsay* προσδιορίζει τους δικούς του δείκτες φτώχειας: ατομικισμός, ρατσισμός, εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, οικονομική εξάρτηση, αλκοολισμός και απώλεια βιοποικιλότητας μεταξύ άλλων. Μολυσμένα ποτάμια, δάση και λίμνες είναι μερικά ακόμα δείγματα φτωχοποίησης. Η απώλεια της πολιτισμικής ταυτότητας (ψυχική, αρχιτεκτονική, φαρμακευτική, καλλιτεχνική, οικονομική), καθώς και η εκπαιδευτική και πολιτισμική αποικιοκρατία θεωρούνται δείκτες φτώχειας επίσης. Με τα λόγια του Yaku Viteri, του καθοδηγητή-υπεύθυνου/*dirigente* εξωτερικών υποθέσεων του Σαραγιάκου:

Φυσικά, με καπιταλιστικούς, μονεταριστικούς όρους, είμαστε φτωχοί. Δεν έχουμε χρήματα. Έχουμε όμως την αλληλεγγύη μας, το κοινοτικό μας πνεύμα, το δάσος μας, τα φυτά, τα ζώα, τα ποτάμια και ρ τις λίμνες μας...και αυτό είναι πλούτος! Οπότε θεωρούμε εαυτούς πλούσιους! (Oikonomakis 2020, 133–34)

Στην κοσμοθεωρία του Σαραγιάκου, το *sumak kawsay/buen vivir*, ο πλούτος και η φτώχεια έχουν πολύ *αλλιώτικους* δείκτες, που δεν έχουν νόημα σε μια οικονομιστική λογική ανάπτυξης-μεγέθυνσης. Αυτούς τους δείκτες ακριβώς, τους είδα γραμμένους σε ένα από τους τοίχους του κεντρικού κτιρίου που χρησιμοποιείται για τις συνελεύσεις της κοινότητας. Ο τοίχος έγραφε:

Η *Sumak Allpa* (Εύφορη Γη) αποτελεί έναν από τους τρεις άξονες του *sumak kawsay*. Οι άλλοι δύο είναι η *Luna Kuna Kawsay* (κοινωνική ζωή) και η *Sacha Runa Yachay* (γνώση των

Άξονες του Sumak Kawsay	Σύστημα	Δείκτες Πλούτου	Δείκτες Φτώχειας	Αιτίες και Αποτελέσματα
Luna Kuna Kawsay- ζωή των ανθρώπων (κοινωνική ζωή)	-Οικονομικό -Πολιτικό -Κοινωνικό -Βασικών Υπηρεσιών	-Συλλογική (Συν) απόφαση -Έμφυλη Συμμετοχή -Κοινοτική Ζωή -Αγροτικές Εργασίες -Ποικιλία προϊόντων -Οικογενειακή ενότητα -Συγκροτημένη οργάνωση -Ικανότητα αντίδρασης/ απάντησης -Πολιτισμικές και πνευματικές πρακτικές -Ανθρώπινοι οικισμοί και ίδιες υποδομές -Προστασία φυσικών πόρων -Γνώση Κυνηγιού/ Αλιείας -Ίδια Υγεία -Διατροφική Κυριαρχία	-Ατομικισμός -Ρατσισμός -Εκμετάλλευση εργατικής δύναμης -Μονοκαλλιέργεια -Οικογενειακή και οργανωτική διάσπαση -Οικογενειακές και ενδοκοινοτικές διαμάχες -Παθητικότητα και εξάρτηση από το σύστημα -Απώλεια γνώσης -Οικονομική εξάρτηση -Απώλεια πολιτισμική -Αλκοολισμός -Σπίτια αντεγγραμμένα και μη προσαρμοσμένα -Απώλεια ζώων και ψαριών -Υποσιτισμός ή διατροφική ανισορροπία	-Τα κυρίαρχα συστήματα, που πιέζουν και δεν αναγνωρίζουν τις δυνατότητες των ιθαγενικών κοινοτήτων και εθνοτήτων, προκαλούν τη μεταστροφή των ίδιων αξιών και την αλλοίωση του τρόπου ζωής και της ευημερίας -Εισαγωγή ρυπογόνων και τοξικών προϊόντων όπως το αλκοόλ, τα οποία προκαλούν ανισορροπία κοινωνική, ανισορροπία οικογενειακής και κοινοτικής υγείας -Οικονομικά σχέδια και προγράμματα χρηματοδότησης ασύμβατα με την ιθαγενική οπτική περί ανάπτυξης και τα οποία προκαλούν κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές ρωγμές -Η μετανάστευση ενός μέρους του πληθυσμού, η οποία ως ενταγμένη σε ένα διαφορετικό σύστημα, οδηγεί τους μετανάστες στη φτώχεια
Sumak Allpa- εύφορη γη	-Εδαφική περιοχή -Περιβάλλον -Φυσικοί πόροι	-Διατηρημένα Οικοσυστήματα -Λίμνες και Ποτάμια χωρίς μόλυνση -Υγιή και άφθονα ψάρια -Ιερές Περιοχές -Εδαφικός Καθορισμός -Άφθονη εδαφική περιοχή	-Ρύπανση του περιβάλλοντος -Ρύπανση ποταμών και λιμνών -Χλωρίδα και πανίδα σε έλλειψη και μολυσμένη -Αγνόηση και έλλει- ψη σεβασμού των ιερών περιοχών -Αποδιοργάνωση της διαχείρισης και της χρήσης της εδαφικής περιοχής	-Η τοποθέτηση βιομηχανικών πρότζεκτ προκαλεί διαίρεση εδαφών, κοινοτήτων, και οικογενειών -Τα οικονομικά αντισταθμίσματα μεγάλων βιομη- χανιών προκαλούν εξάρτηση διατροφική και αδράνεια του πληθυσμού

Άξονες του Sumak Kawsay	Σύστημα	Δείκτες Πλούτου	Δείκτες Φτώχειας	Αιτίες και Αποτελέσματα
Sacharuna Yachay-σοφία των ανθρώπων της ζούγκλας	-Σοφία -Ίδια τεχνολογία -Παραδοσιακή γνώση -Ιθαγενής Εκπαίδευση	-Ίδιες τεχνικές προετοιμασίας και χρήσης καλλιεργήσιμων εδαφών -Ίδια αρχιτεκτονική ικανότητα -Κυνηγετικές και αλιευτικές τεχνικές -Θεραπευτικές πρακτικές και χρήση ιαματικών φυτών -Γνώση και σχεδιασμός τεχνών, μουσικής, και χορού -Ισορροπημένη σχέση ανθρώπου-φύσης -Αλληλεγγύη -Mingas (συλλογικές κοινοτικές εργασίες) -Εκπαίδευση με ανθρώπινο πρόσωπο και οπτική -Έννοια ζωντανής και ζώσας ζούγκλας, με τα πνεύματά της (τους ιδιοκτήτες και τους κυρίους της) -Yachak (σαμανισμός) και κοσμοθεώρηση -Ζωή με οράματα	-Απώλεια αγροτικής, πρακτικής μνήμης -Λήθη και υποτίμηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, του κυνηγιού και της αλιείας -Υποτίμηση της παραδοσιακής ιατρικής και τέχνης -Ανισορροπία με τη φύση -Απομάκρυνση του ανθρώπου από τη φύση -Υποτίμηση της φύσης -Αποπολιτισμι-κοποίηση -Πολιτισμική άρνηση -Εγωισμός -Ατομικισμός -Αποικιακή εκπαίδευση	-Η επιβολή ενός ασύμβατου συστήματος εκπαίδευσης, διέσπασε τη γνώση και τις αξίες του sumak kawsay. -Οι αποικιακές οργανωτικές δομές έσπασαν τις ίδιες μορφές οργάνωσης, τις χρησιμοποίησαν και τις προσαρμόσαν. -Η πώληση και η διαφθορά γαιών και φυσικών πόρων για λόγους οικονομικών συμφερόντων προκαλεί την απώλεια της ιερής αξίας της γης.

ανθρώπων του δάσους). Όλοι οι άξονες του *sumak kawsay* έχουν τα δικά τους συστήματα, τους δικούς τους δείκτες πλούτου και φτώχειας, και τις δικές τους λίστες αιτιών και αποτελεσμάτων. Αξιοσημείωτο ότι οι άξονες του *sumak kawsay* στο Sarayaku είναι γραμμένοι με ένα τρόπο που προσομοιάζει σχεδιασμό πρότζεκτ κάποιας ΜΚΟ: είναι τοποθετημένοι στα προσεκτικά καθορισμένα κουτάκια τους, σχεδόν σαν μια προσπάθεια «μετάφρασης» της γλώσσας *Kichwa* στα καστιγιάνικα (και στα ελληνικά, εδώ), αλλά και της κοσμολογίας των *Kichwas* της Αμαζονίας σε ισπανικές (καστιγιάνικες)/δυτικοευρωπαϊκές έννοιες. Έννοιες όπως «ιερές περιοχές» και «αντισταθμιστικά οφέλη» συνδυάζονται για να δημιουργήσουν δύο διαφορετικές κοσμοθεωρήσεις, «αναγκάζοντάς τες να συνομιλήσουν». Υποστηρίζω ότι η ίδια διαδικασία λαμβάνει χώρα στο Sarayaku σε σχέση με αυτό που στη Δύση αποκαλείται «διαχείριση και έλεγχος φυσικών πόρων».

Ζώντας καλά στη Ζώσα Ζούγκλα

Όπως μου εξήγησε ο Τούπακ Βιτέρι (Τύρας Viteri), ένας από τους νέους ηγέτες του Σαραγιάκου (πρόεδρος του Συμβουλίου Διακυβέρνησης από το 2018), ο οποίος είχε σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση αυτών των εννοιών, «το ευ ζην σχετίζεται άμεσα με τη γη». Και όπως τόνισε (σε συνέντευξη που έδωσε στον γράφοντα, 15-1-2019) «δεν μπορεί να υπάρξει *sumak kawsay* χωρίς την *kawsak sach'a*, και δε μπορεί να υπάρξει *kawsak sach'a* χωρίς το *sumak kawsay*. Το ευ ζην σχετίζεται άμεσα με την περιοχή στην οποία αυτό συμβαίνει». Οι *Sarayaku Runa* δεν είναι ικανοποιημένοι ούτε από νομικές έννοιες, όπως «εθνικό πάρκο», «βιόσφαιρα», «βιολογικός διάδρομος» κλπ, γιατί αυτοί οι όροι μετατρέπουν την περιοχή σε «ανέγγιχτη».

Όπως είπε ο Dionicio Machda (συνέντευξη στον γράφοντα, 21-1-2029), «δεν μπορείς να κόψεις ούτε ένα δέντρο, ούτε να ανάψεις φωτιά, όταν οι άνθρωποι του Σαραγιάκου εξαρτώνται από το φυσικό τους περιβάλλον για την επιβίωσή τους και κάνουν υπεύθυνη χρήση των πόρων που έχουν διαθέσιμους σε ένα εθνικό πάρκο». Η *Kawsak sach'a*, επομένως, είναι μια προσπάθεια των ανθρώπων του Sarayaku να προστατέψουν νομικά το φυσικό τους περιβάλλον (το οποίο για αυτούς δεν είναι μόνο φύση) και δεν περιορίζονται μόνο στην προστασία «των δικαιωμάτων της Pachamama», αυτού του αφηρημένου όρου που μπορεί να γίνει ένα «αδειανό πουκάμισο», όπως έχουμε δει στην πράξη τόσο στη Βολιβία όσο και στο Εκουαδόρ, αλλά αγωνίζονται για να προστατέψουν τα δικαιώματα τόσο των ορατών όσο και των αόρατων όντων που συνυπάρχουν στη ζώσα ζούγκλα.

Με τα δικά τους λόγια:

Η Kawsak Sach'a προτείνει ένα αδιάσπαστο δέσιμο μεταξύ των ανθρώπων και των ορατών και αοράτων όντων του δάσους. Για αυτό το λόγο τα δικαιώματα της Φύσης συνδέονται τόσο πολύ με τα ανθρώπινα δικαιώματά μας ως ιθαγενών, φυλάκων του Ζωντανού Δάσους. Παρ' όλα αυτά, αυτή η σύνδεση αγνοείται από το Κράτος και οποιαδήποτε Κυβέρνηση είναι στην εξουσία. Ακόμα χειρότερα, στην προσπάθειά του να εκπολιτίσει, να αναπτύξει, να εκσυγχρονίσει, το Κράτος καταπατά τα ίδια τα δικαιώματα αυτής της διασταύρωσης ανθρωπίνων και μη-ανθρωπίνων μορφών ζωής, στις οποίες εμείς, οι ιθαγενείς πληθυσμοί, συμμετέχουμε. Μας φαίνεται υποκριτικό το γεγονός ότι οι ίδιες Κυβερνήσεις που βγάζουν πύρινους λόγους ενάντια στον ιμπεριαλισμό, τον καπιταλισμό, και την αποικιοκρατία, προωθούν στο όνομα –υποτίθεται– της δημοκρατίας, νεο-αποικιοκρατικά, εξορυκτικά πρότζεκτ μεγάλης κλίμακας στις περιοχές μας, βάζοντας έτσι σε κίνδυνο τη Μητέρα Γη. (Sarayaku Government Council 2018).

Οι *Sarayaku Runa* δεν είναι δογματικοί όταν μιλούν για τις καταστροφικές συνέπειες του εξορυκτισμού στη γη τους. Πολλοί από τους ηλικιωμένους της κοινότητας, οι οποίοι είχαν περιστασιακά εργαστεί στο *Lago Agrio* είτε για τη Shell είτε για άλλες πετρελαϊκές εταιρίες, έχουν γνωρίσει από πρώτο χέρι τι σημαίνει αυτού του τύπου η οικονομική ανάπτυξη.

Ο Bernal Santi, πρώην πρόεδρος του *Tayjasaruta* (Αυτόνομο Κοινοτικό Συμβούλιο) είναι ένας από αυτούς:

[Εχω δει] τι κάνουν στη γη, μιλάω για την εξόρυξη ξυλείας, για τις πυρκαγιές, για το πώς εξορύσσουν το πετρέλαιο [...] πώς καταστρέφουν τις ακτές, τα δέντρα, τα ψάρια, τους αλιγάτορες (lagartos), τις χελώνες (charapas), ήξερα τι συνέβαινε εκεί, ήταν πολύ άσχημο, άσχημο, άσχημο...αποτελείωναν τα δέντρα, τις μαϊμούδες, τα πουλιά. Όλα αυτά υπήρχαν σε αυτή τη ζώνη. Όχι πια. Ήρθε και εκεί ο δρόμος και οι ξυλοκόποι και οι έμποροι ξύλου (madereros) εισέβαλαν επίσης... (Συνέντευξη με τον Bernal Santi, 2019 – σε μετάφραση του γράφοντος από τα ισπανικά)

Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα δικαιώνει τον Don Bernal, αφού όπως αποδεικνύουν οι Pappalardo et al. (Pappalardo, Marchi, and Ferrarese 2013, 5) τέτοιου είδους διαδικασίες συμβαίνουν κατά μήκος του κεντρικού δρόμου, και στην περίπτωση του Yasuni που μελετούν οι συγγραφείς. Ο Raül Viteri (ένας από τους πρωταγωνιστές της δημιουργίας του CAS/Centro Alama Sarayaku, της μητρικής οργάνωσης του σημερινού Αυτόνομου Συμβουλίου της Κοινότητας, και πρώτος πρόεδρος της κοινότητας) είχε επίσης εργαστεί για *petroleras* (πετρελαϊκές εταιρίες), και είχε επίσης γνωρίσει από πρώτο χέρι τις καταστροφικές συνέπειες που προκαλούν σύμφωνα με μαρτυρίες της συζύγου και των παιδιών του, με τους οποίους συνομίλησα. Όπως συμβαίνει και στο *Earth-beings* (2015) της Marisol de la Cadena και με την *εθνοοικολογία* του Toledo (Toledo 2013), για τους ανθρώπους του Sarayaku, η *kawsak sachá* πάει πιο πέρα από την έννοια της φύσης. Ο ίδιος ο όρος «φύση» άλλωστε είναι ανεπαρκής για να περιγράψει τη φιλοσοφική και ψυχική σύνδεσή τους με τη Ζούγκλα, γιατί γι' αυτούς, αυτό που αποκαλούμε σε ευρω-αμερικανικούς όρους φύση, είναι *υποκείμενο* και όχι *αντικείμενο*.

Ο Tùpak Viteri μου εξήγησε αυτή την κοσμολογική διαφορά:

-[...] η κοινωνία έχει χάσει τη σύνδεσή της με τη ζωή, με τη ζούγκλα, ας την πούμε φύση, παρόλο που αυτός είναι ένας όρος που δε χρησιμοποιούμε εμείς πολύ, γιατί δεν καλύπτει αυτό που είναι (...). Είναι στα βιβλία, στο Σύνταγμα, αλλά είναι ανεπαρκής λέξη, δεν καλύπτει ένα ολόκληρο βιο-σύστημα που ζει στη ζούγκλα, σωστά; Απλά το θεωρούν «φύση»

- Ως κάτι χωρίς περιεχόμενο; (ερώτηση του συγγραφέα)

- Ναι, χωρίς περιεχόμενο, εμείς δε χρησιμοποιούμε αυτόν τον όρο, ψάχνουμε για πιο ακριβείς όρους.

(Oikonomakis, 2020b και συνέντευξη με τον Tùpak Viteri, 2019).

Ο Hernàn Malaver αντιλαμβάνεται τη διαφορά αυτή με τρόπο φιλοσοφικό, ψυχικό, και κοσμολογικό/οντολογικό:

[...] για τους επιστήμονες, τους «Μεγάλους Διανοητές», για τους βιολόγους, η ζούγκλα δεν έχει κανένα νόημα, τη βλέπουν απλώς ως πόρο... κλωρίδα και πανίδα ...σωστά; Αλλά για τους ανθρώπους του Σαραγιάκου υπάρχει μια στενή σχέση, γιατί μέσα σε κάθε χώρο υπάρχουν όντα-προστάτες. Μπορούμε να πούμε ότι είναι αόρατα, αλλά υπάρχει μια σύνδεση μεταξύ ημών και αυτών των όντων.

El “*Sumak kawsay*” en Perú y Ecuador, o “*sumak qamaña*” en Bolivia, o “*el buen vivir*” en castellano, es una cosmovisión que pone en duda y desafía conceptos capitalistas occidental-concéntricos como la pobreza y el desarrollo como factores de crecimiento. Es una teoría de la región andina, específicamente de Ecuador, Bolivia y Perú y, al menos en teoría, está avalada por la Constitución Ecuatoriana (Artículo 7) desde 2008. En la realidad, el concepto de «buen vivir» ha sido apropiado por el entonces gobierno de Ecuador para impulsar sus políticas de neominería y neodesarrollo. Por eso, el mismo Cuestas-Caza da tres significados de “buen vivir” y no solo uno, de acuerdo a la escuela epistemológica que los define: una cosa significa para la comunidad epistemológica indigenista (una especie de epistemología del Sur de la región andina), otra cosa para el pensamiento posdesarrollista (el equivalente latinoamericano del decrecimiento), y otra cosa para los que él llama pensadores «estadistas/neodesarrollistas» (un proyecto político neodesarrollista).

Αεροπλάνο στη ζούγκλα; Κι όμως, στο Sarayaku φτάνεις με δυο τρόπους: ή με κανό μέσω του ποταμού Bobonaza ή με μικρό αεροπλανάκι που προσγειώνεται στον αυτοσχέδιο αεροδιάδρομο.
Φωτογραφία του συγγραφέως.

(Συνέντευξη με τον Hernàn Malaver, 2019)

Θα μπορούσε κάποιος να πει ότι εδώ αναφερόμαστε στην έννοια της ριζικής διαφοράς/*radical difference* της de la Cadena (2015:275), μια έννοια που ξεπερνάει τα όρια των αντιλήψεων που το κράτος θεωρεί επιτρεπτά, τα επιτρεπτά όρια μέσα στα οποία οι ιθαγενείς αφήνονται να υπάρξουν ως επιτρεπτοί ιθαγενείς/*indios permitidos* [(Hale 2017). Η έννοια του *Indio permitido* αναφέρεται στους εκσυγχρονισμένους ιθαγενείς και πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τη Silvia Rivera Cusicanqui].

Επεκτείνοντας αυτή τη λογική, σύμφωνα με την ερμηνεία των ανθρώπων του Sarayaku, η εξερεύνηση για πετρέλαιο μπορεί να προκαλέσει την αποξήρανση μιας λίμνης, την εξαφάνιση ενός δάσους ή, ακόμα, και το θάνατο ή τη μετανάστευση ενός όντος του δάσους (συνεντεύξεις με Narcisa Gualinga και Cèsar Santi, 2019). Επομένως, και παρά το γεγονός ότι υπάρχει μια ιεραρχία και μια άνιση σχέση μεταξύ των προστατευόμενων όντων, ποταμών, δέντρων, ζώων και των ανθρώπων του δάσους, η *kawsak sachá* είναι πάνω από όλα μια αντι-εξορυκτική στρατηγική, που χρησιμοποιεί στοιχεία της τοπικής κοσμολογίας για να μπορέσει να αμφισβητήσει τη νεο-αναπτυξιακή πολιτική του Κράτους του Ισημερινού. Πρόκειται, δηλαδή, όχι απλώς για «πολιτισμικές διαφορές», αλλά για μία πραγματική «κοσμο-πολιτική σύγκρουση» που πηγάζει από τη διαφορετική κοσμολογία των ιθαγενών πληθυσμών και της κυβέρνησης του Ισημερινού.

Σύνοψη: Τα Κοινά και τα Α-συνήθη¹ της Αμαζονίας

Σε αυτό το άρθρο, υποστηρίζω ότι η διαμάχη γύρω από έννοιες, όπως έδαφος και κοινωνικά κοινά και *ασυνήθη* (Blaser and de la Cadena, 2017), αναπόφευκτα σχετίζεται με τις δυσκολίες αντίστοιχης ισοδύναμης «εκατέρωθεν μετάφρασης» (από τη γλώσσα πηγή στη γλώσσα στόχο ή/και αντιστρόφως, όπως λένε οι γλωσσολόγοι). Αναμφίβολα, ευρω-αμερικανικές έννοιες, όπως, έδαφος, φυσικοί πόροι, και αντισταθμιστικά οφέλη δεν αποδίδονται απολύτως στις ιθαγενικές γλώσσες-έννοιες, ενώ από την άλλη συμβαίνει το ίδιο με «αμερινδιανικές» έννοιες, όπως, ιερές ζώνες και κύριοι/ιδιοκτήτες της ζούγκλας (*amos/dueños de la selva*), που δύσκολα αποδίδονται επακριβώς στις ευρωπαϊκές γλώσσες. Το ίδιο συμβαίνει με αντίστοιχους δείκτες φτώχειας και πλούτου, που δεν συν-υπολογίζονται, εκατέρωθεν, με τον ίδιο τρόπο. Τελικά, αυτή η προσπάθεια «εκατέρωθεν μετάφρασης-κατανόησης» συμβάλλει στην προστασία της ζούγκλας, της χλωρίδας και της πανίδας της από εξορυκτικές δραστηριότητες οποιουδήποτε είδους, είτε αυτές αφορούν τη σόγια, το πετρέλαιο, την ξυλεία, το χρυσό ή την αγροβιομηχανία (Santos 2016).

Ο εξορυκτισμός, άλλωστε, δεν είναι καινούριο φαινόμενο στην Αμαζονία του Εκουαδόρ. Από την Κατάκτηση και έπειτα, η περιοχή έχει γίνει πηγή φαντασιακών και πραγματικών πολύτιμων πόρων προς δυτική καπιταλιστική εκμετάλλευση. Από τον ουτοπικό χρυσό του *El Dorado*, μέχρι το ότι και τόσο ουτοπικό καουτσούκ, το πετρέλαιο και, αργότερα, την ξυλεία και την αγροτοβιομηχανία, αυτοκρατορίες, έθνη-κράτη, και πολυεθνικές πάντα ανταγωνίζονται για την πρόσβαση σε πολύτιμους πόρους (Hemming 2008). Και καθώς αυτοί εξαντλούνταν, το εξορυκτικό σύννορο (Petrus and Veltmeyer 2014) πλησίαζε όλο και πιο πολύ στις «περιοχές καταφύγια» των ιθαγενών της Αμαζονίας, οι οποίες έγιναν το θέατρο του ανταγωνισμού για γη και πρώτες ύλες. Από τη μια μεριά, έθνη-κράτη και πολυεθνικές βλέπουν την περιοχή ως πηγή πόρων και πλούτου, που μπορούν να εκμεταλλευτούν με σκοπό το κέρδος, έστω και αν μέρος αυτού του κέρδους μπορεί να μεταφραστεί σε κοινωνική πολιτική. Από την άλλη, ιθαγενείς πληθυσμοί αντιλαμβάνονται την περιοχή ως ένα μέρος στο οποίο αλληλεπιδρούν άνθρωποι και μη-ανθρώπινοι κόσμοι, των οποίων η ισορροπία θα πρέπει να διατηρηθεί.

Σε αυτόν τον πόλεμο κοσμολογιών, οι *Kichwas Amazónicos* του Σαραγιάκου διαμόρφωσαν την έννοια της Ζώσας Ζούγκλας/*Kawsak Sacha* σε μια προσπάθεια να διεκδικήσουν νομικά δικαιώματα προστασίας όχι μόνο για τα ορατά αλλά και για τα αόρατα όντα της ζούγκλας.

De acuerdo con la taxonomía del “sumak kawsay” en Sarayaku, el “buen vivir” significa (co)determinación colectiva, participación de género, protección de los recursos naturales, servicios de salud de calidad y soberanía nutricional. Significa ecosistemas no contaminados, uso de plantas medicinales y preservación de los saberes ancestrales, solidaridad, trabajo colectivo (“minga”), chamanismo y, por supuesto, (en Sarayaku específicamente) “kawsak sachá”, con sus seres visibles e invisibles. Al mismo tiempo, “el sumak kawsay” tiene sus propios indicadores de pobreza: individualismo, racismo, explotación del hombre por el hombre, dependencia económica, alcoholismo, pérdida de la biodiversidad, entre otros. Los ríos, los bosques y los lagos contaminados también son algunos ejemplos. La pérdida de la identidad cultural (mental, arquitectónica, medicinal, artística y económica), así como el colonialismo educativo y cultural, también son considerados indicadores de pobreza.

1. Ο όρος *uncommons* ανήκει στην Marisol de la Cadena και αναφέρεται στις κοσμολογικές «κοινωνικές» σχέσεις μεταξύ ορατών και αοράτων όντων στην κοσμολογία της Αμαζονίας. Στα αγγλικά *common* σημαίνει «κοινό» αλλά και «σύννηθες». Ο συγγραφέας επέλεξε να μεταφράσει το *uncommons* ως «ασύννηθες».

Εκτός αυτού, αμφισβητούν και τις νεο-αναπτυξιακές πολιτικές του έθνους-κράτους στο οποίο ανήκουν, στη βάση του *buen vivir*, μιας διαφορετικής αντίληψης του ευ ζην και της ανάπτυξης, με τους δικούς της *αλλιώτικους* δείκτες φτώχειας και πλούτου. Και όλο αυτό δε μένει στη θεωρία, καθώς καθορίζει πολύ έμπρακτες πολιτικές που θα πρέπει – ή όχι – να ακολουθηθούν, οι οποίες θα προκύψουν από την επικράτηση της μιας ή της άλλης κοσμολογίας.

Καλωσορίσατε στις κοσμο-πολιτικές του Νότου...

Ευχαριστίες

Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τους συμμετέχοντες στη SALSA 2021 στο πάνελ *Contested Landscapes*, για τα πολύτιμα σχόλιά τους σε μια αρχική έκδοση αυτού του άρθρου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Evan Killick και στην κοινότητα του Sarayaku που τον φιλοξένησε.

Τυπική καλύβα στο Sarayaku σύμφωνα με την αρχιτεκτονική της κοινότητας.
Φωτογραφία του συγγραφέως.

Βιβλιογραφία

- Aguirre Beltrán, Gonzalo. 2009. *Regiones de refugio. El desarrollo de la comunidad y el proceso dominical en Mestizoamérica*. Xalapa: Universidad Veracruzana.
- Bird-David, Nurit. 1999. "'Animism' Revisited: Personhood, Environment, and Relational Epistemology." *Current Anthropology* 40 (S1): S67–91. <https://doi.org/10.1086/200061>.
- Blaser, Mario, and Marisol de la Cadena. 2017. "The Uncommons: An Introduction." *Anthropologica* 59 (2): 185–93. <https://doi.org/10.3138/anth.59.2.t01>.
- Cadena, Marisol de la. 2015. *Earth Beings: Ecologies of Practice across Andean Worlds*. The Lewis Henry Morgan Lectures 2011. Durham: Duke University Press.
- Cárdenas, Alfredo. 2020. "Río Bobonaza se lleva 30 casas de Sarayaku y el coronavirus llega a sus dominios." *El Universo*, June 14, 2020, sec. Noticias. <https://www.eluniverso.com/noticias/2020/06/14/nota/7872525/rio-bobonaza-se-lleva-30-casas-sarayaku-coronavirus-llega-sus>.
- Cuestas-Caza, Javier. 2018. "Sumak Kawsay Is Not Buen Vivir." *Alternautas* 5 (1). <https://doi.org/10.31273/alternautas.v5i1.1070>.
- De La Cadena, Marisol. 2010. "INDIGENOUS COSMOPOLITICS IN THE ANDES: Conceptual Reflections beyond 'Politics.'" *Cultural Anthropology* 25 (2): 334–70. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01061.x>.
- Descola, Philippe. 2014. *Beyond Nature and Culture*. Translated by Janet Lloyd. Paperback edition. Chicago London: The University of Chicago Press.
- Escobar, Arturo. 2010. "Latin America at a Crossroads: Alternative Modernizations, Post-Liberalism, or Post-Development?" *Cultural Studies* 24 (1): 1–65. <https://doi.org/10.1080/09502380903424208>.
- Gudynas, Eduardo. 2010. "The New Extractivism of the 21st Century. Ten Urgent Theses about Extractivism in Relation to Current South American Progressivism." Americas Policy Program.
- . 2011. "Buen Vivir: Today's Tomorrow." *Development* 54 (4): 441–47. <https://doi.org/10.1057/dev.2011.86>.
- . 2016. "Buen Vivir." In *To Λεξιλόγιο της Αποανάπτυξης*, edited by Γιώργος Καλλής, Φενδερίκο Ντε Μαρία, and Τζόκομο Ντ'Αλίζα. Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Hale, Charles. 2017. "Rethinking Indigenous Politics in the Era of the 'Indio Permitido.'" NACLA. 2017. /article/rethinking-indigenous-politics-era-indio-permitido.
- Hemming, John. 2008. *Tree of Rivers. The Story of the Amazon*. Thames & Hudson.
- Kohn, Eduardo. 2013. *How Forests Think: Toward an Anthropology beyond the Human*. Berkeley: University of California Press.
- . 2016. "Ecopolitics." Society for Cultural Anthropology. January 21, 2016. <https://culanth.org/fieldsights/ecopolitics>.
- Oikonomakis, Leonidas. 2020. "We Protect the Forest Beings, and the Forest Beings Protect Us: Cultural Resistance in the Ecuadorian Amazonia." *Anthropological Notebooks* 26 (1): 129–46.
- Pappalardo, Salvatore Eugenio, Massimo De Marchi, and Francesco Ferrarese. 2013. "Uncontacted Waorani in the Yasuní Biosphere Reserve: Geographical Validation of the Zona Intangible Tagaeri Taromenane (ZITT)." *PLOS ONE* 8 (6): e66293. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0066293>.
- Petrás, James. 2015. *El Neoextractivismo: Un Modelo Posneoliberal de Desarrollo o El Imperialismo Del Siglo XXI?* Barcelona: Crítica.
- Petrás, James, and Henry Veltmeyer. 2014. *Extractive Imperialism in the Americas: Capitalism's New Frontier*. Studies in Critical Social Sciences. Leiden ; Boston: Brill.
- Ramírez-Cendrero, Juan M., Santiago García, and Alejandro Santillán. 2017. "Sumak Kawsay in Ecuador: The Role of Communitarian Economy and the Experience of the Rural Communities

- in Sarayaku (Ecuadorian Amazonia)." *Journal of Rural Studies* 53 (July): 111–21. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.05.018>.
- Ramos, Alcida Rita. 2012. "The Politics of Perspectivism." *Annual Review of Anthropology* 41 (1): 481–94. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092611-145950>.
- Riofrancos, Thea. 2017. "Extractivismo Unearthed: A Genealogy of a Radical Discourse." *Cultural Studies* 31 (2–3): 277–306. <https://doi.org/10.1080/09502386.2017.1303429>.
- Santos, Boaventura de Sousa. 2016. *Epistemologies of the South: Justice against Epistemicide*. London New York: Routledge.
- Sarayaku Government Council. 2018. "Kawsak Sacha Declaration." Sarayaku Governing Council.
- Stengers, Isabelle. 2010. *Cosmopolitics*. Posthumanities 9–10. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- . 2011. *Cosmopolitics*. 2. Posthumanities 10. Minneapolis, Minn.: Univ. of Minnesota Press.
- Svampa, Maristella. 2013. "Consenso de Los Commodities y Lenguajes de Valoración En América Latina | Nueva Sociedad" *Nueva Sociedad | Democracia y Política En América Latina*, March. <http://nuso.org/articulo/consenso-de-los-commodities-y-lenguajes-de-valoracion-en-america-latina/>.
- Toledo, Víctor M. 2013. "Indigenous Peoples and Biodiversity." In *Encyclopedia of Biodiversity (Second Edition)*, edited by Simon A Levin, 269–78. Waltham: Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-384719-5.00299-9>.
- Uzendoski, Michael, and Norman Whitten. 2014. "From 'Acculturated Indians' to 'Dynamic Amazonian Quichua-Speaking Peoples.'" *Tipiti: Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America* 12 (1): 1–13.
- Viteri Gualinga, Carlos. 2002. "Visión indígena del desarrollo en la Amazonía." *Polis (Santiago)*, no. 3. <https://doi.org/10.32735/S0718-6568/2002-N3-183>.
- Viveiros de Castro, Eduardo. 1992. *From the Enemy's Point of View: Humanity and Divinity in an Amazonian Society*. Chicago: University Of Chicago Press. https://www.amazon.com/Enemys-Point-View-Humanity-Amazonian-ebook/dp/B089F5HN3Q/ref=sr_1_5?crid=18KACK1KCZOSZ&dchild=1&keywords=viveiros+de+castro&qid=1597006280&s=books&srefix=viveiros+de+%2Cstripbooks-intl-ship%2C598&sr=1-5.
- . 1998. "Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism." *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 4 (3): 469–88. <https://doi.org/10.2307/3034157>.
- . 2015. *The Relative Native: Essays on Indigenous Conceptual World*. Special Collections in Ethnographic Theory. Chicago, IL: HAU Books.
- Webber, Jeffery R. 2017. *The Last Day of Oppression, and the First Day of the Same: The Politics and Economics of the New Latin American Left*. Haymarket Books.
- Whitten, Norman E. 1976. *Sacha Runa: Ethnicity and Adaptation of Ecuadorian Jungle Quichua*. Urbana: University of Illinois Press.
- . 1987. *Sacha Runa: Etnicidad y Adaptación de Los Quichua Hablantes de La Amazonia Ecuatoriana*. Urbana: Ediciones Abya Yala.
- Δουζίνας, Κώστας. 2022. «Οι "Επιστημολογίες του Νότου"», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, December 12, 2022. https://www.efsyn.gr/themata/politika-kai-filosofika-epikaيرا/370663_oi-epistimologies-toy-notoy.

Συνεντεύξεις

Gualinga, Narcisa (2019). Μέλος του Συμβουλίου Γερόντων του Σαραγιάκου. 23-1-2019, Sarayaku.

Gualinga, Samai (2019). Sarayaku *dirigenta* de comunicaci3n at the time. 23-1-2019, Sarayaku.

Mach3a, Dionicio (2019). Kaskiruna dirigente and Responsible for Health Issues. 21 January 2019.Sarayaku.

Malaver, Hern3n. Sarayaku *dirigente* of Justice. 22 -1- 2019, Sarayaku.

Ortiz, Rudy (2019), Sarayaku inhabitant. 24-1- 2019. Sarayaku.

Santi, Bernal (2019). Sarayaku ex President. 22-2- 2019, Sarayaku.

Santi, Hilda (2019). Sarayaku and CONFENAIE ex-Presidenta. 15-1- 2019, Sarayaku.

Viteri, T3pac (2019). Sarayaku youth leader (and current President), 15-1- 2019, Sarayaku.

Viteri,Yaku (2019). Sarayaku's external relations' *dirigente* (until May 2020). 14-1-2019, Sarayaku.

Ο ποταμός Bobonaza που διασχίζει το Sarayaku. Φωτογραφία του συγγραφέως.

ΛΟΥΚΗΣ ΧΑΣΙΩΤΗΣ

«Πώς χάσαμε τον πόλεμο»

ΑΝΑΡΧΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΣΠΑΝΙΚΟ ΕΜΦΥΛΙΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ

Στο Β΄ τεύχος φιλοξενήσαμε σχετική μελέτη του Λουκιανού Χασιώτη, που την προέκτεινε τώρα σε ομότιτλη έκδοση. Πρόκειται για «επεξηγηματική αφήγηση» κορυφαίων προσωπικοτήτων του ισπανικού αναρχισμού, για το «Πώς έχασαν τον πόλεμο», από τις Εκδόσεις των Ξένων.

Konstantinos Parhenis y Daniel Vázquez Díaz: dos grandes maestros del arte en Grecia y España en el siglo XX

Κωνσταντίνος Παρθένης και Ντανιέλ Βάθκεθ Ντίαθ: δύο μεγάλοι δάσκαλοι της τέχνης στην Ελλάδα και στην Ισπανία στον 20ό αιώνα

Miguel Fernández Belmonte

Historiador del arte. U.C.M., Universidad Aristóteles de Salónica,
docente Universidad de Thesalia

Μιγκέλ Φερνάντεθ Μπελμόντε

Ιστορικός Τέχνης U.C.M., Α.Π.Θ. - Συμβασιούχος Διδάσκων
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ο Κωνσταντίνος Παρθένης και ο Daniel Vázquez Díaz απέκτησαν ένα πολύ παρόμοιο και σημαντικό ρόλο στην Ελλάδα και στην Ισπανία αντίστοιχα, ως δημιουργοί, ως δάσκαλοι και ως εισηγητές νέων προοπτικών για τις επόμενες γενιές καλλιτεχνών. Παράλληλα, η εικαστική τους πρόταση παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες των οποίων η ανάλυση συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των εξελίξεων της μοντέρνας ευρωπαϊκής ζωγραφικής κυρίως στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Konstantinos Parhenis y Daniel Vázquez Díaz adquirieron un papel similar y relevante, respectivamente en Grecia y en España, como creadores, maestros e introductores de nuevos planteamientos que influyeron en las siguientes generaciones de artistas. Al mismo tiempo, sus propuestas artísticas presentan bastantes similitudes cuyo análisis contribuye a una mejor comprensión de los desarrollos de la pintura europea moderna, especialmente en la primera mitad del siglo XX.

Στην ευρωπαϊκή τέχνη των αρχών του 20ού αιώνα η δραστηριότητα των καλλιτεχνών των λεγόμενων πρωτοποριών, δημιούργησαν και εξέφρασαν νέα πρότυπα και αντιλήψεις για τον άνθρωπο και τη θέση του στο σύμπαν. Δεν ήταν μια σταδιακή ανανέωση ή μια παθητική επανερμηνεία προηγούμενων ρευμάτων, αλλά μια τομή που οδήγησε σε ριζικές αλλαγές πάνω στην ίδια την έννοια της τέχνης. Ο καλλιτέχνης ως προφήτης, πολεμιστής, αγγελιοφόρος του νέου κόσμου, ως οραματιστής, σαν παιδί και σαν τέρας, ήταν ικανός να δείξει το μέλλον, να αποκαλύψει την αλήθεια, να τολμήσει να αντιμετωπίσει τους φόβους και τα ταμπού.

Μακριά από αυτή την αντίληψη και το έργο του Duchamp, του Picasso, της Goncharova, του Boccioni και των Delanuy -κάποιες μόνο αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις-, μια πληθώρα καλλιτεχνών ανέπτυξαν τις δικές τους πορείες προς άλλες κατευθύνσεις. Μερικοί συμμετείχαν στις πρωτοπορίες σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, άλλοι ήταν αδιάφοροι προς αυτές και άλλοι υιοθέτησαν από τις τότε εξελίξεις ό,τι νόμιζαν καλύτερο για τη δική τους πορεία.

Στην περίπτωση της Ελλάδας και της Ισπανίας, οι ιστορικοί της τέχνης φαίνεται να συμφωνούν ότι στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα παρατηρείται μια ανανέωση των

Κωνσταντίνος Παρθένης (1878-1967). Κατά τον Τσαρούχη, «ο Παρθένης δημιούργησε με το ταλέντο του έναν μεγάλο ενθουσιασμό. Έφερε αλλαγή στην Ελληνική ζωγραφική την επηρεασμένη από το Μόναχο. Έφερε χρώμα και πιο πολύ σχέδιο».

Είσοδος της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών στο Πολυτεχνείο, όπου δίδαξε ο Κ. Παρθένης.

εικαστικών, χωρίς ριζοσπαστικές κινήσεις ή ομάδες που θα χαρακτηρίζαμε ως πρωτοποριακές. Πέρα από συγκεκριμένες φυσιογνωμίες (Picasso, Julio González, Dalí, Miró) και πρωτοβουλίες, οι περισσότεροι Ισπανοί δημιουργοί της εποχής που παρήγαγαν μοντέρνα τέχνη έχουν οριστεί ως διαμορφωτές ενός είδους «εσωτερικής πρωτοπορίας» (Brihuega, 2017).

Στην Ισπανία οι πρώτες αποφασιστικές κινήσεις που αναζητούν μια ανανέωση με περισσότερη τόλμη τοποθετούνται από το 1911 στη Βαρκελώνη με τα έργα των Joan Miró, Rafael Barradas και Joaquín Torres-García. Το έργο του Barradas, για παράδειγμα, ενσωμάτωσε στοιχεία από τον φωβισμό, τον σουρεαλισμό και τον φουτουρισμό (Bozal, 1991: 417). Από το 1925 και μετά υπάρχουν πλέον νέοι καλλιτέχνες που σταδιακά πλησίασαν πιο πρωτοποριακές τάσεις, όπως οι Ángel Ferrant, Barradas, Moreno Villa, Esteban Vicente, Maruja Mallo, Alberto, κ.ά. (Bozal, 2007). Σημαντική στην τότε πολιτισμική ανανέωση ήταν και η δραστηριότητα της Φοιτητικής Εστίας (Residencia de Estudiantes) της Μαδρίτης από την ίδρυσή της το 1910 από τον Giner de los Ríos ως το 1939.

Ωστόσο, συνολικά μιλάμε για μια σχετική και μετριοπαθή ανανέωση, αν και με σημαντικά ορόσημα, όπως ήταν η έκθεση από το Σύλλογο Ιβηρικών Καλλιτεχνών (Sociedad de Artistas Ibéricos) το 1925 στη Μαδρίτη. Κατά τη διάρκεια της Β' Δημοκρατίας στην Ισπανία (1931-1936), αυτό που προώθησαν οι θεσμοί της τέχνης ήταν μια μετριοπαθής νεωτερικότητα. «Αυτό που κατά τις δεκαετίες του '20 και του '30 πραγματοποιήθηκε ήταν η ανανέωση, όχι η πρωτοπορία – το οποίο δεν αποκλείει την παρουσία μερικών πρωτοποριακών αξιομνημόνευτου ενδιαφέροντος – και αυτό καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον εκκεντρικό χαρακτήρα της ισπανικής τέχνης» (Bozal, 2007).

Στην περίπτωση της Ελλάδας έχει αναφερθεί, επίσης, η έλλειψη μιας πρωτοπορίας και πρωτοποριακών ομάδων, ενώ έχει σημειωθεί ως ιδιαίτερο στοιχείο, κοινό σε αρκετούς δημιουργούς, η ύπαρξη ενός ελληνοκεντρικού μοντερνισμού (Κωτίδης, 1993: 38). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν εντοπίζονται έργα στην νεοελληνική

τέχνη συνδεδεμένα με τις πρωτοπορίες, όπως είναι τα εξπρεσιονιστικά έργα του Μπουζιάνη, τα έργα του συνθετικού κυβισμού του Παρθένη και του Γκίκα, τα σουρεαλιστικά έργα του Εγγονόπουλου και του Γουναρόπουλου, τα έργα με στοιχεία του φωβισμού του Τσαρούχη, του Τριανταφυλλίδη και του Διαμαντόπουλου. Παρ'όλα αυτά, η ελληνική μοντέρνα τέχνη

συνδέθηκε σε αρκετές περιπτώσεις με πολιτισμικά εθνικά στοιχεία.

Είναι μια διάσταση που συναντάει κανείς και σε σχέση με την ισπανική τέχνη: ενώ ορισμένοι Ισπανοί καλλιτέχνες του μεσοπολέμου αναζητούσαν τον ισπανικό χαρακτήρα στο τοπίο (της Καστίλης, των μεσογειακών ακτών), στις απόψεις πόλεων, στο φολκλόρ και στις φυσιογνωμίες κοινών ανθρώπων, στην Ελλάδα ορισμένοι καλλιτέχνες είχαν ως αφετηρία ή πηγή έμπνευσης για τα έργα τους το ελληνικό τοπίο, την λαϊκή τέχνη, τον караγκιόζη, την αρχαιότητα, τα πορτρέτα του Φαγιούμ, το έργο του Θεόφιλου, τη σύνδεση με το Βυζάντιο.

Οι διαφορετικές παραδόσεις από τις οποίες εμπνεύστηκαν ορισμένοι Έλληνες καλλιτέχνες στη δεκαετία του '30, διέφεραν ως προς το περιεχόμενό τους από εκείνες των Ισπανών καλλιτεχνών, αν και όχι τόσο πολύ όσον αφορά στην πρόθεση μιας με νέους όρους σύνδεσης με τον γύρω τους κόσμο και τη διεκδίκηση ή έκφραση, συνειδητά ή μη, μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας. Είναι σε αυτό το σύνθετο και πολύπλοκο πλαίσιο, μεταξύ μοντέρνας τέχνης, πρωτοπορίας και αναζήτησης πολιτισμικής ταυτότητας που ξεχωριστές προσωπικότητες, όπως ο Παρθένης και ο Vázquez Díaz, φαίνεται, παρά τις διαφορές τους, ότι ανέπτυξαν ένα παρόμοιο και σημαντικό ρόλο στα αντίστοιχα δικά τους εθνικά περιβάλλοντα, ως δημιουργοί, ως δάσκαλοι και ως εισηγητές νέων προοπτικών για τις επόμενες γενιές καλλιτεχνών.

Ο Daniel Vázquez Díaz (1882-1969) γεννημένος στην Huelva, πήγε στη Μαδρίτη το 1903. Επισκεπτόταν συχνά το Μουσείο του Πράδο ως αυτοδίδαχτος ζωγράφος αφού δεν κατάφερε να εισέλθει στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του San Fernando (Berruguete del Ojo, 2015: 27). Στη συνέχεια διέμεινε στο Παρίσι, από το 1906 ως το 1918, όπου σύχναζε στη γκαλερί του Ambroise Vollard και στο ατελιέ του γλύπτη Antoine Bourdelle. Στη γαλλική πρωτεύουσα είχε την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά τα έργα του Matisse, του Cézanne, του Degas, του Puvis de Chavannes και καλλιτέχνες όπως ο Picasso, ο Braque, ο Modigliani, ο Maurice Denis και ο Robert Delanuy.

Για την επαφή του με τις τότε καλλιτεχνικές εξελίξεις ανέφερε: «Εγώ δεν ανήκω σε καμία από αυτές τις ομάδες και παρατηρώ τη διαδοχή της μόδας και των τρόπων χωρίς να ταράζομαι, συλλέγοντας για την τέχνη μου ό,τι πραγματικά με συγκίνησε σε όλα αυτά και ταίριαζε καλύτερα στον διαισθητικό μου τρόπο. Για μένα περισσότερο από τις ομάδες, με ενδιέφεραν οι ατομικότητες: Cézanne, Bourdelle»... (Garfias, 1972: 163, Berruguete del Ojo, 2015: 48).

Από το 1912 απέκτησε αναγνώριση από την τεχνοκριτική και συμμετείχε στο *Salón de la Société des Artistes Français*, ενώ παρουσίασε συχνά έργα του στο *Salon des Indépendants* και στο *Salon d'Automne* (Tussel García, 2006: 32). Το 1918 επέστρεψε στην Ισπανία και ήδη από το 1923 προσπάθησε να εκλεγεί ως καθηγητής της έδρας «Ζωγραφική υπαίθρου»

Mientras que varios artistas españoles del periodo de entreguerras identificaban el carácter español con el paisaje (de Castilla, de la costa levantina), con las vistas de ciudades, con el folclore y los rasgos de las personas comunes, en Grecia hubo artistas que tenían como punto de partida o de inspiración para su obra el paisaje griego, el arte popular, el teatro de sombras (*καράγκιόζης*), los retratos del Fayoum, la obra de Theophilos y la conexión con el arte bizantino. Las diversas tradiciones que constituían el referente de algunos artistas griegos en la década de 1930 diferían en su contenido del de los artistas españoles, aunque no tanto en cuanto a su intención de definir una conexión en nuevos términos con el mundo que les rodeaba y reivindicar o expresar, de manera consciente o no, una determinada identidad cultural. Es dentro de ese variado y complejo marco entre el arte moderno, la vanguardia y la búsqueda de una propia identidad cultural, en el que personalidades destacadas como Parthenis y Vázquez Díaz parece ser que, a pesar de sus diferencias, desarrollaron una actividad muy similar e importante en sus respectivos contextos nacionales, como creadores, como profesores y como introductores de nuevos planteamientos que influyeron en las siguientes generaciones de artistas.

Real Academia de Bellas Artes-San Bernardo, Μαδρίτη, όπου δίδαξε ο Daniel Vázquez Díaz.

στη Σχολή Καλών Τεχνών του San Fernando όπου, παρά την αντίσταση των συναδέλφων του (ενώ είχε τη θερμή υποστήριξη των φοιτητών) κατάφερε τελικά να εκλεγεί το 1932 στην έδρα «Ζωγραφική και Διακοσμητική Σύνθεση» (Brihuega και García, 2004).

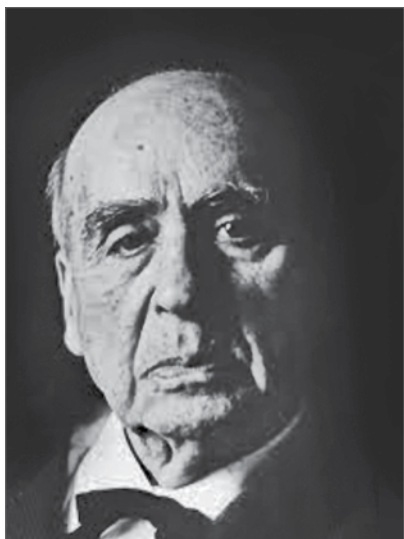
Το 1924 απέσπασε το Β΄ Βραβείο ζωγραφικής και δέκα χρόνια αργότερα το Χρυσό Μετάλλιο στην Εθνική Έκθεση Καλών Τεχνών. Είναι η περίοδος της αναγνώρισής του και της μεγάλης επιρροής του ως ζωγράφος σε πολλούς νέους καλλιτέχνες. Πραγματοποίησε τότε και μεγάλα έργα, με εξέχον παράδειγμα τις τοιχογραφίες για το μοναστήρι των φραγκισκανών της Rábida από το 1927 ως το 1930. Πάντα με μια μοντέρνα αντίληψη, ο Vázquez Díaz προώθησε μια ζωγραφική μεταξύ 1920 και 1930 με εμφανή επιρροή από τον κυβισμό, που έχει οριστεί και ως νεοκυβισμός (Brihuega και García, 2004). Κατά τη διάρκεια της Β΄ Δημοκρατίας (1931-1939) συμμετείχε στις εκθέσεις της Sociedad de Artistas Ibéricos στην Κοπεγχάγη, στο Βερολίνο και στο Παρίσι.

Μετά τον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο, γύρισε, το 1940, στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του San Fernando, όπου δίδαξε ως το 1952 στην έδρα «Τοιχογραφία». Βραβεύτηκε τιμητικά στις Ισπανο-αμερικανικές Μπιενάλε του 1951 και του 1956, το 1954 του αποδόθηκε Τιμητικό Μετάλλιο στην Εθνική Έκθεση Καλών Τεχνών και το 1967 έγινε επίσημα ακαδημαϊκός της Σχολής Καλών Τεχνών του San Fernando.

Μεταπολεμικά, η προσφορά του ως δασκάλου ήταν καθοριστική: «...είχε την αναγνώριση από γενιές νέων καλλιτεχνών που είδαν σε αυτόν όχι μόνο έναν εξαιρετικό ζωγράφο, αλλά και έναν από τους πρώτους που άνοιξε –αν και ακόμα δειλά–, την επίσημη διδασκαλία στις πρωτοπορίες του Παρισιού» (Sureda, 2004: 79). Ανάμεσα στους μαθητές του ήταν ο José Caballero, ο Juan Manuel Díaz Caneja, ο Rafael Canogar και ο Cristino de Vera.

Από την πλευρά του, ο Κωνσταντίνος Παρθένης έδειξε επίσης τον δρόμο της ανανέωσης σε πολλούς καλλιτέχνες, τόσο με το έργο του όσο και με τη διδασκαλία του. Στη ζωγραφική του διακρίνονται, όπως και σε αυτήν του Ισπανού καλλιτέχνη, στοιχεία του κυβισμού και η επιρροή του Cézanne, καθώς και μια έντονη πνευματική και συμβολική διάσταση.

Ο Κωνσταντίνος Παρθένης (1878-1967) σπούδασε στη Βιέννη στη Βασιλική Ακαδημία Καλών Τεχνών μεταξύ 1897 και 1903 όπου μαθήτευσε κοντά στον ζωγράφο Karl W. Diefenbach. Έζησε στο Παρίσι από το 1909 ως το 1914, όπου τιμήθηκε με βραβείο στο Φθινοπωρινό Σαλόνι το 1910 και το 1911 βραβεύτηκε στο Salon d'Art Religieux (Σαραγιώτης 1999: 107). Το έργο του αναγνωρίστηκε στην γαλλική πρωτεύουσα σε κοντινή χρονολογία σε σχέση με εκείνο του Vázquez Díaz. Εκεί, ήρθε σε επαφή με το συμβολιστικό κύκλο του λογοτέχνη Gustave Kahn και του τεχνοκρίτη Charles Morice (Γαλερίδης, 1990: 23) και γνώρισε έργα των Gauguin, Van Gogh, Seurat και, όπως ο Díaz, επηρεάστηκε από τη ζωγραφική των Ναυπί.

Daniel Vázquez Díaz (1882-1969).

Το 1917 μετακόμισε οριστικά στην Αθήνα και συμμετείχε στη δημιουργία της ομάδας «Τέχνη». Το 1918 τιμήθηκε με τον Αργυρό Σταυρό του Σωτήρος. Το 1920 παρουσιάστηκε στο Ζάππειο μεγάλη αναδρομική του έκθεση και το ίδιο έτος τιμήθηκε με το Εθνικόν Αριστείον Γραμμάτων και Τεχνών. Η αξία του αναγνωρίστηκε κατά τη βενεζιλική περίοδο, κάτι που δεν φαίνεται να είναι τυχαίο αφού, με παρόμοιο τρόπο με τη μεταγενέστερη περίπτωση του Díaz στο πλαίσιο της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας, ο Παρθένης εκπροσωπούσε ένα προοδευτικό, σύγχρονο Ευρωπαϊό ζωγράφο, η αξία του οποίου αναγνωριζόταν στον πνευματικό χώρο του βενιζελισμού. Το 1937 κέρδισε το χρυσό βραβείο στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού (όπου ο Picasso παρουσίασε το έργο του *Guernica*).

Το 1929 διορίστηκε καθηγητής στη Σχολή Καλών Τεχνών στην Αθήνα όπου δίδασκε ως το 1947. «Η διδασκαλία του όμως στη Σχολή, που διήρκεσε 18 χρόνια, εγκαινίασε νέα φάση στην ιστορία της, κατά την οποία μορφώθηκαν οι περισσότεροι από τους ζωγράφους που διακρίθηκαν στην ελληνική τέχνη μετά το 1920 [...]» (Ξύδης, 1976: 80). Ανάμεσα στους μαθητές του αναφέρονται ο Γ. Τσαρούχης, ο Ν. Εγγονόπουλος, ο Β. Σεμερτζίδης, ο Δ. Διαμαντόπουλος και ο Π. Τέτσης. Η διδασκαλία του ήταν σημαντική για την ανακάλυψη της μοντέρνας τέχνης από τους μαθητές του και η στάση του, παρόμοια με αυτήν του Vázquez Díaz, δημιούργησε εντάσεις στους πιο συντηρητικούς κύκλους (Ζαχαρόπουλος, 2004: 405). Η ανάπτυξη της ατομικής καλλιτεχνικής έκφρασης χωρίς περιοριστικούς όρους, φαίνεται να ήταν μια σημαντική συμβολή του στο ακαδημαϊκό πλαίσιο της Σχολής Καλών Τεχνών (Δημακοπούλου, 2019).

Παρά την κοινή αποδοχή της αξίας του, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Παρθένης βρέθηκε όλο και πιο απομακρυσμένος από τη δημόσια σφαίρα. Στην Πανελλήνια Έκθεση του 1948 δεν του απονεμήθηκε το χρυσό μετάλλιο για το οποίο προτάθηκε και το ίδιο έτος αποχώρησε από τη Σχολή και έμεινε απομονωμένος ως τον θάνατό του το 1967. Αυτή η τελευταία φάση της ζωής του ήταν διαμετρικά αντίθετη από την αντίστοιχη του Vázquez Díaz, η οποία χαρακτηρίστηκε από συνεχείς αναγνωρίσεις και βραβεύσεις.

Συνολικά, ο Παρθένης αναφέρεται στην ιστοριογραφία ως ένας από τους σημαντικότερους δημιουργούς της νεοελληνικής τέχνης (Μαθιόπουλος, 2008) και ως ο ουσιαστικός ανανεωτής της, με την ιδιαιτερότητα της εξαιρετικής ικανότητάς του να συνδυάζει την ελληνική παράδοση (ή καλύτερα, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε, τη δική του ερμηνεία αυτής της έννοιας) με τη δυτική τέχνη, παράγοντας με αυτόν τον τρόπο ένα έργο αναφοράς για τις επόμενες γενιές καλλιτεχνών (Παπαστάμος και Χρήστου, 1989). «Ο Παρθένης έγινε σύμβολο, γιατί σ' αυτόν συγκεντρώθηκε η νεοελληνική καλλιτεχνική προσφορά των αρχών του αιώνα μας» (Καλλιγιάς, 1967).

Έχει ενδιαφέρον το πώς ο Vázquez Díaz παρουσιάζεται παρομοίως στην ιστορία της ισπανικής τέχνης ως ο ανανεωτής, ως ο μοντερνιστής που μπόρεσε να συνδυάσει φαινομενικά αντίθετες τάσεις και έφερε σε ισορροπία τη ζωγραφική παράδοση (όπως του Zurbarán) με τους νεοτερισμούς που είδε από πρώτο χέρι στα έργα του Gris, του Cézanne και του

En cuanto al cubismo, tanto Parthenis como Vázquez Díaz no hicieron una simple imitación de sus principios artísticos y perceptivos, tal y como se aprecian en las obras de Braque y de Picasso; tampoco se conformaron con esa especie de cubismo superficial y casi ornamental de algunos seguidores de esta tendencia (como en los casos de la pintura de Lothe, de Metzinger y, se podría añadir, de Hadtjikyriakos-Ghikas). Los dos artistas incorporaron elementos de esta corriente, sobre todo respecto a la percepción de la obra como composición artística, como interpretación personal y no como representación naturalista del mundo visible, sin renunciar, no obstante, a sus propias búsquedas. Es decir, que no se trata de receptores pasivos de una vanguardia internacional, sino de artistas que presentaron una propuesta artística original que guardaba conscientemente las distancias tanto de las posiciones más radicales como de los planteamientos más reaccionarios.

La importancia de Parthenis como artista fue reconocida durante un periodo caracterizado por el liderazgo de Venizelos en la escena política del país, algo que no parece ser casual dado que, de una manera similar al caso más tardío de Díaz en el marco de la Segunda República, Parthenis representaba una tendencia moderna, progresista y europea que el poder político veía con buenos ojos. En 1937 fue premiado en la Exposición Internacional de París (la misma en la que Picasso participó con su obra *Guernica*). Su docencia fue importante para el descubrimiento por parte de sus alumnos del arte moderno y sus planteamientos, similares a los de Vázquez Díaz, provocaron tensiones en los círculos más conservadores. El desarrollo sin limitaciones de la expresión artística individual parece ser que fue su contribución más relevante dentro del ambiente académico de la Escuela de Bellas Artes de Atenas.

Delanuy. Σε αυτό το σημείο μπορεί να σημειωθεί πώς κανένας από τους δύο καλλιτέχνες δεν αρνήθηκε το ακαδημαϊκό πλαίσιο ή τη συμμετοχή του στις εθνικές εκθέσεις αναζητώντας αναγνώριση και βραβεία.

Αναγνωρίζεται και στους δύο ζωγράφους η συμβολή τους στην ανανέωση των αντίστοιχων σχολών καλών τεχνών στις οποίες δίδαξαν, καθώς και η επιρροή τους σε δημιουργούς που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις της μεταπολεμικής ισπανικής και της ελληνικής τέχνης. Επιπλέον, στην τέχνη τους εντοπίζονται επίσης αρκετά κοινά, σε σχέση με τη ζωγραφική αντίληψή τους. Οι κοινές επιρροές (κυρίως του Cezanne και των Nabi), η σημασία της δομής και της γεωμετρικής αντίληψης των μορφών στις συνθέσεις τους, η ιδιαίτερη και προσωπική χρήση του χρώματος και του φωτισμού και η ιδεαλιστική και συμβολική, μη νατουραλιστική, προσέγγιση στα θέματά τους εντοπίζονται συγκριτικά σε σειρά έργων.¹

Σχετικά με τον κυβισμό, τόσο ο Παρθένης, όσο και ο Vázquez Díaz δεν έκαναν μια απλή μίμηση των αισθητικών και αντιληπτικών αρχών του, όπως εντοπίζονται στα έργα του Braque και του Picasso, ούτε έμειναν σε ένα είδος επιδερμικού και σχεδόν διακοσμητικού κυβισμού των συνεχιστών του (όπως στη ζωγραφική του Lothe, του Metzinger ή θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και του Χατζηκυριάκου-Γκίκα).

Οι δύο καλλιτέχνες ενσωμάτωσαν στοιχεία αυτού του ρεύματος, ειδικά όσον αφορά την αντίληψη του έργου ως καλλιτεχνική σύνθεση, ως προσωπική ερμηνεία και όχι ως νατουραλιστική απόδοση του ορατού κόσμου, χωρίς να προδίδουν, ωστόσο, τις δικές τους ατομικές αναζητήσεις.

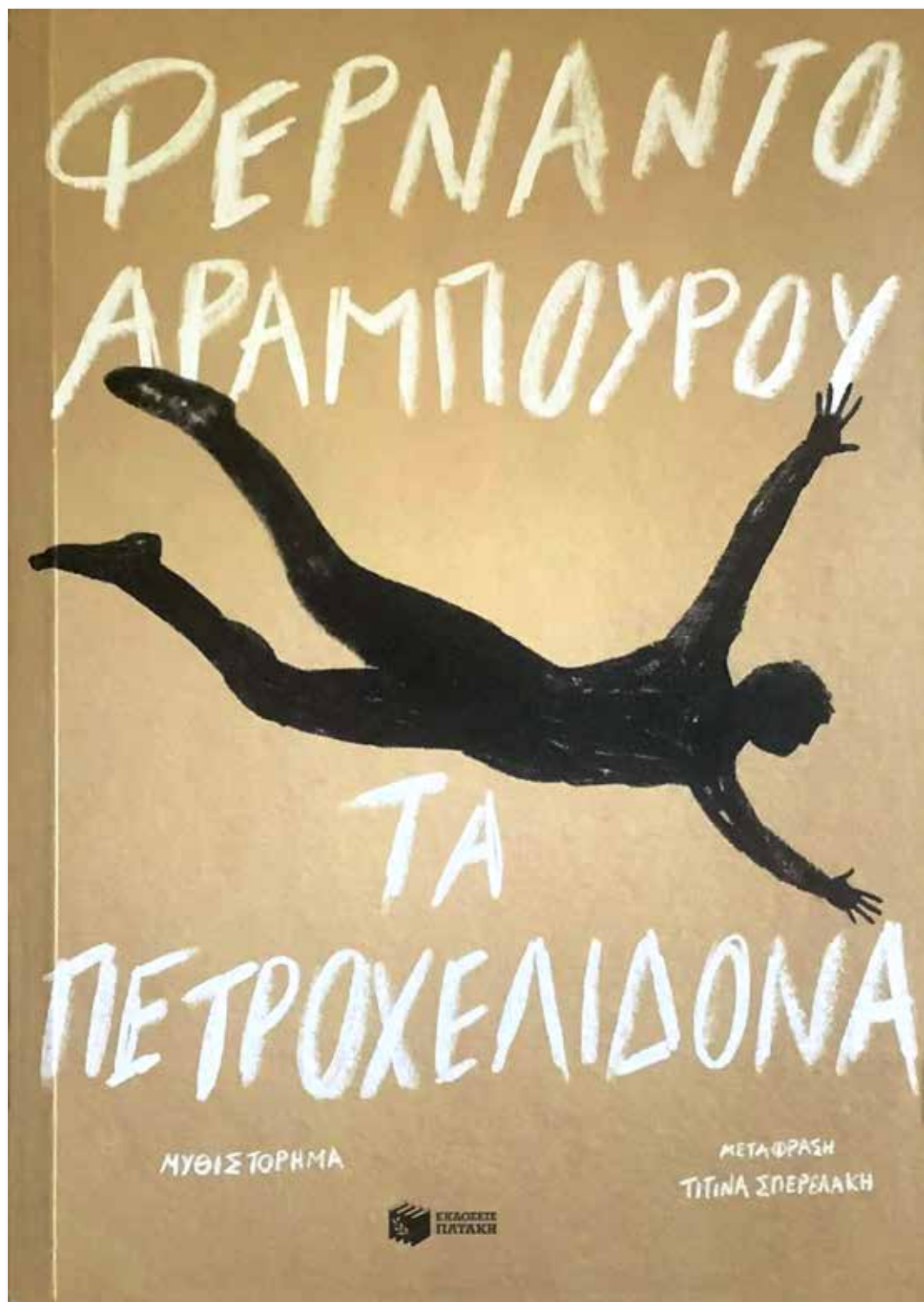
Δεν πρόκειται δηλαδή για παθητικούς αποδέκτες μιας διεθνούς πρωτοπορίας, αλλά για καλλιτέχνες που διαμόρφωσαν μια δική τους πρωτότυπη εικαστική πρόταση που συνειδητά κράτησε αποστάσεις από τις πιο ακραίες θέσεις και από οπισθοδρομικές συντηρητικές στάσεις.

Σε πολύ κοντινές χρονολογίες και προερχόμενοι από διαφορετικές περιοχές, ο Παρθένης και ο Vázquez Díaz συμμετείχαν στη διαμόρφωση της μοντέρνας ευρωπαϊκής ζωγραφικής με ουσιαστικό τρόπο. Η σημασία τους δε μπορεί να εκτιμηθεί αποκλειστικά με εθνικούς όρους, αλλά με μια ευρύτερη διεθνή διάσταση που αφορά την ανανέωση των θεσμών της τέχνης, των εκθέσεων και της αλλαγής της αντίληψης για την τέχνη στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

1. Ενδεικτικά: Κωνσταντίνος Παρθένης, *Νεκρή φύση*, 1930-1938, λάδι σε καμβά, ΕΠΜΑΣ και Daniel Vázquez Díaz, *Το κοιμισμένο εργοστάσιο*, 1925, λάδι σε καμβά, MNCARS, Daniel Vázquez Díaz, *Οι λευκοί μοναχοί*, π. 1925, λάδι σε καμβά, Μουσείο Καλών Τεχνών του Μπιλμπάο και Κωνσταντίνος Παρθένης, *Μεγάλο γυμνό*, π. 1911-1930, λάδι σε μουσαμά, ΕΠΜΑΣ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Berruguete del Ojo, A. (2015). *Daniel Vázquez Díaz, entre tradición y vanguardia*, διδακτορική διατριβή. UCM, Μαδρίτη.
- Bozal, V. (1991). *Arte del siglo XX en España. Pintura y escultura 1900-1939*. Espasa Calpe, Μαδρίτη.
- Bozal, V. (2007). *Estudios de Arte Contemporáneo*. Antonio Machado, Μαδρίτη.
- Brihuega, J. (2017). *Cambio de siglo, República y exilio. Arte del siglo XX en España*. La balsa de la Medusa, Antonio Machado, Μαδρίτη.
- Brihuega, J. και García, I. (2004). *Daniel Vázquez Díaz 1882-1969*, MNCARS, Museo de Bellas artes de Bilbao, Μαδρίτη.
- Genoveva Tussel García (2006), *Daniel Vázquez Díaz en las Colecciones Mapfre*. Instituto de Cultura, Fundación Mapfre, Madrid.
- Sureda, J. (επιμ.) (2004). *Historia del arte español. El Siglo de los creadores. Vanguardia y tradición en el alba de un milenio*, τ. 10. Planeta, Lunwerg, Βαρκελώνη.
- Γαλερίδης, Ι. (1991). *Μυθολογικές παραστάσεις στους Νεοέλληνες ζωγράφους του 19ου και αρχών του 20ού αιώνα*, διδακτορική διατριβή. ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Δημακοπούλου, Γ.-Χ. (2019). *Θεσμική μεταρρύθμιση και καλλιτεχνική αλλαγή: η Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών και η ιστορία της νεοελληνικής τέχνης (1910-1937)*, διδακτορική διατριβή. ΑΣΚΤ, Αθήνα.
- Ζαχαρόπουλος, Ντ. (επιμ.) (2004). *Οι Πρωτοπόροι. Μια άποψη τα τέχνης στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*. Futura, Αθήνα.
- Καλλιγιάς Μ. (1967). «Η ευθύνη αυτών που μένουν...», *Το Βήμα*, 27 Ιουλίου, στο Καλλιγιάς Μ. (2003), *Τεχνοκριτικά 1937-1982*. Μουσείο Μπενάκη, Άγρα, Αθήνα.
- Κωτίδης, Α. (1993). *Μοντερνισμός και "Παράδοση" στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Ματθιόπουλος, Ε. Δ. (2008). *Κ. Παρθένης. Η ζωή και το έργο του Κωστή Παρθένη*. Αδάμ, Αθήνα.
- Ξύδης, Α. Γ. (1976). «Κωνσταντίνος Παρθένης», στο Καρακατσάνη, Α. και Λυδάκης, Στ. (επιμ.), *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τ. Β'. Μέλισσα, Αθήνα.
- Παπαστάμος, Δ. και Χρίστου, Χ. στο Πνευματικό Κέντρο Δήμου ζωγράφου(1989). *Η σύγχρονη ελληνική τέχνη στη συλλογή Κώστα Ιωαννίδη*. Πνευματικό Κέντρο Δήμου ζωγράφου, Αθήνα.
- Σαραγιώτης, Α. (1999). *Ελληνικός Συμβολισμός*, διδακτορική διατριβή. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.

Los vencedores-«Τα πετροχελίδονα», εκδ. Πατάκη. Μετάφραση Χρ. Σπερελάκη-επιμ. Ε. Μαρτζούκου. Βιβλία-μπεστ σέλερ, όχι μόνο στην Ισπανία, του Βάσκου συγγραφέα έχουν εκδοθεί αρκετά και στη γλώσσα μας (Πατρίδα, Τα χρόνια της βραδύτητας, Ο τρομπετίστας).

La universidad española de entre guerras bajo la mirada analítica de José Ortega y Gasset

Το ισπανικό πανεπιστήμιο κατά τον μεσοπόλεμο, υπό το αναλυτικό βλέμμα του Χοσέ Ορτέγκα υ Γκασσέτ

Panagiotis G. Kimourtzis

Prof. de Política Educativa e Historia de la Enseñanza
en la Universidad del Egeo

Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής

Καθηγητής Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Ιστορίας της
Εκπαίδευσης-Πανεπιστήμιο Αιγαίου

José Ortega y Gasset: λόγιος που στο πρόσωπό του αναλύονται και επανασυντίθενται πέντε τουλάχιστον παράλληλες σταδιοδρομίες: καθηγητής, δοκιμιογράφος, εκδότης-επιμελητής, φιλόσοφος και πολιτικός. Πρόσωπο και όνομα αναφοράς για την Ισπανία του μεσοπολέμου, έδαφος που χρησιμοποιήθηκε για την αναμέτρηση του φασισμού με τον κομμουνισμό με τη φρούδη προσδοκία ότι θα επιλύονταν αμετάκλητα τα μεγάλα κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα που έθεσαν η Ρωσική Επανάσταση και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. J. Ortega y Gasset: κεντρική μορφή για την εποχή του με το διαρκές και εκτεταμένο έργο του και για την αφοσίωσή του σε μία πολύπλευρη αλήθεια, η οποία δεν ικανοποιούσε ούτε τους δεξιούς, ούτε τους αριστερούς θεωρητικούς. Στις περιπτώσεις αυτές το έργο ενός λογίου, απαξιώνεται και καταξιώνεται ταυτόχρονα. Απαξιώνεται, από την αμφίπλευρη κριτική που δέχεται. Καταξιώνεται, από την αμφίπλευρη αξιοποίησή του. Στο παρόν κείμενο μας ενδιαφέρουν πρωτίστως οι απόψεις που διατύπωσε για το πανεπιστήμιο γενικά, για το ισπανικό πανεπιστήμιο ειδικότερα. Ας υπογραμμισθεί ότι υπήρξε θεωρητικός και υποστηρικτής της "φιλελεύθερης εκπαίδευσης".

José Ortega y Gasset fue un estudioso cuya persona reúne al menos cinco disciplinas paralelas. Fue profesor, ensayista, editor, filósofo y político. Es también un nombre de referencia para las ideas del período de entreguerras en España, un territorio utilizado para el enfrentamiento entre fascismo y comunismo, del que surgió una intensa expectativa de que los grandes problemas sociales e ideológicos planteados por la Revolución Rusa y la Primera Guerra Mundial se resolverían de una u otra manera. J. Ortega y Gasset: es una figura central de su época, con su continuo y extenso trabajo y con su devoción a una verdad multifacética, que no satisfizo ni a los teóricos derechistas ni a los izquierdistas. En estos casos, el trabajo del estudioso es desacreditado y elogiado al mismo tiempo. Está desacreditado por las críticas bilaterales que recibe. Es conocido por su perspectiva bilateral. En este texto nos interesan las ideas que expresó sobre la universidad en general y más específicamente sobre la universidad española. Primero que todo hay que decir fue un teórico y partidario de la "educación liberal".

Αρχές του 20ού αιώνα: η Ισπανία σε κρίση

Ο ισπανικός 19ος είναι ένας χαοτικός αιώνας. Φιλελευθερισμός και Συντήρηση συγκρούονται με ένταση και ενίοτε με βία. Εμφύλιοι πόλεμοι (1821-23, 1833-40, 1869-76) και αποικιακοί πόλεμοι και εκστρατείες (1810-25, 1868-78, 1895-98), συνθέτουν ένα σκηνικό διαρκούς αναστάτωσης. Επακόλουθο της έντονης πολιτικής αστάθειας, είναι τα

José Ortega y Gasset: Καθηγητής, δοκιμιογράφος, εκδότης-επιμελητής, φιλόσοφος και πολιτικός, αποτελεί όνομα αναφοράς για τις ιδέες του μεσοπολέμου. Η προσωπογραφία του από τον μεγάλο ζωγράφο Ιγνάθιο Θουλοάγκα (1870-1945).

συχνά πραξικοπήματα (*pronunciamientos*).¹ Υπόβαθρο των εξελίξεων αυτών, είναι τέσσερις σταθερές της ισπανικής κοινωνίας: οικονομικές επιβραδύνσεις εξαιτίας του υψηλού κόστους των εμφύλιων και των αποικιακών πολέμων, φυγόκεντρες τάσεις οφειλόμενες στον ισχυρό τοπικισμό, χαώδεις κοινωνικές διαφορές μεταξύ πόλεων και υπαίθρου (ακόμα και λίγα χιλιόμετρα έξω από τις πόλεις), αναιμικός εθνικισμός.²

Όμως, από την δεκαετία του 1870, αρχίζει μία έντονη πνευματική κίνηση, στηριγμένη στην δραστηριότητα των διανοουμένων, μεταξύ των οποίων και πολλοί καθηγητές πανεπιστημίων. Η χώρα μπαίνει στην «δοκιμασία του εκσυγχρονισμού» και τον «αγώνα για μεταρρύθμιση».³ Η ευρεία υιοθέτηση των ιδεαλιστικών αντιλήψεων του γερμανού φιλοσόφου Karl Chrystian Friedrich Krause (1781-1832) από τους ισπανούς διανοούμενους, ενίσχυσε την πίστη τους σε μία βραχυπρόθεσμη μεταρρύθμιση.⁴ Βασική τους επιδίωξη γίνεται η απελευθέρωση της σκέψης και της εκπαίδευσης από τα δεσμά της καθολικής εκκλησίας. Μαχητικοί γίνονται και οι καθηγητές στο ενδοπανεπιστημιακό πλαίσιο, καθώς αρχίζουν να διακηρύσσουν την αντίληψή τους, ότι η ακαδημαϊκή διδασκαλία δεν μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς και να επιζητούν την «απόλυτη ελευθερία».

Είναι η εποχή που ιδρύεται η *Institución Libre de Enseñanza* - ILE («Ίδρυμα Ελευθέρας Εκπαιδεύσεως» -1876), ένα φιλελεύθερο εκπαιδευτικό κέντρο με πολυσύνθετη δραστηριότητα, που λειτούργησε έως την κατάργησή του από το φρανκικό καθεστώς (1937). Η ILE επεδίωξε να δημιουργήσει ένα πανεπιστήμιο, αλλά προσέκρουσε σε πρακτικές δυσκολίες. Διατύπωνε όμως συχνά τις απόψεις της για την κατάσταση του ισπανικού πανεπιστημίου. Κύριος εκφραστής των απόψεων αυτών ήταν ο διευθυντής της Francisco Giner de los Ríos, ο οποίος αρνούνταν να δει το πανεπιστήμιο ως έναν ακόμη κρατικό θεσμό. Οι βασικές του θέσεις ήταν: υπεράσπιση της ιδέας της παιδείας και όχι της εξειδικευμένης εκπαίδευσης, κατάργηση της έδρας και του αμφιθέατρου, πλησίασμα καθηγητών και φοιτητών με την δημιουργία μικρών κύκλων συνεργασίας και διαλόγου, άνοιγμα της εκπαίδευσης στις γυναίκες, εναντίωση στη

1. Τα *pronunciamientos* είναι μία σταθερά του ισπανικού 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Συνοπτική και περιεκτική παρουσίασή τους στο Vives, Vicens J., *Σύντομη Ιστορία της Ισπανίας*, Μετάφραση, σχόλια, επίμετρο: Δημήτρης Φιλιππής, Αίολος / Θερβάντες, Αθήνα 1997, σ. 136-147.

2. Payne, Stanley G., *The Franco Regime 1936-1975*, Phoenix Press, London 2000 [1st ed.: The University of Wisconsin Press, 1987], p. 6-7.

3. Payne, Stanley G., *Spain's First Democracy. The Second Republic, 1931-1936*, The University of Wisconsin Press, 1993, p. 10-19.

4. Χρήσιμη για μία ιδεολογική σύγκριση Ελλάδας και Ισπανίας, θα ήταν η μελέτη της επίδρασης των ιδεών του Krause και στους Έλληνες διανοούμενους, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Έχουμε μία ένδειξη επίδρασης – μάλιστα έντονης- στο έργο του Νεοκλή Καζάζη· εκεί ο Krause κατέχει υψηλή θέση ανάμεσα στους γερμανούς στοχαστές στους οποίους παραπέμπει ο Καζάζης. Σχετικώς: Κόκκινος, Γιώργος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996.

θρησκευτική εκπαίδευση. Γενικότερα, η άποψη του Giner de los Ríos για το πανεπιστήμιο, θεωρείται ότι προσπαθεί να συγκεράσει το επιστημονικό πνεύμα των γερμανικών πανεπιστημίων και τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα των βρετανικών.⁵ Πολλά από τα μέλη της ILE αποτέλεσαν τους θεμελιωτές του ισπανικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (PSOE) και στράφηκαν σε πολιτικές δραστηριότητες.⁶

1898, 1917, 1923: χρονολογίες-ορόσημα στην ισπανική ιστορία

Το 1898 είναι το έτος που τίθεται «Το πρόβλημα της Ισπανίας» ή «το ζήτημα της Ισπανίας». Η διατύπωση παίρνει διάφορες μορφές, αλλά αποκρυσταλλώνεται σε έναν ερωτηματικό τύπο του José Ortega y Gasset (εφεξής, Ortega), που το διατύπωσε το 1914: «Τι είναι η Ισπανία;». Το ερώτημα δεν γεννιέται μέσα σε ομαλή περίοδο, ως αποτέλεσμα επιστημονικού και κοινωνικού αναστοχασμού. Κυοφορείται μεν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αλλά διατυπώνεται με ένταση από το 1898 και εφεξής. Είναι το έτος που η Ισπανία, με την Συνθήκη των Παρισίων, χάνει σημαντικές αποικίες της. Σε μία αποδίδει την αυτονομία της (Κούβα), ενώ τις άλλες τρεις τις παραχωρεί στις Η.Π.Α. (Πουέρτο Ρίκο, Φιλιππίνες και Guam). Επακολουθεί πίκρα και αγωνία για το μέλλον, που τελικώς εκβάλλουν σε πεσιμισμό. Ολόκληρο το παρελθόν της χώρας υποβάλλεται σε εξέταση και, ιδίως, σε υπερβολική, αρνητική κριτική. Επιστήμες και Τέχνες εργάζονται παράλληλα και όλες μαζί συναντώνται στη διαπίστωση: «παρακμή της χώρας». Και αρχίζουν να συνθέτουν αίτια και να προτείνουν επιμέρους λύσεις για την ανάνηψη. Κατά τη διαδικασία της ανεύρεσης λύσεων, δύο, μεγάλες, επιδιώξεις αναδεικνύονται. Η μία είναι η ανάγκη να εξευρωπαϊσθεί η χώρα. Η δεύτερη είναι να διατηρήσει τον χαρακτήρα της. Οι δύο αυτές αντίρροπες επιδιώξεις, γίνεται προσπάθεια να συγκεραστούν.

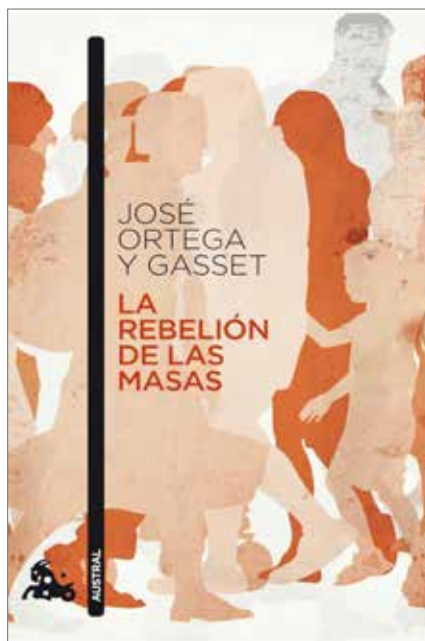
Το 1917 είναι το έτος που η συνταγματική μοναρχία εισέρχεται σε παρατεταμένη, εξασθετημένη κρίση (έως το 1923, οπότε επέρχεται ακόμη οδυνηρότερη η δικτατορία). Η απογοήτευση και το αίσθημα κατάπτωσης βαθύνουν. Η εξαγωγή αγροτικών προϊόντων στις εμπόλεμες χώρες κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε στηρίξει την οικονομία της ουδέτερης Ισπανίας (ιδίως, τον πολυπληθή αγροτικό της κόσμο). Όμως, τα κέρδη προκάλεσαν οξεία κοινωνική δι-

Ο Ορτέγκα, το 1917, ίδρυσε την εφημερίδα *El Sol*, όπου δημοσίευσε σε σειρά άρθρων δύο βασικά δοκίμιά του: *Ασπόνδυλη Ισπανία* και *Η εξέγερση των Μαζών*.

5. Merino, Sevilla Diego, «Τα Ισπανικά Πανεπιστήμια στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας», στο: Ματθαίου, Δημήτρης, *Το Πανεπιστήμιο στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας. Συγκριτική μελέτη της ιδεολογικής και θεσμικής μεταλλαγής του*, Αθήνα 2001, σ.203.

6. Ανάλυση της δράσης της ILE στο: Jiménez-Landi, A., *La Institución libre de enseñanza y su ambiente*, Madrid 1973.

Στο διάστημα 1923-1936 ίδρυσε και διέυθυνε τη *Revista de Occidente*. Από το σύνολο του έργου του, το βιβλίο που δημιούργησε την μεγαλύτερη συζήτηση είναι το *La Rebelión de las Masas* («Η Εξέγερση των μαζών»).

αίρεση.⁷ Και, τελικώς, «κρίση εξουσίας».⁸ Κρίση, που γέννησε τρεις παράγοντες, περαιτέρω αποσταθεροποιητικούς για την κυβέρνηση: τις *Juntas Militares* (απειθαρχες στρατιωτικές οργανώσεις, μεσαίων και κατώτερων αξιωματικών), την «Κοινοβουλευτική Συνέλευση» της Βαρκελώνης (που διεκδίκησε ευρύτερες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις) και την Γενική Απεργία του Αυγούστου 1917 (στην οποία την βασική ευθύνη είχαν αναλάβει οι σοσιαλιστές). «Καθεμία από αυτές τις πρωτοβουλίες εκπροσωπούσε ξεχωριστά συμφέροντα και εργαζόταν με αντιτιθέμενες επιδιώξεις, αποτελώντας μικρή απειλή για το καθεστώς».⁹ Όμως τα πράγματα επιδεινώθηκαν περαιτέρω. Ο Πόλεμος έληξε και μαζί και τα οικο-

νομικά του οφέλη. Πλάι στον γνήσιο συνδικαλισμό, αναπτύχθηκε, στη Βαρκελώνη κυρίως, ένας αναρχο-συνδικαλισμός, που όρθωσε βία (*pistoleroismo*) και προκάλεσε αιματηρές συγκρούσεις που κράτησαν ολόκληρη πενταετία (1919-23). Τέλος, μία ήττα στο Rif του Μαρόκου, το 1921, από τους γηγενείς βορειομαροκινούς, βάθυνε το αίσθημα εξευτελισμού.¹⁰

Το 1923 ένα σταθερό χαρακτηριστικό της Ισπανίας, η «πραιτοριανή παράδοση» (*Pretorian Tradition*) όπως την ονομάζει ο Payne,¹¹ όρος που θέλει να αναδείξει την πολιτική υπερτροφία του милитарισμού, συγκριτικώς με τη στρατιωτική του εκδοχή, έχει υποχωρήσει. Εγκαθίσταται έτσι η πρώτη στρατιωτική δικτατορία στη σύγχρονη ισπανική ιστορία. Την εγκαθιστά ο στρατηγός Miguel Primo de Rivera, ενώ την ίδια στιγμή η φιλελεύθερη κυβέρνηση δεν κάνει απολύτως τίποτε για να αμυνθεί. Περιέργως, η δικτατορία παρότι δεν εξαγγέλλει κανένα πρόγραμμα

7. Λίγο πριν το τέλος αυτής της περιόδου, το 1921, ο Ortega δημοσιεύει το, πολύ ενδεικτικό και από τον τίτλο, έργο του, *Ασπόνδυλη Ισπανία* (*España invertebrada*). Σε αυτό, μέμφεται τις «αρχηγικές» ομάδες της Ισπανίας, επειδή αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν στα νόμιμα, ηγετικά τους καθήκοντα. Για την επίδραση του O. Spengler στις θέσεις του Ortega αυτής της περιόδου: Καραγιάννης, Στυλιανός, *Η Κρίση της Νεωτερικότητας. Μία ιστορικο-κριτική ερμηνευτική προσέγγιση της φιλοσοφίας του José Ortega y Gasset για τον πνευματικό/τεχνικό πολιτισμό και την ιστορία*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2002, σ. 21.

8. Ο Payne δίνει έμφαση στον χαρακτήρα της κρίσης, ως «κρίσης εξουσίας». Αντιδιαστέλλει έτσι την άποψή του, προς αυτήν που στηρίχθηκε στη γνώμη του Leon Trotsky, ότι η Ισπανία εκείνη την εποχή, έχοντας όλα τα χαρακτηριστικά του ρωσικού τύπου χάους, αποτελούσε ήδη μία «Ρωσία της Δύσης» και επομένως ότι έμπαινε σε μία «επαναστατική κρίση», που είχε ωριμάσει· Payne, *Spain's First Democracy...*, ό.π., p. 16.

9. Payne, *Spain's First Democracy*, ό.π., p. 17. Και ο Ortega έχει σχολιάσει την περίοδο αυτή, ως κατάσταση στην οποία κοινωνικές ομάδες «ασπόνδυλες» και «μη αλληλέγγυες» επεδίωκαν αποκλειστικά το δικό τους συμφέρον (αναφέρεται στο Vives, ό.π., σ. 155-156).

10. Η ανακατάληψη μερικών από τα χαμένα εδάφη, έως το 1923, δεν απάλειψε την δυσφορία και την απαίτηση για απόδοση ευθυνών· Payne, *The Franco Regime*, ό.π., p. 13.

11. Την αντιδιαστέλλει μάλιστα προς τον милитарισμό, σημειώνοντας ότι η Ισπανία στα νεότερα χρόνια υπήρξε η λιγότερο «μилитарιστική» απ' όλες τις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές χώρες.

δράσης (εκτός από το ενδιαφέρον της για την υπόθεση του Μαρόκου) απολαμβάνει μία αρχική αποδοχή, λαού και διανοούμενων, βασισμένη σε ένα αίσθημα ανακούφισης. Ο ίδιος ο Ortega, σε μία από τις κορυφαίες καθημερινές εφημερίδες, την *El Sol*, «χαιρετίζει την νέα κυβέρνηση ως μία εξαιρετική ευκαιρία να κοπεί ο γόρδιος δεσμός που εμποδίζει τον εκσυγχρονισμό και την αναγέννηση».¹² Επωφελούμενη από την ευνοϊκή οικονομική συγκυρία των «ευτυχισμένων χρόνων του '20» (*los felices años veinte*), η δικτατορία προχώρησε το 1924 στη δημιουργία της *Unión Patriótica* («Μοναρχία, Πατρίδα, Θρησκεία» το βασικό της σύνθημα), μιας οργάνωσης με την οποία επιδίωξε να αποκτήσει πολιτική νομιμοποίηση. Με αλλεπάλληλες καθυστερήσεις απέφευγε να θέσει σε λειτουργία τους πολιτικούς θεσμούς και, όταν το έκανε, αυτοί βασιζόνταν σε έντονες στρεβλώσεις.¹³ Τελικώς, σχηματίστηκε μία αυξανόμενη αντίσταση στο καθεστώς, από τη νεολαία, και κάποιους διανοούμενους, μεσοαστούς φιλελεύθερους, οι οποίοι στέλχωναν τα ημιπαράνομα δημοκρατικά κόμματα. Όταν προσχώρησε στην δυσφορία και το σώμα των αξιωματικών, η πτώση του Rivera επισπεύσθηκε.¹⁴

Αριστερή εικόνα: Η πρώτη έκδοση της «Αποστολής του Πανεπιστημίου» και Καντ, μαζί. Δεξιά εικόνα: Η έκδοση του ίδιου έργου από τις έγκυρες εκδόσεις Cátedra.

Το δοκίμιο *Misión de la Universidad* του Ortega y Gasset

Η εποχή κατά την οποία συνθέτει το δοκίμιο ο Ortega, μπορεί να αναλυθεί σε δύο «στιγμές». Πράγματι, όπως ο ίδιος δηλώνει, πρώτα έφτιαξε διάσπαρτες σημειώσεις, τις οποίες συνέθεσε σε προφορικό λόγο, προκειμένου να ανταποκριθεί στην πρόσκληση της *Federación Universitaria Escolar* (Πανεπιστημιακή Ομοσπονδία Φοιτητών) και να μιλήσει στους φοιτητές του Πανεπιστημίου της Μαδρίτης, με θέμα τα προβλήματα της ανώτατης εκπαίδευσης. Η ομιλία

12. Payne, *The Franco Regime*, ό.π., p. 19.

13. Την συνθήκη αυτή, την παρουσιάζει ως νομοτελειακή για τα δικτατορικά καθεστώτα ο Πουλαντζάς, στο: *Η κρίση των Δικτατοριών (Πορτογαλία - Ελλάδα - Ισπανία)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1975, σ.220.

14. Για την δικτατορία του Primo de Rivera και την προσωπικότητά του, χρήσιμες είναι και οι ακόλουθες προσεγγίσεις: Nolte, Ernst, *Le mouvement fasciste. L'Europe de 1919 a 1945*, Calmann-Lévy, Paris 1969 και Payne, Stanley G., *Μία ιστορία του φασισμού 1914-1945*, Πρόλογος: Στέφανος Ροζάνης, Μετάφραση: Κώστας Γεωργιάς, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 205-207. Ειδικότερα ο Nolte υποστηρίζει ότι José Antonio Primo de Rivera (διανοούμενος γιος του δικτάτορα και ηγέτης της Ισπανικής Φάλαγγας) αντλεί θέσεις από τον Ortega. Γράφει (σ. 334): «Ο J.A.P. de Rivera έπαιξε αιφνιδίως πρωταγωνιστικό ρόλο. Στην Ισπανία ο ηγέτης δεν προερχόταν, όπως στην Ιταλία από την αριστερή πτέρυγα του κόμματος, ούτε όπως στην Γερμανία από κοινωνικά στρώματα συντηρητικών τάσεων, αλλά προερχόταν από τα μεσαία στρώματα αυτών των ίδιων των φιλελευθέρων που ο Rivera ήθελε να διαλύσει. Χωρίς αμφιβολία η πολιτική δράση του Rivera ήταν μέρος της ιδέας της υπεράσπισης του καθόλου φιλελεύθερου έργου του πατέρα του. Η σκέψη του ήταν διαποτισμένη περισσότερο από την καθολική παράδοση παρά από τη διδασκαλία του δασκάλου του Ortega y Gasset. Και ωστόσο, η μορφή του πνεύματός του ήταν πολύ διαφορετική από αυτή του Μουσολίνι και πολύ περισσότερο από αυτή του Χίτλερ και του Κοντρεάνου στη Ρουμανία».

El instante en que Ortega escribe el ensayo se puede vislumbrar dos "momentos" importantes. En efecto, se afirma que primero tomó notas dispersas que compuso de forma oral para responder a la invitación de la Federación Universitaria Escolar y dirigirse a los estudiantes de la Universidad de Madrid sobre el tema de los problemas de la educación superior. Este discurso se pronunció entre el otoño de 1929 y principios del invierno de 1930. Posteriormente recopiló, complementó y publicó esas notas en un volumen de 145 páginas, fechado en 1930 y que fue publicado en 1931. En un comienzo, el autor denuncia el estado español a principios del siglo XX y deplora fuertemente la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930). Cuando Ortega da su conferencia, el dictador ha ya dimitido (enero de 1930) debido a la gran crisis económica de 1929 y al nuevo ciclo de tensiones sociales que provocó una serie de disturbios en contra del dictador y a la subsecuente violenta represión. Cuando se publica el libro, además de la caída del dictador, la monarquía con el rey Alfonso XIII también ha caído en una situación muy difícil. Es entonces cuando la Segunda República Española aparece oficialmente en abril de 1931. Comienza así un período de intensa participación de los intelectuales en la política. Ésta es una de las razones por las que este período se ha caracterizado como una "democracia de intelectuales" hasta los comienzos de la guerra civil española. Todos juntos "adoptan" la nueva situación política con el nombre de la "La niña bonita". Estos hechos políticos ubican el texto de Ortega en un limbo y la sociedad española se encuentra en una encrucijada: los estudiantes están celebrando una victoria y Ortega utiliza este tono de celebración en la primera parte de su libro (capítulo 1).

αυτή έγινε ανάμεσα στο φθινόπωρο του 1929 και τις αρχές του χειμώνα του 1930.¹⁵ Κατόπιν, σύνθεσε, συμπλήρωσε και δημοσίευσε τις σημειώσεις εκείνες, σε ένα τομίδιο 145 σελίδων, που φέρει χρονολογία 1930 (αλλά δεν αποκλείεται να κυκλοφόρησε εντός του 1931).¹⁶ Δεν ξαναγυρίσαμε στην λατρεία του τεκμηρίου. Τα «λεπτομερειακά» στοιχεία που παρατίθενται για τα εκδοτικά δεδομένα του βιβλίου, συμβάλλουν προς ένα συγκεκριμένο σκοπό: να κατανοήσουμε γιατί το κείμενο του Ortega ακροβατεί ανάμεσα στην καταγγελία και την αισιοδοξία. Κατά ένα μέρος του, ο δυισμός αυτός εξηγείται από τα πολιτικά δεδομένα της στιγμής που συντάσσεται το κείμενο. Κατά το δεύτερο μέρος του, εξηγείται από την προσωπικότητα του Ortega.

Πράγματι, ο συγγραφέας καταγγέλλει την κατάσταση της Ισπανίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα και αποδοκιμάζει ακόμα εντονότερα την δικτατορία του Primo de Rivera (1923-1930).¹⁷ Όταν δίνει την διάλεξή του ο Ortega, ο δικτάτορας –πιθανότατα– έχει παραιτηθεί (Ιανουάριος 1930), εξαιτίας της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1929, του νέου κύκλου κοινωνικής έντασης που προκλήθηκε, των ταραχών που την συνόδευσαν και της επιλογής του να αντιπαρατάξει βία.¹⁸ Όταν όμως εκδίδεται το βιβλίο, εκτός από την πτώση του δικτάτορα έχει περιέλθει σε δεινή θέση και ο βασιλιάς Αλφόνσος ΙΓ΄. Η Β΄ Ισπανική Δημοκρατία έχει διαφανεί, εάν δεν έχει εγκαθιδρυθεί ήδη (Απρίλιος 1931). Εγκαινιάζεται έτσι μία περίοδος έντονης εμπλοκής των διανοούμενων στην πολιτική. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος που η περίοδος αυτή, έως τον ισπανικό εμφύλιο του 1936, έχει χαρακτηριστεί «δημοκρατία των διανοουμένων». ¹⁹ Όλοι μαζί «υιοθετούν» την νέα

15. Howard Lee Nostrand (1944). "Introduction", in: José Ortega y Gasset. *Mission of the University*. Princeton: Princeton University Press, p. 35.

16. José Ortega y Gasset (1930). *Misión de la Universidad. Sobre Reforma Universitaria*. Madrid: Revista de Occidente.

17. Κατά την διάρκεια του 1929, ο Ortega παραιτήθηκε για μερικούς μήνες από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο, διαμαρτυρόμενος κατά του δικτατορικού καθεστώτος.

18. Οι λίγοι, αλλά με έντονη πολιτική παρουσία φοιτητές, είχαν εναντιωθεί έκδηλα στον δικτάτορα. Άλλωστε, ήταν η πρώτη φορά στην σύγχρονη ισπανική ιστορία που τα δημοκρατικά κόμματα ενισχύονταν ταχύρυθμα. Σχετικώς: Stanley G. Payne. *Spain's First Democracy*, ό.π., p. 20-22. Για μία συνοπτική παράθεση των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν τον –επιπλέον, βαριά άρρωστο– δικτάτορα στην παραίτησή του: Vicens J. Vives, ό.π., σ. 156-157.

19. Εύη Καρούζου (2001). «Προλογικό Σημείωμα», στο: *Σύγχρονη Ισπανική Ιστοριογραφία. Τομές της φρανκικής και μεταφρανκικής εποχής*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, σ. 11.

πολιτική κατάσταση, την «Όμορφη Κόρη» (*La niña bonita*).²⁰ Αυτά είναι τα πολιτικά δεδομένα, που τοποθετούν το κείμενο σε ένα μεταίχμιο. Άλλωστε, η εκδήλωση οργανώνεται ακριβώς επειδή η ισπανική κοινωνία βρίσκεται στο μεταίχμιο αυτό: οι φοιτητές γιορτάζουν μία νίκη και ο Ortega δίνει έναν πανηγυρικό τόνο στο πρώτο μέρος της διάλεξής του (κεφάλαιο 1).

Όμως, είπαμε ότι και η προσωπικότητα του Ortega συμβάλλει στον δυισμό της στάσης του. Στοιχεία που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω, η καταγωγή του, η ανατροφή του, οι σπουδές του, οι επιστημονικές επιρροές που δέχεται, συμβάλλουν στην αμφίπλευρη διαπραγμάτευση των θεμάτων του. Η στάση του αυτή, αποτελεί εξαίρεση στον «κανόνα» της ισπανικής διανόησης. Οι διανοούμενοι των δύο επάλληλων σημαντικών ισπανικών γενεών (του 1898 και του 1914)²¹ είναι, σταθερά και επαναλαμβανόμενα, εξάγγελτοι ενός εθνικού πόνου και μιας πίκρας για τον «ισπανικό ξεπεσμό». Με λύπη, λυρισμό και πομπώδεις εκφράσεις, αναπολούν την χαμένη ισπανική δόξα. Όμως ο Ortega, που ανήκει στην γενιά του 1914, παρότι συμμερίζεται το «πρόβλημα της Ισπανίας», στρέφεται με πάθος και συγκρατημένη αισιοδοξία στο μέλλον. Ζητάει λύσεις και τις αναζητάει σε συνδυασμό με την υπόλοιπη Ευρώπη.²²

José Ortega y Gasset (9.5.1883 – 18.10.1955): η ζωή και το έργο του²³

Εγώ δεν είμαι η ζωή μου. Αυτό, που είναι η πραγματικότητα, αποτελείται από εμένα και τα πράγματα. Τα πράγματα δεν είναι Εγώ και Εγώ δεν είμαι τα πράγματα: υπερβαινόμαστε αμοιβαία, αλλά αμφότερα ενυπάρχουμε σε αυτήν την απόλυτη συνύπαρξη που είναι η ζωή.

J. Ortega y Gasset, *Unas lecciones de metafísica*

Η γνωστή και πολυχρησιμοποιημένη διατύπωση του Ortega, «Εγώ είμαι, Εγώ και η περίστασή μου», λειτουργεί ως μία σταθερή δική του υπόδειξη, οποτεδήποτε υπάρχει ενασχόληση με

20. Διεισδυτική ανάλυση για την περίοδο αυτή στο Δημήτρη Ε. Φιλιππής (2020). *Ισπανικός Εμφύλιος (1936-1939). Διαίρεση, δικιόνιο και δικασμός στην Ισπανία του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, στο κεφ. 2 (I. Β' Δημοκρατία: γιορτή και τομή, II. Β' Δημοκρατία: ρωγή, βία, φόβος, III. Β' Δημοκρατία: φωτιά και τσεκούρι).

21. Η γενιά του 1898, αναλύεται με βάση ένα καίριο χαρακτηριστικό της ισπανικής κοινωνίας, την εντοπιότητα, σε «καστιλιάνικη γενιά του 1898» και σε «καταλανική γενιά του 1901». Άλλωστε και η ισπανική Εκκλησία δημιούργησε τη δική της γενιά του 1898, που προσπάθησε να ανταποκριθεί στις ανάγκες των καιρών και να αναμορφώσει το τελετουργικό και τη δράση της. Σχετικώς: Vives, *ό.π.*, σ. 149-153. Η γενιά του 1914 στρέφεται έντονα προς το ευρωπαϊκό παρελθόν, στο οποίο και αναζητά τις ισπανικές καταβολές και την ισπανική ιδιαιτερότητα. Αντιτίθεται έτσι στην γενιά του 1898, που τα αναζητά, ως καθαρές ρίζες, στον ισπανικό Μεσαίωνα. Σχετικώς: Εύη Καρούζου (1997). «Η ισπανική ιστοριογραφία κατά τη φρανκική και μεταφρανκική περίοδο (1940-1990)», *Μνήμων* 19, σ. 170-171.

22. R. Wohl (1979). *The Generation of 1914*. Harvard University Press. Γενικά, ο Ortega εναντιωνόταν στην απαισιοδοξία, βρίσκοντάς την παθητική στάση. Και αντέτεινε την ισχυρή θέληση για την υποστήριξη πραγματιστικών ιδεών. Άλλωστε, η ταραχώδης αγωνία και ο πεσιμισμός του Miguel de Unamuno είναι ένα από τα στοιχεία που κινούν ενίοτε τον Ortega εναντίον του.

23. Οι βιογραφικές πληροφορίες για τον Ortega έχουν προκύψει από διασταύρωση πηγών (έντυπα και διαδικτυο). Χρήσιμη πηγή: Γρηγόρης Κωσταράς (2005). *Γνωριμία με τον Ορτέγα υ Γκασσέτ*, Αθήνα.

Αναρίθμητα τα αφιερώματα του ισπανόφωνου τύπου στον Ορτέγκα υ Γκασσέ. Εδώ από την εφημερίδα της Χιλής, *Osorno*.

κάποιο μέρος του έργου του, να παρατίθενται και οι καθοριστικές στιγμές από τη ζωή του. Μόνο έτσι, θεωρεί ο ίδιος ο Ortega, μπορούμε να εντάξουμε τον κάθε άνθρωπο σε αυτό το οποίο του ζητάμε να συλλάβει, να αναλύσει και να τοποθετηθεί: το *Πνεύμα των Καιρών* του κατά τον τίτλο ενός δοκιμίου του. Άποψη, με την οποία δεν θέλει να υποδείξει ότι ο άνθρωπος είναι άφευκτο αποτέλεσμα των καιρών του· αντιθέτως, υποδεικνύει και την άλλη πλευρά της συγκρότησης του Εγώ: την, παράλληλη, ενδεχόμενη, σύγκρουση με το περιβάλλον. Μία τέτοιοι είδους μάχη, θεωρεί ότι είναι η ζωή.

Ο Ορτέγκα γεννήθηκε στη Μαδρίτη, μέσα στο περιβάλλον μιας αστικής οικογένειας. Πατέρας του ήταν ο José Ortega Munilla και μητέρα του η Dolores Gasset. Ο πατέρας του ήταν λογοτέχνης και δημοσιογράφος, αλλά κύρια ενασχόλησή του ήταν η διεύθυνση της, έγκυρης και μεγάλης απήχησης, εφημερίδας *El Imparcial* («Ο Αμερόληπτος»), που είχε ιδρύσει ο πατέρας της συζύγου του, ο φιλελεύθερος μοναρχικός Eduardo Gasset. Δύο, επομένως, είναι τα κυρίαρχα περιβάλλοντα στα οποία μεγαλώνει ο νεαρός José: το ένα είναι η εφημερίδα και κυρίως το κλίμα της²⁴ το δεύτερο είναι οι «αρχηγικοί» πολιτικοί και διανοητικοί

κύκλοι μέσα στους οποίους είναι και η οικογένειά του. Από αμφότερα τα περιβάλλοντα, ο Ortega αποκομίζει: την ικανότητα να συλλαμβάνει τις τρέχουσες καταστάσεις και το πάθος-ετοιμότητα να ανταποκρίνεται άμεσα σε αυτές· ένα αίσθημα χρέους να αυτοδιατίθεται στην υπηρεσία και την ιστορία της χώρας· την καλλιέργεια ενός λόγου που, διατηρώντας τη φιλοσοφική του συνέπεια, αναπτύσσεται με τρόπο διαλογικό, παραστατικό, εξεγερτικό. Όλα τα στοιχεία αυτά, εντοπίζονται εύκολα και στο δοκίμιό του που εξετάζουμε.

Σπουδές στην Ισπανία: Για μία εξαετία (1891-1897), από την τρυφερή ηλικία των 8 ετών, φοίτησε οικότροφος σε Ιησουϊτικό σχολείο στη Μάλαγα (κοντά στους πατέρες του San Estanislao, στο Miraflores del Palo). Ιησουϊτικό ήταν και το Πανεπιστήμιο στο οποίο εγγράφηκε κατόπιν, το Deusto του Bilbao, όπου σπούδασε Δίκαιο και Φιλοσοφία για μία διετία (1897-1898).²⁵ Εν συνεχεία σπουδάζει Φιλοσοφία στο Κεντρικό Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης (1898-1904), από το οποίο αποφοιτά το 1902. Πήρε το Διδακτορικό το 1904 από το ίδιο Πανεπιστήμιο. Όμως, «έσχατη μετριότητα» χαρακτηρίζει τις σπουδές του στη

24. Ο ίδιος ο Ortega σημειώνει ότι γεννήθηκε «πάνω σε ένα εκτυπωτικό μηχανήμα». Στο: Gregory R. Johnson (2000). "The philosopher is in. Who is Ortega y Gasset?" [on the relationship between Ayn Rand and José Ortega y Gasset], *TDO* (May 2000).

25. Στους Ιησουϊτές δασκάλους του, θα ασκήσει πολύπλευρη κριτική. Τους καταλογίζει κακή μέθοδο και αρνητισμό στην διδασκαλία, περιορισμένη γνώση, μισαλλοδοξία και διανοητική ανικανότητα. Juan Escámez Sánchez (1994). *José Ortega y Gasset (1883-1955)*. In: *Prospects: the quarterly review of comparative education* (UNESCO: International Bureau of Education, Paris), vol. XXIV, no. 1/2, 1994, p. 262.

Το Ιησουϊτικό Πανεπιστήμιο Deusto του Bilbao, όπου ο Ορτέγκα σπούδασε Δίκαιο και Φιλοσοφία για μία διετία (1897-1898), σε καρτ ποστάλ της εποχής του μεσοπολέμου.

Μαδρίτη και επιζητά «δραπέτευση από τη μετριότητα της χώρας μου». Από το 1905, βρίσκεται στην Γερμανία.

Σπουδές στην Γερμανία (1905-1906): Αρχικά, φοιτά στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, όπου μελετά τον Kant. Μετά Νυρεμβέργη, πιθανώς Κολωνία, Βερολίνο και τελικώς Marburg. Στο Βερολίνο έχει καθηγητή τον Georg Simmel (1858-1918), αλλά βαθύτερα θα επηρεαστεί από τους νεο-καντιανούς καθηγητές του στο Marburg, Hermann Cohen (1842-1918) και Paul Natorp (1854-1924).²⁶ Επέστρεψε στην Ισπανία το 1907 και ασχολήθηκε αρχικά με τη δημοσιογραφία.

Καθηγητής και Ακαδημαϊκός: Το 1908 έγινε Καθηγητής της Ψυχολογίας, της Λογικής και της Ηθικής στην Escuela Superior del Magisterio της Μαδρίτης. Εκεί δίδαξε έως τα τέλη του 1910, οπότε εκλέχθηκε Καθηγητής στο πανεπιστήμιο των φοιτητικών του χρόνων, το Κεντρικό Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης, στην έδρα της Μεταφυσικής, που παρέμενε για καιρό κενή. Δίδαξε έως τον Ισπανικό Εμφύλιο και, τον Αύγουστο του 1936, παραιτήθηκε διαμαρτυρούμενος κατά της δικτατορίας. Αυτοεξορίστηκε στην Αργεντινή, ταξίδεψε στην Ευρώπη και, από το 1941, δίδασκε ως Καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο San Marcos της Λίμα. Στην Ισπανία επέστρεψε δέκα χρόνια αργότερα και αφού είχε τελειώσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, το 1946. Εκείνη την χρονιά εκλέχθηκε Ακαδημαϊκός στην Έδρα Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών. Ίδρυσε το 1948, μαζί με τον μαθητή του Julian Marias

26. Στα 1940, ο Ortega αυτο-αναλύεται πνευματικά: «Για να με καταλάβει κανείς, δεν πρέπει να ξεχνά ότι ομιλεί κάποιος, ο οποίος χρωστάει στη Γερμανία τα τέσσερα πέμπτα της πνευματικής του ιδιοκτησίας και ο οποίος αναγνωρίζει σήμερα, πιο συνειδητά από ποτέ, την αδιαμφισβήτητη και γιγαντιαία υπεροχή της γερμανικής επιστήμης έναντι των άλλων όλων» στο: Carl Jacob Burckhardt (2005). «Συνάντηση με τον Ορτέγκα», όπως δημοσιεύεται στο Γρηγ. Κωσταράς, *Γνωριμία με τον Ορτέγκα υ Γκασσέτ*, Αθήνα 2005, σ. 282.

La Federación Universitaria Escolar (FUE) el 14 de abril de 1931.

το Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών Σπουδών, που λόγω έλλειψης υποστήριξης έκλεισε έπειτα από δύο χρόνια. Το 1951 έγινε Επίτιμος Διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Γλασκόβης. Κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του έδινε συχνά διαλέξεις στην Γερμανία, την Ελβετία και τις Η.Π.Α. (το 1949 στο Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών του Aspen, στο Colorado, με αφορμή το Göethe Festival).

Οικογένεια: Το 1910 παντρεύτηκε την Rosa Spottorno Topete και απέκτησαν τρία παιδιά (δύο γιους και μία κόρη).

Δημοσιογράφος και Εκδότης: Δημοσιογραφούσε από τα φοιτητικά του χρόνια. Το 1908 ίδρυσε και έγινε ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας *El Faro*. Το 1915-1923 διεύθυνε την Επιθεώρηση *España*. Το 1917 ίδρυσε την εφημερίδα *El Sol*, όπου δημοσίευσε σε σειρά άρθρων δύο βασικά δοκίμιά του: *Ασπόνδυλη Ισπανία* και *Η εξέγερση των Μαζών*. Η κρίση της Ισπανίας, αλλά και η περιγραφή της δομής της κοινωνίας ως αποτελούμενης από μάζες και εκλεκτές μειοψηφίες, κυριαρχεί ως ιδέα και στα δύο έργα του. Οι εκλεκτές μειοψηφίες όφειλαν να ηγηθούν και ήταν ανάγκη να συμβεί κάτι τέτοιο σε μία στιγμή που η Ισπανία και όλη η Ευρώπη φαινόταν να οδεύουν «προς την εποχή της βαρβαρότητας». Στο διάστημα, 1923-1936 ίδρυσε και διεύθυνε την *Revista de Occidente*. Μέσω αυτής προωθούσε την μετάφραση και τον σχολιασμό των πιο σημαντικών τάσεων στην φιλοσοφία και έφερνε σε επαφή την Ισπανία με την Δυτική και, ειδικότερα, τη γερμανική σκέψη. Η δουλειά του Ortega ως εκδότη βοήθησε ώστε να πάψει πλέον η Ισπανία να είναι απομονωμένη από την σύγχρονή της δυτική κουλτούρα. Δημοσιογραφώντας και εκδίδοντας, ο Ortega ανέπτυξε την ικανότητα να καθιστά βαθιές και άκαμπτες σκέψεις, προσιτές στο ευρύ κοινό με ένα σαφές, εκλεπτυσμένο και ζωντανό λογοτεχνικό ύφος.

Πολιτική δράση: Ακάματη και συνεχής, αντίστοιχη της περιγραφής που ο ίδιος έκανε, στην *Εξέγερση των Μαζών*, για τον ξεχωριστό άνθρωπο: «εξωθείται, από εσωτερική αναγκαιότητα, να επιζητεί από τον εαυτό του κάποια κριτήρια πέραν του εαυτού του, υπέρτερα του εαυτού

του, των οποίων την εξυπηρέτηση αποδέχεται αυτοβούλως». Θεσμική εμπλοκή με την πολιτική όμως, είχε μικρή και μόνο κατά την διάρκεια της Β΄ Δημοκρατίας (1931-36)· δηλαδή, κατά την εποχή που τυπώνεται το *Misión de la Universidad*. Μετά την πτώση του Primo de Rivera, το Νοέμβριο του 1930, ηγείται ομάδας τριών διανοουμένων που συν-ιδρύουν την *Agrupación al Servicio de la República* («Ομάδα στην Υπηρεσία της Δημοκρατίας»)²⁷. Μετά και την παραίτηση του βασιλιά Αλφόνσου XIII, το 1931, κατέλαβε έδρα στη Συντακτική Βουλή της Β΄ Δημοκρατίας (βουλευτής της επαρχίας León). Παράλληλα, ανέλαβε καθήκοντα Κυβερνήτη της Μαδρίτης. Στην ενεργό πολιτική άντεξε μόλις ένα χρόνο. Το 1932, απογοητευμένος και κουρασμένος, αποσύρθηκε από την δημόσια ζωή. Έκτοτε κρατήθηκε, σχετικώς, σιωπηλός για την ισπανική πολιτική ζωή.

Συγγραφική δραστηριότητα: Τεράστια – περίπου 6.000 σελίδες– και ποικίλη. Εξαιρετικά δύσκολο να συγκεντρωθεί. Η συγκέντρωσή της, μαζί με τις επανεκδόσεις, τις μεταφράσεις των έργων του και τις εργασίες που διεθνώς έχουν γραφεί για τον Ortega, συνιστά εργώδη προσπάθεια που την έχουν αναλάβει το φερώνυμο του ίδρυμα και αρκετές ιστοσελίδες. Πάντως, η έκδοση των Έργων του (*Obras completas*, 12 vols, Revista de Occidente, Madrid 1946-1983), δεν αποτελεί έκδοση Απάντων.²⁸

Ο Ortega λοιπόν, πολυγράφος συγγραφέας, ανήκει σε μία από τις πιο παραγωγικές διανοητικά εποχές που γνώρισε η Ισπανία για περισσότερους από τρεις αιώνες. Το έργο του, επίσης, χαρακτηρίζεται και από την εκπληκτική ποικιλία του: φιλοσοφικές μελέτες, λογοτεχνική κριτική, πολιτικά δοκίμια και λόγοι, περιγραφές τοπίων, ιστορικές ερμηνείες, αισθητικές μελέτες, κριτική τέχνης, ιστορία της φιλοσοφίας, μεταφυσική, επιστημολογία, ηθική· αναλύσεις για την *Gioconda*, τα ρωσικά μπαλέτα, την αφρικανική εθνολογία, τον έρωτα. Και με αυτές τις κατηγορίες ακόμα, πάλι πολλά κείμενά του μένουν ακατάτακτα. Ένας βαθύς μελετητής του έργου του, ο José Ferrater Mora, σημειώνει σχετικώς: «λαμβάνοντας υπόψη αυτά, θα έπρεπε να τείνουμε να πιστέψουμε ότι η θεματική ποικιλία στον Ortega είναι είτε ένδειξη ελαφρότητας, είτε σημάδι επίφασης. Αλλά όσο προσεκτικότερα παρατηρούμε τις πινελιές, τόσο συνεπέστερη και οργανωμένη εμφανίζεται η εικόνα».²⁹

El origen de Ortega, su formación, sus estudios y las influencias científicas que recibe, contribuyen a la evaluación bilateral de sus cuestionamientos. Esta actitud suya es una excepción a la "regla" del intelectual español. Los intelectuales de las dos importantes generaciones españolas sucesivas (de 1898 y 1914) son consistente y repetidamente, presagios de un dolor y amargura nacional por el "colapso español". Con la tristeza el lirismo de las expresiones pomposas, se recuerda la gloria perdida de España. Específicamente Ortega pertenece a la generación de 1914, que comparte el "problema de España" y mira con pasión y optimismo el futuro. Pide soluciones y las busca junto con el resto de Europa. Pero, a finales del siglo XIX, las principales son representadas por los neocatólicos, los krauzistas, los científicos y otras representadas por diferentes corrientes nuevas filosóficas. Todas estas tendencias intentan de una u otra forma de llegar al poder. Según Drakontaidis, "no son los Pirineos que separan a España de Europa, es España la que utiliza los Pirineos como un bastión de sus peculiaridades". Así, la introversión es una constante sociopolítica española y es también la única constante básica de la educación superior española hasta la década de 1870. La segunda constante son las continuas y variadas reformas universitarias y los planes de reforma que son 24 para el período 1807-1873. La personalidad de Ortega también contribuye a un dualismo dentro de su actitud.

27. Με τον Ramón Pérez de Ayala και τον Gregorio Marañón. Στο: Eduardo de Guzmán (1973). 1930. *Historia política de un año decisivo*, Madrid.

28. Προσπάθειες τιθάσευσης του έργου του στις βιβλιογραφίες: U. Rusker (1971). *Bibliografía de Ortega*, Madrid: Revista de Occidente & A. Donoso – H. C. Raley (1986). *José Ortega y Gasset: A bibliography of secondary sources*, Ohio: Philosophy Documentation Center.

29. José Ferrater Mora (2002). *Ortega y Gasset. The Expository Philosopher*, in: "Introduction", Ferrater Mora Foundation.

Τα περισσότερα από τα βιβλία του είναι συλλογές άρθρων και δοκιμίων. Άλλωστε, με τον δοκιμιακό λόγο εκφράστηκε κυρίως και ανέπτυξε σε αυτό το είδος ένα εξαιρετικό ύφος. Εξάλλου και ως ομιλητής ο Ortega έχει χαρακτηριστεί «χαρισματικός» και, πράγματι, η εκφραστικότητά του είναι προφανής σε όλα τα γραπτά του. Έγραφε σε καθαρά καστιλιάνικα, με βαθιά γνώση της γλώσσας. Τα περισσότερα κείμενά του εκδίδονταν αρχικά σε εφημερίδες και περιοδικά ή παρουσιάζονταν ως διαλέξεις. Ο Ortega ήλπιζε να βάλει τους αναγνώστες στον πειρασμό να αναλάβουν και να αναπτύξουν τα ζητήματα που ήταν υπό συζήτηση. Η ζωή ήταν γι' αυτόν ένας έντονος διάλογος μεταξύ κάποιου και του περιβάλλοντός του. Επικρίθηκε για την επιλογή του να χρησιμοποιήσει τον δοκιμιακό λόγο, διότι θεωρήθηκε ότι έτσι δεν κατασκευάζει ένα φιλοσοφικό σύστημα εγγελιανού είδους. Από την άλλη πλευρά οι υποστηρικτές του θεωρούν ότι ούτε ο ίδιος προτίθετο να φτιάξει ένα «σύστημα» ως απόλυτη, κλειστή μορφή. Πράγματι, τον Ortega τον απασχόλησε πολύ το θέμα της παρουσίας των φιλοσοφικών του σκέψεων. Από τις διαθέσιμες μεθόδους δεν έβρισκε κάποια ικανοποιητική και συχνά προσέφευγε σε συνδυασμό μεθόδων που, εντέλει, τον οδηγούσαν στον δοκιμιακό λόγο. Άλλωστε, βασικό προτέρημα του λόγου που θέλει να πλησιάσει την ανθρώπινη πραγματικότητα, θεωρούσε την πολυπρισματική αφήγηση.

Από το σύνολο του έργου του, το βιβλίο που δημιουργήσε τη μεγαλύτερη συζήτηση είναι το *La Rebelión de las Masas* (*Η Εξέγερση των μαζών*). Από το έργο αυτό, που γράφτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 (εκδόθηκε το 1930), αποτιμάται κατά κύριο λόγο η φιλοσοφική συνεισφορά του Ortega. Πρόκειται για κείμενο που παρέδωσε λίγο πριν από την *Αποστολή του Πανεπιστημίου*. Και αυτό έχει πρόσθετη σημασία για το κείμενο που παρουσιάζουμε εδώ, καθώς μας φέρνει στην καρδιά της σύλληψης της κοινωνίας και του ατόμου από τον Ortega. Όμως, για να καταλάβουμε καλύτερα την συζήτηση που προκάλεσε (και εξακολουθεί να προκαλεί) *Η Εξέγερση των μαζών*, είναι χρήσιμο να το εντάξουμε σε μία συνολικότερη θέαση του ορτεγκιανού στοχασμού και της εξέλιξής του.

Φιλοσοφικές θέσεις

Οι περισσότερες εργασίες για τον Ortega συγκλίνουν σε μία παρουσίαση της εξέλιξης των φιλοσοφικών απόψεών του, υπό ένα σχήμα τριών περιόδων. Οι τρεις αυτές περίοδοι λοιπόν, που υπόρρητα διατρέχουν πολλά έργα, βρίσκουν μία καλοκατασκευασμένη αποτύπωση στα έργα του José Ferrater Mora.³⁰ Από εκεί θα την αντλήσουμε και θα την παρουσιάσουμε, προχωρώντας παράλληλα στην ανάδειξη κάποιων κεντρικών θεμάτων στο έργο του. Η πρώτη φάση (1902-1913), χαρακτηρίζεται από τον *αντικειμενισμό* του (*objectivism*). Είναι η εποχή που υπό το βάρος των σπουδών του και της επαφής του με τους νεοκαντιανούς καθηγητές του, θα εμβαθύνει στην μελέτη του Κάντ, από τρεις διαφορετικούς άξονες: λογικό, μεταφυσικό και αξιολογικό. Θα φθάσει έτσι σε απόψεις που επιζητούν σταθερά την «καθαρότητα»: «καθαρό λόγο», «καθαρή βούληση», «καθαρό συναίσθημα». Όμως, παρά την «αναπαραγωγική» συμμετοχή του μέσα στο φιλοσοφικό αυτό ρεύμα, αισθάνεται άβολα από πολύ νωρίς. Τη δυσκολία του την καταγράφει γλαφυρά ο ίδιος: «εκεί είχα την πρώτη μου απέλπιδα αναμέτρηση με την Κριτική του Καθαρού Λόγου, τόσο τρομακτικά δύσκολη να αφομοιωθεί από ένα Λατινικό πνεύμα».

30. José Ferrater Mora (1956). *Ortega y Gasset: An Outline of his Philosophy*, London: Bowes & Bowes [New revised edition: Yale University Press, New Haven 1963] και José Ferrater Mora. *Ortega y Gasset. The Expository Philosopher*, ... ό.π.

Αυτή η θεώρηση της πρώτης φιλοσοφικής του φάσης, αμφισβητείται. Πρόκειται για περίοδο που τη χαρακτηρίζει μεγάλη συνθετότητα, η οποία αποτυπώνεται έντονα στην ακόλουθη, πυκνή περιγραφή: «Σ' αυτή την περίοδο των αναζητήσεων (1910-1914), στοιχεία από τις διάφορες νεοκαντιανές θεωρίες περί αξιών (Scheler, Rickert) και ιδέες από το πεδίο του αντιδαρβινικού βιολογισμού του J. von Uexküll –όπως η ιδέα του περικόσμου (Umwelt) – σε σύνθεση με φαινομενολογικές θέσεις, δομούν τα γραπτά του Ortega». ³¹ Άλλωστε, ο Ortega αυτής της περιόδου, ήδη έχει στραφεί στην έννοια της «ανθρώπινης ζωής» και παρακολουθεί την γερμανική Lebensphilosophie, τη «φιλοσοφία της ζωής». Σύμφωνα με τον Στ. Καραγιάννη ³²: «Προς το τέλος του XIX αιώνα η φιλοσοφία της ζωής εμφανίσθηκε ως μία ετερογενής ομάδα από φιλοσόφους όπως οι Nietzsche, Dilthey, Simmel, Bergson, W.Rathenau, H. von Kayserling κλπ. [...]. Ιστορικά, η φιλοσοφία της ζωής μπορεί να ερμηνευθεί ως μια διττή αντίδραση προς τον ιδεαλισμό και τον υλισμό του XIX αιώνα». Η Lebensphilosophie αναδύεται σε μία στιγμή που οι γερμανικοί φιλοσοφικοί κύκλοι διέπονται από μία αίσθηση ότι φιλοσοφία και επιστήμη τελούν σε κρίση. Στοιχείο που θα επιτείνει την φιλοσοφική αναποφασιστικότητα του Ortega και την συνακόλουθη αδυναμία του να κάνει επιλογές κατεύθυνσης. Εν τέλει όμως, η επίδραση των βιταλιστών στοχαστών θα αποδειχθεί καθοριστική καθώς «το γεγονός ότι οι ιδέες του Ortega περιστρέφονται γύρω από την έννοια της ανθρώπινης ζωής, αυτό εξυπονεί ότι *prima facie* το έργο του μπορεί να θεωρηθεί ως μία ισπανική παραλλαγή της Lebensphilosophie». ³³ Πάντως –και για να μην αναδειχθεί μία εικόνα για τον Ferrater Mora που τον δείχνει να παραγνωρίζει την ανωτέρω συνθετότητα– πρέπει να σημειωθεί ότι εξηγεί με ποιο τρόπο «κατασκευάζει» την επωνυμία της πρώτης περιόδου. Επικαλείται τα λόγια του ίδιου του Ortega. Μας τον θυμίζει λοιπόν να γράφει το 1916, στον Πρόλογο του *Personas, Obras, Cosas* («Πρόσωπα, Έργα, Πράγματα») ότι αναγνώριζε πόσο μονόπλευρος ήταν ο προγενέστερος αντικειμενισμός του και πόσο κατάλληλο θα ήταν να δοθεί έμφαση ξανά στον υποκειμενισμό απογυμνωμένο όμως από όλες τις σημασιολογίες του 19ου αι. Τέλος, και ο Ferrater Mora υποσκάπτει το ίδιο του το σχήμα, παραδεχόμενος ότι πολλές από τις ώριμες, καίριες απόψεις του Ortega βρίσκονται σπερματικά σε αυτήν την περίοδο.

Η δεύτερη φάση (1914-1923) είναι του *προοπτικισμού* (*perspectivism*), ο οποίος, προτείνει ο Ferrater Mora, μπορεί να ειδωθεί τόσο ως δόγμα, όσο και ως μέθοδος. Οι ποικίλες προοπτικές και η προσπάθεια να συντεθούν ταυτόχρονα, θα οδηγούσε, εάν αυτό ήταν εφικτό, στην «απόλυτη αλήθεια στην υπέρτατη ποικιλία της». ³⁴ Όμως, ο Ortega ξεκαθαρίζει ότι αυτό δεν

Η ελληνική έκδοση σε επιμέλεια και εισαγωγή από τον συγγραφέα του παρόντος άρθρου.

31. Καραγιάννης, Στυλιανός, *Η Κρίση της Νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 31.

32. Καραγιάννης, Στυλιανός, *Η Κρίση της Νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 18-19, 26-32. Πρόκειται για έρευνα, η οποία περιέχει εξαιρετικά πλούσιο προβληματισμό για τη σκέψη του Ortega.

33. Καραγιάννης, Στυλιανός, *Η Κρίση της Νεωτερικότητας ...* ό.π., σ. 18. Αυτή άλλωστε είναι και μία από τις κεντρικές θέσεις της Διατριβής: «Θεωρώντας ότι το έργο του Ortega αφορμάται από αυτά ακριβώς τα "ρήγματα", ή την "κρίση" του νεωτερικού προγράμματος που αναγνωρίζει ως δεδομένη, αποφάσισα να το ερμηνεύσω ως μια κοινωνική φιλοσοφία της κρίσης ή ως μια βιταλιστική-ιστορικιστική, ισπανική παραλλαγή της γερμανικής φιλοσοφίας της ζωής (Lebensphilosophie) των αρχών του XX αιώνα (η οποία αρθρώνεται και ολοκληρώνεται ως ριζοσπαστική κριτική του "ουτοπικού λόγου" της νεωτερικότητας)», σ. 13.

34. Κωσταράς, Γρηγ., *Γνωριμία με τον Ορτέγα υ Γκασσέτ*, ό.π., σ. 65.

Unamuno resumió la situación de esta “legislación continua” en las siguientes palabras: “el Ministerio (de Educación) estaba cosiendo y deshilachando el tejido de Penélope, es decir, la educación pública”. Desde 1875 con la fundación de la Institución Libre de Enseñanza, se cuestiona la liberalización de la educación y la conquista de la autonomía universitaria. Desde entonces este punto se mantiene hasta la muerte de Franco y continua hasta la aprobación de la Ley Universitaria Reformista de 1983. El Estado y los profesores han trabajado juntos desde principios del siglo XIX para transferir la supervisión de la educación universitaria de la Iglesia al Estado y secularizar aún más fuerte de la educación. Pero también, el estado y los profesores, difieren entre sí en cuanto al tipo de universidad al que apuntan. El Estado busca controlar la universidad y producir funcionarios y profesionales. Los profesores piden autonomía y un giro en la investigación. El punto de referencia son en primer lugar las universidades alemanas (por su orientación investigadora) y, en segundo lugar, las inglesas (por su programa humanista). Ya en 1813 el Estado ha organizado la enseñanza universitaria con diez instituciones, nueve regionales y una Central en Madrid que fue el sistema que estuvo vigente hasta 1970, solicitando científicos profesionales de las universidades regionales y solicitando de la universidad Central el desarrollo de la investigación científica. En este sistema, los estudiantes universitarios se plantean una pregunta: ¿profesores o científicos? La cuestión seguirá rondando a la universidad española durante treinta años. Al fin y al cabo, lo encontramos en el texto de Ortega. A partir de 1936 la universidad española se convertirá en franquista con la llegada al poder del dictador.

είναι εφικτό. Η δεύτερη φάση, είναι επίσης η εποχή που ο Ortega «κατανοεί βαθμιαία [...] ότι βασική αρχή των νεώτερων χρόνων είναι το “λογικό εγώ”, η αφηρημένη υποκειμενικότητα».³⁵ Εξακολουθεί να διαλέγεται με τους Nietzsche, Simmel, Bergson, αλλά «ανοίγεται» επιπλέον στους Husserl και Heidegger. Ακόμη, M.Scheler και O. Spengler επιδρούν σκέψη του. Όμως, έντονα μπαίνει κάτω από την διανοητική σκέψη του Nietzsche. Τόσο το *Θέμα του καιρού μας* (1923), όσο και η *Εξέγερση των μαζών* (1930), καθώς θέτουν προοδευτικά το ζήτημα του «μαζανθρώπου» και της υποχρέωσης που έχει μία εκλεκτή μειοψηφία να ηγηθεί των μαζών, έχουν για υδροφόρο ορίζοντα τις σκέψεις του Nietzsche.³⁶

Η τρίτη φάση (1924-1955) είναι του **ρασιο-βιταλισμού** (*ratio-vitalism*). Ο Ferrater Mora εξηγεί ότι η περίοδος αυτή εγκαινιάζεται με ένα άρθρο του Ortega, του 1924, που, χαρακτηριστικά, τιτλοφορείται *Ni vitalismo ni racionalismo* («Ούτε βιταλισμός, ούτε ρασιοναλισμός»). Εδώ εξακολουθεί η κριτική στην ορθολογική σκέψη και στον «κουλτουραλισμό», «την ειδωλολατρία της κουλτούρας» και καυτηριάζεται η παραγνώριση της ανθρώπινης βιωματικής εμπειρίας. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει εξισορρόπηση αυτής της θέσης (που, στην απολυτοποιημένη της μορφή, ανταποκρίνεται καλύτερα στην δεύτερη διανοητική φάση του Ortega). Σχηματίζεται η τοποθέτηση ότι χωρίς κουλτούρα και, μάλιστα, υψηλή, αντλημένη μέσα από τα διδάγματα της ιστορίας («το παρελθόν είναι η φύση του ανθρώπου»),³⁷ η ζωή είναι υποδεέστερη, ανούσια και ζωώδης.

Έτσι, ο ορθολογισμός θεωρείται, ταυτοχρόνως, απαράιτητος, αλλά και ελλειμματικός ως προς την κάλυψη των ζωτικών αναγκών. Σταδιακά, εδραιώνεται η πεποίθηση στον Ortega ότι ο ορθολογισμός είναι υπεύθυνος για την ανάδυση της κοινωνίας των μαζών, της νωχελικής και ατομιστικής αυτής μορφής κοινωνίας. Ότι, επίσης,

35. Καραγιάννης, Στυλιανός, *Η Κρίση της Νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 19.

36. Από πολλούς έχουν θεωρηθεί τα δύο αυτά έργα συνθέσεις που εμπεριέχουν, κατά κύριο λόγο, ιδέες του Nietzsche.

Γράφει ο Ortega στο *Θέμα του καιρού μας*: «Οι άνθρωπινες μάζες είναι αποδεκτικές: περιορίζονται να αντιθέσουν την επιθυμία τους ή την αντίστασή τους στους ανθρώπους που έχουν ζωή προσωπική και πρωτοβουλίες» (ελληνική έκδοση 1971, σ. 22).

37. «Ολόκληρο το παρελθόν, εμπεριέχεται στο παρόν: τίποτε απ’ όσα προϋπήρξαν κάποτε, δεν έχει χαθεί· οι φλέβες εκείνων που έχουν πεθάνει είναι άδειες, μόνον επειδή το αίμα τους σήμερα ρέει στις δικές μας φλέβες»: Ortega y Gasset, José, «La pedagogia social como programa político», *Obras completas*, Alianza Editorial - Revista de Occidente, Madrid 1983, t. I, p. 514.

ο ορθολογισμός είναι υπεύθυνος και για την τεχνοκρατική διάσταση των κοινωνιών της εποχής του. «Οι τεχνοκράτες είναι εκτελεστικά όργανα ενός συγκεντρωτικού και μηχανικού κράτους, που στόχο έχει την ικανοποίηση των υλικών αναγκών του “μέσου ανθρώπου” (του πειθήνιου και εγωπαθούς υπηκόου) και την κατάπνιξη κάθε υπέρτερης προσωπικότητας που ζητάει να φέρει την ανθρωπότητα σε υψηλότερες κορυφές δημιουργίας».³⁸ Από την άλλη πλευρά, σε αυτόν τον κόσμο του αλλοτριωμένου πνεύματος, θεωρεί ότι αλλαγή μπορεί να προσδοκάται μόνον από έναν υψηλό πνευματικό πολιτισμό. Αυτός, θα δημιουργηθεί από μία επανάσταση των ηρώων του πνεύματος, από μία εκλεκτή, ικανή μειοψηφία. Αυτή θεωρεί ότι κατέχει την γνώση των μεγάλων ιδεών του παρελθόντος, δηλαδή το απαραίτητο στοιχείο για να συλλάβει το πνεύμα των καιρών και να συνθέσει την Κουλτούρα του.

Για τις απόψεις του αυτές, ο Ortega έχει επικριθεί κατά στερεότυπο τρόπο. Διαλέγω, ενδεικτικώς δύο, από πολλά σχετικά παραθέματα:

α) “The philosopher’s attempt to make the “revolt of the masses” responsible for the alienation and degradation of modern culture, prepared indirectly way for fascism. Politically Ortega favored a form of aristocracy – culture is maintained by an intellectual aristocracy because the revolutions of the masses threaten to destroy culture. From the late 1920s Ortega’s thought showed the influence of Martin Heidegger, whose major work, *Sein und Zeit* (1927, Being and Time), was not transparently political but was later interpreted against his Nazi sympathies”.

β) «Δεν παύει πάντως να αληθεύει ότι από τις θεωρητικές αυτές αναλύσεις θα μπορούσαν να εξαχθούν εξόχως αντιδραστικά συμπεράσματα. Όσο κι αν οι ίδιες είναι μία καθαρά θεωρητική στόχευση, οι αριστοκρατικές αυτές φιλοσοφίες [M.Scheler και συνεχιστές της φαινομενολογίας, Ortega] συντέιναν στην απαξίωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και στην καλλιέργεια ενός υπεροπτικού και φανατικού ελιτισμού, ο οποίος συνέβαλε στην επικράτηση του ολοκληρωτισμού στην Ισπανία και στην Γερμανία».³⁹

Ακόμη, η *Εξέγερση των μαζών* εμφανίζεται στα 25 κορυφαία βιβλία, στην δικτυακή λίστα του International Conservative.⁴⁰

Ο Ortega έχει ασφαλώς γίνει αντικείμενο ιδεολογικής χρήσης ή, ακόμη καλύτερα, κατάχρησης. Όσες σκόπιμες προσημειώσεις και αν συγκεντρωθούν στο έργο του, δεν θα πρέπει να ξεχνούμε τον βαθύ φιλελευθερισμό του, που τον αποδείκνυε και εμπράκτως (π.χ. αυτοεξορία κατά την φρανκική δικτατορία). Επίσης δεν πρέπει να ξεχνούμε, ότι η μίζερν και καθυστερημένα, βάρβαρη και ακαλλιέργητη μεσοπολεμική Ισπανία, δεν είναι μία ελιτίστικη αντίληψη, αλλά μία οδυνηρή πραγματικότητα, η διεισδυτική περιγραφή και η ανατριχιαστική αμεσότητας της οποίας προσέδωσε στον Χοσέ Καμίλο Θέλα (Η Οικογένεια του Πασκουάλ Δουάρτε-1942), τη μεγάλη λογοτεχνική του φήμη.⁴¹

38. Βαλλιάνος, Περικλής, *Συνείδηση, Γλώσσα και Ιστορική ζωή: προσεγγίσεις στην Φιλοσοφία των τελευταίων αιώνων*, Πορεία, Αθήνα 2002, σ. 344-345.

39. Βαλλιάνος, Περικλής, *Συνείδηση, ό.π.*, σ. 345.

40. Peppe, Enrico, IC’s Top 25 Philosophical and Ideological Conservative Books.

41. Πρόκειται για έργο που η φρανκική λογοκρισία, εμπόδισε για ένα διάστημα την κυκλοφορία του. Η *Οικογένεια του Πασκουάλ Δουάρτε* είναι η ιστορία ενός ανθρώπου που το «αίμα του» και το κοινωνικό περιβάλλον τον ωθούν να ακολουθεί τις σκοτεινές παρορμήσεις του. Σε επόμενο μυθιστόρημά του, ο Θέλα, καταπιάνεται πάλι με αυτούς που υφίστανται την Ιστορία. Αυτή την φορά, στη μεταπολεμική Μαδρίτη. Είναι η *Κυψέλη*, του 1951.

Στην τρίτη διανοητική φάση του Ortega ανήκει η Αποστολή του Πανεπιστημίου. Το κείμενο, πράγματι, περιέχει όλα τα στοιχεία της φιλοσοφικής θεώρησης του Ortega κατά την περίοδο αυτή. Αυτό που αναζητείται είναι η δημιουργία μιας πνευματικής ελίτ. Οι φοιτητές είναι το κοινωνικό σώμα από την οποία θα συγκροτηθεί. Ένα μέρος της γενιάς τους, θα διεισδύσει στην ιστορία της ανθρωπότητας και στο πνεύμα των καιρών. Με αυτά τα υλικά, θα εργαστεί για να πλάσει την Κουλτούρα της εποχής. Οι υπόλοιποι φοιτητές θα πρέπει να γίνουν καλοί επαγγελματίες. Το διδακτικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου πρέπει να έχει και αυτή τη διάσταση, να υπακούει δηλαδή σε μία «αρχή της οικονομίας». Απομένει η έρευνα. Γι' αυτήν, ο Ortega αφήνει να διαφανεί ότι μπορεί εν μέρει να εξυπηρετείται από τον πανεπιστημιακό θεσμό, αλλά χρειάζεται και άλλα θεσμικά υποστηρίγματα.

Οι εκπαιδευτικές αντιλήψεις του Ortega

Κεντρική μέριμνα στο έργο του Ortega αποτελεί ο μετασχηματισμός της Ισπανίας. Επιδίωξή του είναι να πάρει η χώρα του θέση στα πολιτισμικά προηγμένα κράτη της Ευρώπης. Όχι σε ανταγωνισμό με αυτά, αλλά σε σχέση συνύπαρξης και διαρκούς πολιτισμικής ανταλλαγής.⁴² Για την υλοποίηση του στόχου αυτού, προτείνει πολλά και από πολλές κοινωνικές και επισημονικές οπτικές. Η προσέγγιση από την πλευρά των εκπαιδευτικών θεσμών είναι κεντρική για τον Ortega. Στο «σχέδιό» του, η εκπαίδευση έχει αυξημένη σημασία. Για τον Ortega «Το πρόβλημα της Ισπανίας», είναι –κυρίως– πρόβλημα κουλτούρας και «εκπαιδευτικό πρόβλημα».⁴³ Επομένως το έργο του έχει έντονη εκπαιδευτική και παιδαγωγική διάσταση. Άλλωστε, στο σημείο αυτό ακριβώς, θα πρέπει να θυμηθούμε ότι κατά τα δύο πρώτα έτη της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας, διετέλεσε καθηγητής σε Παιδαγωγική Σχολή. Και ακόμη, ότι το 1913 ίδρυσε, μαζί με τον (μετέπειτα πρόεδρο της Β' Δημοκρατίας) Azaña, την Ένωση για την Πολιτική Ισπανική Εκπαίδευση.⁴⁴ Στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα, κατά την διάρκεια της παραμονής του στη Γερμανία, ο Ortega μυήθηκε στο έργο του Καντ, καθώς και των νεο-Καντιανών. Επιδίωξή του γίνεται να απαντηθεί το ερώτημα πώς ο άνθρωπος θα μπορέσει να ανταποκριθεί στις παγκόσμιες και διαχρονικές αξίες, αφήνοντας στην άκρη τους αυθορμητισμούς, τους υποκειμενισμούς, τις κοινωνικές έριδες που διαιρούν το κοινωνικό σύνολο. Στην Ισπανία των τριών τελευταίων αιώνων, βλέπει να έχουν σωρευτεί όλες εκείνες οι συνθήκες που καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την αποδοχή κοινών ιδανικών, δηλαδή τη δημιουργία «Κουλτούρας» και τη δυνατότητα συμμετοχής της χώρας στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια κουλτούρα. Κι όλα αυτά τα σημειώνει, όχι πεσιμιστικά, αλλά διαγνωστικά.

42. Πρόκειται για ιδέα που συνέχει σταθερά το έργο του Ortega. Όμως, την άποψή του για την Ευρώπη θα την καταθέσει συστηματοποιημένη το 1949, όταν θα κληθεί να δώσει μία διάλεξη στο Δυτικό Βερολίνο (Σεπτέμβριος 1949). Η διάλεξη εκείνη εκδόθηκε μετά τον θάνατό του (1960), με τον τίτλο *Meditación de Europa* (Ελληνική έκδοση: *Διαστοχασμός της Ευρώπης*, Εισαγωγή: Κώστας Τσιρόπουλος, Μετάφραση: Σόνια Κουμάνταρου-Πρεβελάκη, Ευθύνη: Σειρά Αναλόγιο, Αθήνα 2000). Για μία ανάλυση της θέσης του Ortega μέσα στην Ιστορία της Ιδέας της Ευρώπης, με παράλληλο σχολιασμό της ανησυχίας για την ανάδυση της αμερικανικής επιτυχίας, απέναντι στην οποία αντιτάσσεται η ευρωπαϊκή πολιτισμική κληρονομιά: Wilson, Kevin – Dussen, Jan van der, *The History of the Idea of Europe*, Routledge, London 1999 [1st ed.: Open University, 1993], p. 123-124, 127-131.

43. Mac Clintock, Robert, *Ortega as educator: An essay in the history of pedagogy*, Michigan 1971· Tabernero del Rio, S. F., “Valores y educación en Ortega”, in: Paredes, Martin (ed.), *Ortega y Gasset. Pensamiento y conciencia de crisis*, Salamanca 1994, p. 155-188· Sánchez, Juan Escámez, *José Ortega y Gasset (1883-1955)*, in: *Prospects: the quarterly review of comparative education* (UNESCO: International Bureau of Education, Paris), vol. XXIV, no. 1/2, 1994.

44. Η λειτουργία της οποίας εμπνεόταν από τις θέσεις του Natorp στην *Κοινωνική Παιδαγωγική* του.

Σημαντική για την κατανόηση των εκπαιδευτικών του αντιλήψεων αυτής της εποχής, είναι μία ομιλία που εκφώνησε στο Bilbao, το 1910 (*La pedagogía social como programa político*⁴⁵ / «Η κοινωνική παιδαγωγική ως πολιτικό πρόγραμμα»). Εκεί, ισχυρίζεται ότι μέσα από μια εκπαίδευση και μια κουλτούρα που προωθούν την αναζήτηση του αντικειμενικού, του παγκόσμιου και της βασικής αλήθειας, θα μπορούσε να επέλθει ένας μετασχηματισμός στη χώρα, καθώς και μια πολιτισμική μεταρρύθμιση που θα επέτρεπε την προσέγγιση της υπόλοιπης Ευρώπης. Επίσης, ότι η εκπαίδευση είναι καίριο μέρος της όλης διαδικασίας για την επίτευξη του πολιτισμικού μετασχηματισμού και ότι στόχος της θα πρέπει να είναι η μετάδοση των ιδεωδών της επιστήμης, των τεχνών και της ηθικής. Και ορίζει την εκπαίδευση ως διαδικασία μετασχηματισμού των ατόμων.

Στην ίδια ομιλία παρουσιάζει και τις αναζητήσεις του γύρω από τη λατινική λέξη *educatio*, σημειώνοντας ότι σήμαινε τον εφελκυσμό ενός πράγματος από κάποιο άλλο, ή την μετατροπή ενός πράγματος σε κάτι επόμενο. Κοντά στη λατινική σημασιοδότηση είναι και η έννοια που προσδίδει ο ίδιος στην εκπαίδευση των καιρών του: αφορά «όλες τις ενέργειες που απαιτείται να αναληφθούν, ώστε να έλθει πιο κοντά η πραγματικότητα με το ιδανικό».⁴⁶ Παραλλήλως, ενδιαφέρθηκε να καθορίσει τις δύο βασικές λειτουργίες της παιδαγωγικής, ως επιστήμης της εκπαίδευσης: πρώτη λειτουργία, ο αντικειμενικός προσδιορισμός των ιδανικών που θα επιδιωχθούν και, δεύτερη λειτουργία, ο προσδιορισμός των διανοητικών, ηθικών και αισθητικών μέσων που θα επιτρέψουν στα ιδανικά αυτά να γίνουν ελκυστικά στους φοιτητές. Για τις εκπαιδευτικές αντιλήψεις του Ortega, κεντρική σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο αναλύει τον άνθρωπο, ως διπλή, ξεχωριστή, φύση: βιολογικός οργανισμός και δημιουργός πολιτισμικών προϊόντων. Και ακόμα, η διπλή υπόσταση του ανθρώπινου «εγώ». Υπάρχει, σημειώνει, ένα εμπειρικό, ατομιστικό «εγώ», και ένα «εγώ» που συμβιώνει με τα υπόλοιπα άτομα και είναι ικανό να δεχθεί την καθολική αλήθεια/ηθική/ομορφιά, να αισθανθεί/διανοηθεί/επιθυμήσει τα ιδανικά, εντέλει, να παράγει Κουλτούρα. Θεωρεί, ότι σε αυτό το δεύτερο «εγώ» απευθύνεται η εκπαίδευση, της οποίας στόχος γίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο το άτομο που θα μπορεί να παράγει κουλτούρα και θα την παράγει μαζί με άλλους.⁴⁷

Για όλα τα ζητήματα αυτά η αφετηρία της σκέψης του Ortega είναι πολιτική, πράγμα που έχει υποδείξει ο μελετητής της παιδαγωγικής θεωρίας του, ο R. Mac Clintock.⁴⁸ Ωστόσο, εν προκειμένω, «η πολιτική θα πρέπει να εννοηθεί ως κοινωνική παιδαγωγική με τον τρόπο που την αντιλαμβανόταν ο P. Natorp, ήτοι ως παραγωγή ενός πολιτικού προγράμματος για την πνευματική ανανέωση της ισπανικής κοινωνίας».⁴⁹

45. Ortega y Gasset, José, *Obras completas*, Alianza Editorial - Revista de Occidente, Madrid 1983, t. I, p. 503-521.

46. Sánchez, Juan Escámez, *José Ortega y Gasset*, ó.π., p. 264.

47. Ortega y Gasset, José, «La pedagogía social como programa político», *Obras completas*, ó.π., t. I, p. 514-516. Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και στην πρώτη αυτή «νεο-καντιανή» φάση της εκπαιδευτικής σκέψης του, ο Ortega, λόγω της προσωπικότητάς του, δεν εναρμονιζόταν πλήρως με τον φορμαλισμό των δασκάλων του στο Marburg. Μία βασική του διαφοροποίηση του ήταν ότι ήδη είχε αναπτύξει μία έμμονη ιδέα με την πράξη, ορίζοντας την διαδικασία της κατασκευής κουλτούρας, ως «μία ενεργητική, χειροπιαστή παραγωγή των αντικειμένων»: «η κουλτούρα είναι επίμοχθο έργο» και λέγοντας «μεγαλύτερη ή λιγότερη κουλτούρα, εννοούμε μεγαλύτερη ή μικρότερη ικανότητα να παράγουμε πράγματα, να εργαζόμαστε. Πράγματα, προϊόντα, είναι η μονάδα μέτρησης και το σήμα κατατεθέν της κουλτούρας». Στο: Sánchez, Juan Escámez, *José Ortega y Gasset ...*, ó.π., p. 265.

48. Mac Clintock, R., *Ortega as educator ...* ó.π.

49. Καραγιάννης, Στυλιανός, *Η Κρίση της Νεωτερικότητας*, ó.π., [Κεφάλαιο: οι πολιτικές διαστάσεις του εκσυγχρονιστικού προγράμματος του Ortega κατά την περίοδο 1910-1923], σ. 105.

Πρώτη αποστολή του Πανεπιστημίου: να φτιάχνει και να διαθέτει ενημερωμένη βιβλιοθήκη.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1910 όμως, η προσέγγιση του Ortega άρχισε να τροποποιείται. Θεώρησε ότι ο ιδεαλισμός, παρέβλεπε «τον πραγματικό, τον υπαρκτό άνθρωπο που ζει σε μία πραγματική, υπαρκτή κατάσταση». Και πρότεινε μία υπέρβαση του ορθολογισμού (που τον θεωρούσε μορφή του ιδεαλισμού), μετατοπίζοντας την έμφασή του από την Κουλτούρα στην Ζωή. Πρότεινε ότι Κουλτούρα, σημαίνει να ζεις την Ζωή και ότι με τον τρόπο αυτό η Ζωή γίνεται η βάση της Κουλτούρας. Έφθασε έτσι στον βιταλισμό.

Η μετάβαση από τον ιδεαλισμό στον βιταλισμό, αποτυπώνεται και στις αντιλήψεις του για την παιδαγωγική. Θεωρεί ότι η πρωταρχική έμφαση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση πρέπει να δίνεται στη ζωή, ενώ αργότερα σε πιο προχωρημένες τάξεις να παρέχεται εκπαίδευση στον πολιτισμό και την πνευματική καλλιέργεια, ώστε το μυαλό του ενήλικα να καταστεί πιο εξειδικευμένο. Προσδιορίζει δε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά που κεντρίζουν τις προσωπικές ζωτικές δυνάμεις ενός παιδιού: θάρρος και περιέργεια, αγάπη και μίσος, διανοητική ευστροφία, θέληση για ευχαρίστηση και θρίαμβο, αυτοπεποίθηση και πίστη στον κόσμο, φαντασία και μνήμη. Έτσι προτείνει η εκπαίδευση ενός παιδιού να περιλαμβάνει «μύθους και όχι δεδομένα», μύθους που αυξάνουν τους ζωτικούς μας παλμούς και πλουτίζουν τις βιολογικές μας πηγές.⁵⁰ Τέλος, παίρνοντας μία θέση του J.J.Rousseau και προσαρμόζοντάς την στα δεδομένα της εποχής του, προτείνει

και εκείνος ότι η εκπαίδευση των παιδιών δεν πρέπει να γίνεται με βάση ένα μοντέλο για ενήλικες, αλλά με βάση ένα μοντέλο για την παιδικότητα.

Η Αποστολή του Πανεπιστημίου, το κείμενο εξετάζουμε, βρίσκεται ακριβώς σε ένα ευρύτερο μεταίχμιο της παιδαγωγικής σκέψης του Ortega. Είναι από τα μέσα της δεκαετίας του '20 και κατόπιν, που διαμορφώνει την οριστική, την «ώριμη» θέση του, την «Παιδαγωγική του, της ωριμότητας».⁵¹ Αυτή, συνίσταται στην αναζήτηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στη ζωή και την κουλτούρα. Φθάνει έτσι στον ζωτικό λόγο (razón vital) ή ρασιονβιταλισμό (raciovitalismo).⁵² Θεωρεί ότι οι εκπαιδευτικοί θεσμοί απονεκρώνονται χωρίς ζωτικότητα, αλλά και ότι η ζωή χωρίς εκπαιδευτικούς προορισμούς είναι σκέτος πριμιτιβισμός. Σημειώνει ότι «η διδασκαλία πρωταρχικά και βασικά αφορά στο να καθιστά ικανούς τους φοιτητές να νιώσουν την ανάγκη της επιστήμης, και όχι να τους διδάξει την επιστήμη για την οποία δεν μπορούν να νιώσουν την ανάγκη της».⁵³ Έτσι, στην Αποστολή του Πανεπιστημίου προτείνει εκπαιδευτικά ιδρύματα τα οποία οδηγούνται από τη διαρκή ανάγκη να βρουν απαντήσεις σε ζωτικά ζητήματα που προβληματίζουν τους φοιτητές, και τα οποία συμπεριλαμβάνουν όρους όπως ελευθερία, δημοκρατία και νεωτερισμός.

50. Sánchez, Juan Escámez, *José Ortega y Gasset, ó.n.*, p. 268.

51. Sánchez, Juan Escámez, *José Ortega y Gasset, ó.n.*, p. 268.

52. Παρουσίαση αυτής της φιλοσοφικής κατηγορίας, στο: Καραγιάννης, Στυλιανός, *Η Κρίση της Νεωτερικότητας ... ó.n.*, σ. 114-140.

53. Ortega y Gasset, José, «Sobre el estudiar y el estudiante», *Obras completas, ó.n.*, t. IV, p. 554, όπως παρατίθεται στο: Sánchez, Juan Escámez, *José Ortega y Gasset ... , ó.n.*, p. 269.

Ισπανικό Πανεπιστήμιο

Ένας εξαιρετικός μελετητής του ισπανικού πολιτισμού, ο Φίλιππος Δρακονταειδής, έχει γράψει ότι η εσωστρέφεια που χαρακτηρίζει την Ισπανία, κατάγεται από τον 17^ο αιώνα και ότι, έκτοτε, ενισχύθηκε από τα συστήματα διοίκησης που εφαρμόστηκαν: «Με άλλα λόγια, δεν είναι τα Πυρηναία που χωρίζουν την Ισπανία από την Ευρώπη, είναι η Ισπανία που χρησιμοποιεί τα Πυρηναία ως προμαχώνα των ιδιαιτεροτήτων της».⁵⁴ Η εσωστρέφεια λοιπόν, ισπανική κοινωνικο-πολιτική σταθερά, είναι και η μία βασική σταθερά της ισπανικής ανώτατης εκπαίδευσης, έως την δεκαετία του 1870. Η δεύτερη σταθερά είναι οι συνεχείς και ποικίλες πανεπιστημιακές μεταρρυθμίσεις και μεταρρυθμιστικά σχέδια (24 για την περίοδο 1807-1873). Την κατάσταση αυτής της «αδιάκοπης νομοθεσίας» συνόψισε ο Unamuno στα παρακάτω λόγια: «το Υπουργείο έραβε και ξήλωνε το υφαντό της Πηνελόπης, δηλαδή της δημόσιας εκπαίδευσης».⁵⁵ Από το 1875 και την ίδρυση της *Institución Libre de Enseñanza*, τίθεται έντονα το ζήτημα της φιλελευθεροποίησης της εκπαίδευσης και της κατάκτησης της αυτονομίας του πανεπιστημίου. Αίτημα που κράτησε έναν αιώνα (θάνατος του Φράνκο, 1975, και ψήφιση του Μεταρρυθμιστικού Πανεπιστημιακού Νόμου του 1983) έως ότου ικανοποιηθεί κατά ένα σημαντικό μέρος του· η μακρόχρονη όμως διεκδίκησή του είχε βοηθήσει ώστε να αναλυθεί η πανεπιστημιακή «αυτονομία» στα περιεχόμενά της: νομική, διοικητική, οικονομική, διδακτική, επιλογής καθηγητών.⁵⁶

Το 1875, το αίτημα για φιλελευθεροποίηση δεν ήταν ενιαίο. Όπως πάντοτε, η πανεπιστημιακή ζωή δι-αρθρώνεται ανάμεσα ανάμεσα σε πολλές πανεπιστημιακές ομάδες, που ερίζουν και συμμαχούν μεταξύ τους. Θέματα θεωρητικά-επιστημονικά, πρακτικά, ιεραρχικά, ηλικιακά κλπ, τις χωρίζουν και τις ανασυνθέτουν. Πολλές «αλήθειες» συνευρίσκονται μέσα στα ίδια πανεπιστημιακά τείχη. Στα τέλη του 19ου αιώνα, οι κύριες, ανταγωνιστικές «αλήθειες» είναι: των νεοκαθολικών, των κραουζιστών, των επιστημόνων, των διαφόρων φιλοσόφων και, πάνω από όλες, η «αλήθεια» της εξουσίας.⁵⁷

Κράτος και καθηγητές έχουν συνεργήσει από τις αρχές του 19ου αιώνα για την μεταβίβαση της εποπτείας της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης από την Εκκλησία στο Κράτος και την περαιτέρω εκκοσμίκευση της εκπαίδευσης. Όμως, επίσης, κράτος και καθηγητές, διαφοροποιούνται ως προς τον τύπο πανεπιστημίου στον οποίο αποβλέπουν. Το κράτος επιδιώκει έλεγχο του πανεπιστημίου και παραγωγή υπαλλήλων και επαγγελματιών. Οι καθηγητές ζητούν αυτονομία και στροφή στην έρευνα. Σημείο αναφοράς τους γίνονται τα γερμανικά –για τον ερευνητικό τους προσανατολισμό– και, δευτερευόντως, τα αγγλικά –για το ανθρωπιστικό τους πρόγραμμα– πανεπιστήμια. Το Κράτος, ήδη από το 1813, συγκροτεί την πανεπιστημιακή εκπαίδευση με δέκα ιδρύματα (εννέα περιφερειακά και ένα Κεντρικό, της Μαδρίτης· το σύστημα ίσχυσε έως το 1970) και ζητάει από τα περιφερειακά πανεπιστήμια επαγγελματίες επιστήμονες και από το Κεντρικό το ίδιο, και επιπλέον ανάπτυξη της γνώσης.⁵⁸ Στο σύστημα αυτό οι πανεπιστημιακοί, προς τα τέλη του αιώνα, ορθώνουν το ερώτημα: καθηγητές ή επιστήμονες; Το ερώτημα θα συνεχίσει επί μία τριακονταετία να ταλανίζει το ισπανικό πανεπιστήμιο. Το διαπιστώνουμε άλλωστε και στο κείμενο του Ortega. Από το 1936 το ισπανικό πανεπιστήμιο, θα γίνει κι αυτό φρανκικό.

54. Δρακονταειδής, Φ.Δ., «Ο ισπανικός χρυσός αιώνας στη λογοτεχνία», εφ. *Ελευθεροτυπία* - Βιβλιοθήκη 204.

55. Πίνακας των μεταρρυθμιστικών επεισοδίων, στο Peset, Mariano-Peset, José Luis, *La Universidad Española (siglos XVIII y XIX). Despotismo, Ilustrado y Revolución*, t. 2, Taurus Ediciones, Madrid 1974, p. 413

56. Merino, Sevilla Diego, ό.π., σ. 204.

57. Peset, Mariano-Peset, José Luis, ό.π., t. 2, p. 481.

58. Merino, Sevilla Diego, ό.π., σ. 201-202.

Νέα ελληνικά ...«εκτός»: ο Τζάουμε Αλμιράιγ Σαρδά μας συστήνει τον Καταλανικό Σύλλογο Νεοελληνιστών, η Ρακέλ Πέρεθ μας συστήνει το Τμήμα της Νέας Ελληνικής στο Ινστιτούτο Γλωσσών του Πανεπιστημίου της Σεβίλλης, ενώ η Σοράγια Οτσοβίετ το Ίδρυμα «Μαρία Τσάκος» στο Μοντεβιδέο, που διαδίδει τη γλώσσα και τον πολιτισμό μας στην Ουρουγουάη και κατ' επέκταση στις γειτονικές της χώρες.

Και Ισπανικά ...«εντός»: ο Εμμανουήλ Νομικός και ο Δημήτρης Κουβάς μας δίνουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη διάδοσή της Ισπανικής, ο πρώτος, για τη διάδοση της λογοτεχνίας της, ο δεύτερος. Τέλος, η Αλίθια Βιγιάρ Λεκουμπέρι μας διορθώνει λάθη, που συνήθως κάνουμε, όταν μαθαίνουμε ισπανικά.

Εl Griego Moderno ..."fuera": Jaume Almirall Sardà nos presenta la Associació Catalana de Neohel·lenistes (ACNHE), Raquel Pérez el área del Griego Moderno en el Instituto de Idiomas de la Universidad de Sevilla y Soraya Ochoviet la Fundación "María Tsakos" en Montevideo, que difunde nuestra lengua y cultura en Uruguay, así como en otros países vecinos.

Y el Español ..."dentro": Emmanouil Nomikós y Dimitris Kouvas nos proporcionan datos interesantes sobre la difusión del idioma, el primero, sobre la difusión de su literatura, el segundo. Finalmente, Alicia Villar Lecumberri corrige los errores que solemos cometer a la hora de aprender español.

Catalunya i la Grècia moderna, un repàs històric **Καταλονία και σύγχρονη Ελλάδα, ιστορική ανασκόπηση**

Jaume Almirall Sardà

Universitat de Barcelona
Presidente l'Associació Catalana de Neohel·lenistes (ACNHE)

Τζάουμε Αλμιράιγ Σαρδά

Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης
Πρόεδρος του Καταλανικού Συλλόγου Νεοελληνιστών (ACNHE)

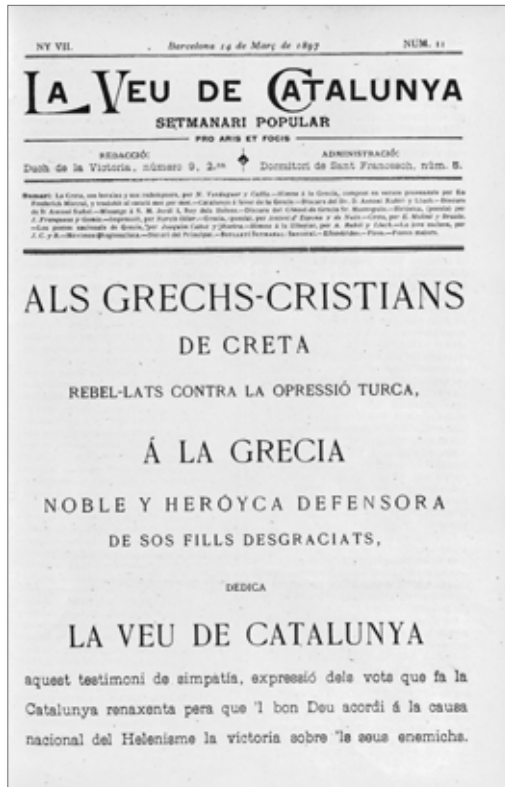
Πότε εκκινεί το ενδιαφέρον της Καταλονίας για τη σύγχρονη Ελλάδα; Ποιοι Καταλανοί διανοούμενοι (φιλόλογοι, συγγραφείς, ποιητές) ενδιαφέρθηκαν και μυήθηκαν στη σύγχρονη ελληνική πνευματική ζωή, μετέφρασαν κάποια έργα αναφοράς της νεοελληνικής λογοτεχνίας και θεωρούνται, εμμέσως ή αμέσως, πρωτοπόροι νεοελληνιστές; Ποιοι θεσμοί και φορείς στήριξαν διαχρονικά αυτή την προσπάθεια; Οι απαντήσεις στο κείμενο που ακολουθεί, στα καταλανικά φυσικά.

¿Cuándo empieza el interés de Cataluña por Grecia? ¿Quiénes fueron los intelectuales catalanes (filólogos, escritores, poetas) que se interesaron por la vida espiritual griega y tradujeron algunas obras de referencia de la literatura neohelénica y se consideran hoy, directa o indirectamente, pioneros neohelénistas? ¿Qué instituciones u organizaciones apoyaron este diacrónico esfuerzo? Las respuestas se encuentran en el texto que sigue, en catalán, por supuesto.

El 6 de març de 1897, un dissabte al vespre, un grup de prohoms catalans —i catalanistes— s'adreçà a la residència del cònsol del Regne de Grècia a Barcelona; eren portadors d'un Missatge a Sa Majestat Jordi I, Rei dels Hel·lens, una iniciativa de la Unió Catalanista recolzada per quaranta cinc entitats, polítiques i associatives, i mitjans de premsa, de Barcelona i d'arreu de Catalunya. Era l'expressió de solidaritat amb la població de Creta, encara sotmesa al poder de l'Imperi otomà, que qualificava de brutal i injust; de denúncia de la indiferència calculada de les potències occidentals davant les atrocitats comeses per l'Imperi contra els cretencs; i d'esperança en un esdevenidor panhel·lènic que arribés a posar sota la corona del monarca i dins les fronteres d'un sol estat tots els pobles de llengua grega. Al carrer Llúria, on residia el cònsol, s'aplegà una multitud que amb crits i aplaudiments recolzava la iniciativa. L'Orfeo Català i el cor Catalunya Nova entonà càntics, sota l'estreta vigilància de la policia, que impedí de cantar-ne alguns...

La declaració dels catalanistes tingué lloc en un ambient post-bèl·lic i de gran agitació internacional. A començaments d'aquell any, l'exèrcit grec, enviat en ajuda d'una nova

Πρωτοσέλιδο-«θούριος» της γνωστής εφημερίδας της Καταλονίας, υπέρ της απελευθέρωσης της Κρήτης από τους Οθωμανούς (Μάρτιος του 1897).

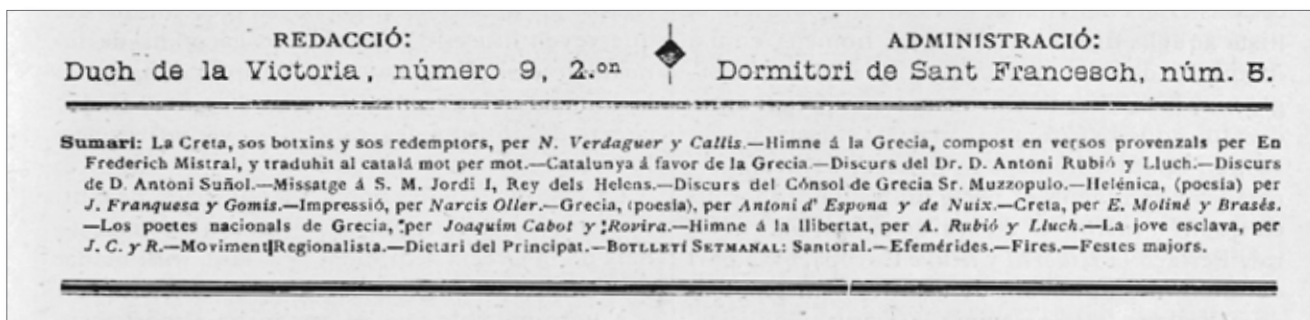
sublevació dels cretencs, així com de la població grega de Tessàlia, havia estat derrotat pels otomans en l'anomenada Guerra dels Trenta Dies. Els acords relatius a Creta que les potències europees imposaren després de l'armistici encara no s'havien signat quan es produí l'acte del Missatge al Rei de Grècia.

Pocs dies després, el 14 de març, *La Veu de Catalunya*, aleshores encara un setmanari literari i polític dirigit pel seu fundador, Narcís Verdaguer i Callís, publicà un número dedicat íntegrament a aquell esdeveniment (any VII, núm. 11). Heus aquí la portada:

**ALS GRECHS-CRISTIANS
DE CRETA
REBEL-LATS CONTRA LA OPRESSIÓ TURCA,
Á LA GRECIA
NOBLE Y HERÓYCA DEFENSORA
DE SOS FILLS DESGRACIATS,
DEDICA
LA VEU DE CATALUNYA**

aquest testimoni de simpatia, expressió dels vots que fa la Catalunya renaxenta pera que'l bon Deu acordi á la causa nacional del Helenisme la victoria sobre'ls seus enemichs.

A més d'un article del director sobre la situació cretenca, el número contenia el text del Missatge al Rei (en grec i en català), la resposta del cònsol (en francès i en català) i un seguit de textos, alguns dels quals poètics, dedicats a Creta i a Grècia (de Frederic Mistral, Narcís Oller, entre altres); finalment, l'escriptor i polític Joaquim Cabot i Rovira hi parlava d'alguns dels anomenats poetes nacionals de Grècia (Valaoritis i Solomós), del primer dels quals, a més, en presentava en traducció catalana el poema *La jove esclava*. De Solomós, Antoni Rubió i Lluch hi publicava la traducció de les primeres quatre estrofes de l'himne *A la llibertat*, que reproduïm a continuació.

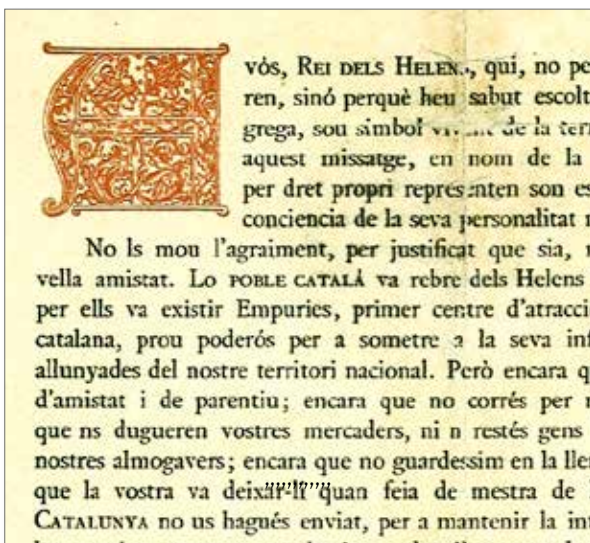
Διονύσιος Σολωμός Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν, 1823	Dioníssios Solomós Himne a la Llibertat
Libertà vo cantando, ch'è sì cara, come sa chi per lei vita rifiuta.* Σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν κόψι τοῦ σπαθιοῦ τὴν τρομερή, σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν ὄψι ποῦ μὲ βία μετράει τὴν γῆ. Ἀπ' τὰ κόκαλα βγαλμένη τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά, καὶ σὰν πρῶτα ἀνδρειωμένη, χαῖρε, ὦ χαῖρε, Ἐλευθεριά! Ἐκεῖ μέσα ἑκατοικοῦσες πικραμένη, ἐντροπαλή, κι ἓνα στόμα ἀκαρτεροῦσες, «ἔλα πάλι», νά σου πῇ. Ἄργειε νά'λθῃ ἐκείνη ἡ μέρα, κι ἦταν ὅλα σιωπηλά, γιατί τὰ ἴσκιαζε ἡ φοβέρα καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά.	Jo't coneix pel tall terrible de ta espasa triomfadora, Jo et coneix pel dur esguart ab que't fas del mon senyora. Ab ossos sagrats nodrida de grechs morts en los combats, com abans, forta t'alçares: salve, salve, oh llibertat. Lluny, allà lluny tu vivias ab dol y vergonya al front, y una veu sols esperavas, que't digués «vina de nou.» Mes ay! que aquell jorn trigava; muts y tristos geyen tots; ensopits per l'esclavatge baix les ombres del temor. <i>Traducció: Antoni Rubió i Lluch. La Veu de Catalunya, any VII, núm. 11 (14 març 1897), p. 91</i>

* Variació sobre un passatge de Dante (*Purg.* l 71s.): *Libertà va cercando, ch'è sì cara, come sa chi per lei vita rifiuta.*

Sens dubte, Rubió va tenir un paper essencial tant en la gestació del Missatge com en la realització del número especial de la Veu. Antoni Rubió i Lluch (1856-1937) va ser un notable historiador, investigador i autor d'obres sobre la presència catalana en terres gregues durant l'Edat Mitjana (els Ducats d'Atenes i Neopàtria). Va mantenir correspondència amb intel·lectuals grecs del seu temps (*Epistolari grec*, editat, en quatre volums per Eusebi Ayensa) i la seva iniciativa en l'episodi abans esmentat li va valer el nomenament com a cònsol honorari de Grècia a Barcelona, que va exercir durant vint anys, així com la condecoració de l'orde del Salvador i el títol de membre d'honor de la Societat Filològica Parnassós. A més, Rubió va ser un pioner de la traducció d'autors grecs contemporanis, amb la publicació per fascicles, a la premsa, entre 1881 i 1882 de la novel·la *Lukís Laras*,

Η επιστολή αλληλεγγύης του καταλανικού λαού στον βασιλέα της Ελλάδας υπέρ του αγώνα της Κρήτης για την απελευθέρωσή της από τον οθωμανικό ζυγό.
La Veu de Catalunya 14 Μαρτίου 1897.

de Dimítrios Vikelas; més tard va publicar en traducció castellana una antologia de relats que contenia, a més del títol anterior, peces de Drossinis, Eftaliotis, Palamàs i Viziinós (*Novelas griegas*, 1893), de tal manera que també s'instituïa en pioner de la traducció del grec en llengua castellana. Poques traduccions més al català van veure la llum després, sinó molt singularment relats i poemes publicats a la premsa i gairebé sempre per l'interès temàtic de la lluita del poble grec contra l'opressió otomana.

Van haver de passar més de seixanta anys perquè es reprengué a Catalunya l'interès per les lletres gregues contemporànies. La represa va ser obra d'un dels nostres poetes més insignes, Carles Riba, que en els últims anys de la seva vida va descobrir, fascinat, l'obra de Kavafis; després de la seva mort, en 1959, van veure la llum, en traducció seva, molt lloada, 66 dels poemes de l'alexandrí (*Poemes de Kavafis*, 1962). Així, també la traducció catalana de Kavafis va ser primera publicada en qualsevol de les llengües de la península. Després de la traducció de Riba, Kavafis ha estat novament traslladat al català per diferents autors (Joan Ferraté, Eudald Solà, Eusebi Ayensa, etc.), i el coneixement d'aquest poeta a casa nostra deu no poc a la popularització que li van atorgar les versions musicals del cantautor Lluís Llach, singularment del poema «Ítaca» (*Viatge a Ítaca*, 1975).

Altres moments d'interès per la literatura neogrega des de Catalunya han respost a circumstàncies especials, com ara la popularització d'un determinat autor, especialment quan es tractava de la concessió del Nobel de literatura. El primer cas explica l'interès per algunes obres de Nikos Kazantzakis (*El Crist de nou crucificat*, traducció indirecta de Joan Sales, 1959; *Alexis Zorbàs*, traducció del grec per Jaume Berenguer, 1965). El segon cas és òbviament el de Seferis (*Mithistòrima*, traducció de Carles Miralles, 1980), i d'Elitis (alguns poemes traduïts per Alexis Solà, i sobretot *To Àxion Estí*, traduït per Rubén Montañés, 1992).

La traducció al català d'obres de literatura neogrega, tant de poesia com de prosa, ha prosseguit, a un ritme discret però creixent, al llarg dels últims quaranta anys. La tria d'autors i de títols sembla respondre adés a l'interès per completar l'adquisició de figures i obres d'indubtable valor perenne, adés a modes més o menys passatgeres. El conjunt de totes les obres traduïdes, fins a 2015, ha estat objecte d'un minuciós estudi (la seva tesi doctoral) per Joaquim Gestí, ell mateix, juntament

amb la malaguanyada Montserrat Franquesa, autor d'un gran nombre de traduccions del grec al català (*Traduccions catalanes de literatura neogrega*, 2015); es pot consultar en el següent enllaç: <https://www.tdx.cat/handle/10803/368217#page=3>

Cal dir que la traducció al català d'obres de literatura neogrega ha estat possible, en bona mesura, gràcies a les subvencions de la Institució de les Lletres Catalanes, així com també del Centre Nacional del Llibre d'Grècia, mentre aquest organisme va funcionar.

S'han esmentat més amunt els noms de Carles Miralles (1944-2015) i Eudald Solà (1946-2001) com a autors d'algunes traduccions; cal relacionar-los ambdós amb la Universitat de Barcelona, de la qual van ser professors, i amb la figura del seu mestre, Josep Alsina (1923-1993), que fou l'introduïdor del grec modern en aquesta universitat, on va fundar l'Institut Català d'Estudis Bizantins i Neohel·lènics. Solà va ser, durant molts anys, professor de literatura grega moderna i un fervent impulsor de les relacions culturals de Catalunya amb Grècia i amb Xipre; des de 1995, va ser cònsol honorari de Xipre a Barcelona, i va rebre la Creu d'or de l'Orde d'Honor de la República Hel·lènica. A Miralles es deu una molt celebrada antologia de poesia (*Set poètes neogrecs*, 1988, amb la col·laboració de Montserrat Camps). Actualment, exerceix la docència de grec modern en aquesta universitat el professor Ernest Marcos, autor de notables estudis, especialment en el camp de la bizantinística.

Molt més jove i, de fet, deixeble dels anteriors professors, avui destaca en el panorama dels estudis neogrecs a casa nostra la figura d'Eusebi Ayensa (1967). En ell semblen convergir alguns dels noms esmentats fins ara en el panorama històric de l'interès per la cultura grega moderna a Catalunya. Ja s'ha esmentat la seva edició de la correspondència grega de Rubió; però també d'aquest pioner és d'alguna manera el continuador, si considerem un dels seus treballs: *Els catalans a Grècia. Castells i torres a la terra dels déus* (2013). També a ell es deu la reedició, completada amb un ric aparat de notes, de la traducció pionera de Kavafis per Riba, amb il·lustracions de Josep Maria Subirachs i nota preliminar de Joan Triadú: *Poemes de Kavafis, selecció i traducció* (1962). Precisament, Ayensa prepara des de fa anys una edició, amb traducció i notes, de l'obra poètica integral de Kavafis, una obra colossal que s'espera que apareixerà aviat. I al costat de les seves nombroses publicacions —traduccions de Prevelakis, de Ritsos, entre altres, i estudis en articles i en llibres—, és de recordar la tasca de promoció de la cultura

Στις 6 Μαρτίου 1897, με πρωτοβουλία του κόμματος της Καταλανικής Ένωσης, μια μεγάλη ομάδα διαδηλωτών συγκεντρώθηκαν μπροστά από το Προξενείο του Βασιλείου της Ελλάδος στη Βαρκελώνη, όπου κατέθεσαν μια επιστολή αλληλεγγύης στον απελευθερωτικό αγώνα του κρητικού λαού από τον οθωμανικό ζυγό. Λίγες μέρες μετά, στις 14 Μαρτίου, η εφημερίδα *La Veu de Catalunya* («Η Φωνή της Καταλονίας») θα αφιέρωνε την έκδοσή της σε αυτό τον αγώνα με κείμενα σημαντικών διανοουμένων (όπως του Φρεντερίκ Μιστράλ και Ναρσίς Σολέρ), ενώ ο συγγραφέας και πολιτικός Ζοακίν Καμπότ i Ροβίρα δημοσίευσε ένα δοκίμιο για τους ποιητές Βαλαωρίτη και Σολωμό. Τον επόμενο μήνα δημοσίευσε μια μετάφραση του ποιήματος «Η Σκλάβια» του Βαλαωρίτη και ο Αντόνι Ρουμπιό i Λιουγκ τη μετάφραση των τεσσάρων πρώτων στίχων του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν*. Χωρίς αμφιβολία ο Ρουμπιό (1856-1937) υπήρξε ο πιο σημαντικός ιστορικός της παρουσίας των Καταλανών στην Ελλάδα κατά τον Μεσαίωνα (δουκάτες των Αθηνών και της Υπάτης) και, ακολούθως, πρωτοπόρος μεταφραστής της νεοελληνικής λογοτεχνίας (μετέφρασε Παλαμά, Δροσίνη, Βικέλα, Εφταλιώτη, Βιζυινό). Τα επόμενα πολλά χρόνια η παρουσία της Ελλάδας στην Καταλονία μοιάζει σχεδόν ανύπαρκτη, ώσπου το 1959 ο Κάρλνες Ρίμπα θα μεταφράσει 66 ποιήματα του Καβάφη (το έργο εκδόθηκε το 1962), για να ακολουθήσουν μετά σπουδαίοι νεοελληνιστές, όπως π.χ. ο Κάρλνες Μιράλες (1944-2015), ο Εδουάλδ Σολά (1946-2001).

Ο διακεκριμένος νεοελληνιστής Εδουάλδ Σολά (1946-2001),
εδώ με τον Οδυσσέα Ελύτη.

catalana que Ayensa va dur a terme a Grècia, durant els anys en què va ser director de l'Institut Cervantes d'Atenes (2007-2012). Els fruits abundosos d'aquells anys de gestor cultural han quedat recollits en un altre seu llibre, aparegut molt recentment: *Un català a Grècia. Una mirada a una història compartida* (2022). Com a símbol indiscutible d'aquella valuosa tasca, dins el recinte de l'acròpolis d'Atenes una inscripció en marbre té gravades les paraules d'elogi d'aquell conjunt monumental degudes al rei Pere el Cerimoniós («Lo castell de Cetines és la pus richa joya qui al mont sia»): una iniciativa reeixida i fruit també de l'apassionat afany d'Ayensa.

En el nostre país ha exercit un paper molt important per al coneixement de la cultura grega moderna l'Escola Oficial d'Idiomes Moderns de Barcelona; el seu Departament de Grec Modern, creat fa més de trenta anys, i sota la direcció principalment de les professores Teresa Magadán i Kleri Skandami, no s'ha limitat a l'ensenyament de la llengua, sinó que ha estat un veritable centre cultural, actiu en l'organització de conferències, concerts, presentacions de llibres, etc. Les successives promocions d'estudiants de grec modern d'aquesta Escola són no solament testimonis d'aquesta activitat, sinó, en bona mesura, el ferment que ha fet reviscolar i manté l'interès per la cultura neogrega a casa nostra.

Amb la finalitat de donar a conèixer a casa nostra la literatura i la cultura neogrega, va ser fundada, l'any 2006, l'Associació Catalana de Neohel·lenistes, de la qual l'esmentat Eusebi Ayensa és un dels membres més destacats i actius. Al llarg de més de quinze anys,

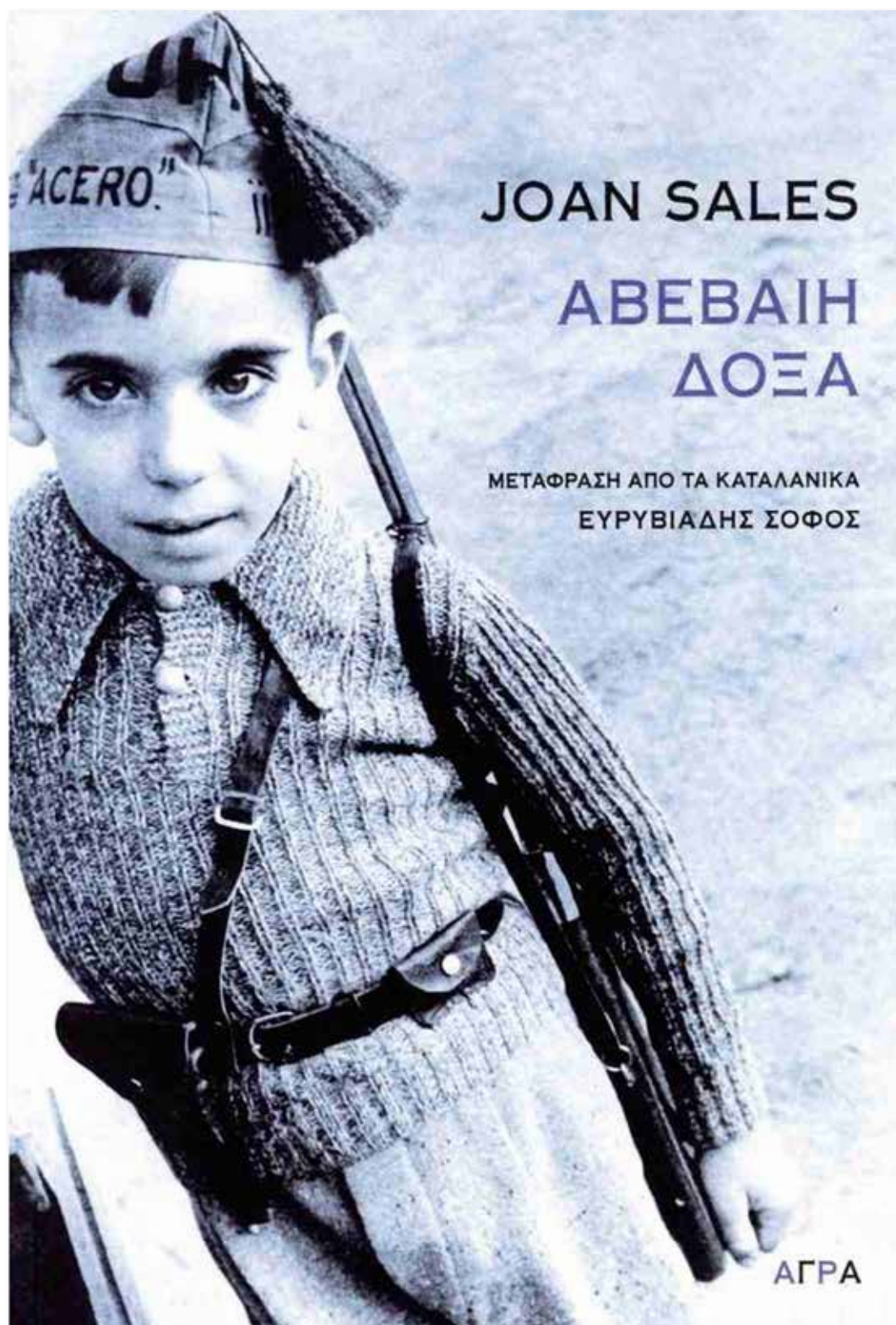
Αντόνι Ρουμπιό ι Λιουγκ (1856-1937). Ο πρώτος - πρωτοπόρος καταλανός νεοελληνιστής. Ιστορικός, μεταφραστής και ανθολόγος σημαντικών έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο γύρισμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα.

l'ACNH ha organitzat tota mena d'activitats relacionades amb el seu camp d'interès. En el document adjunt estan recollides les més destacades. També manté una pàgina web, que es visitarà a través del següent enllaç: <https://neogrec.wordpress.com/>

Així mateix l'Associació edita una revista digital de periodicitat anual, *Αέρηδες – Torre dels Vents* – hostatjada a Publicacions de la Universitat Jaume I, a Castelló de la Plana – dedicada a la literatura i la cultura neogregues, el primer número de la qual aparegué en 2020; s'hi accedeix a través de la pàgina web o bé a través del següent enllaç: <https://www.e-revistes.uji.es/index.php/aerides>

Abans no acabi l'any 2022, està prevista l'aparició del número 3 de la revista; els índexs dels dos primers números es poden consultar en el document adjunt abans esmentat. Tant l'Associació com la seva revista estan obertes a col·laboracions de persones o institucions relacionades amb els seus interessos.

Incerta Gloria-«Αβέβαιη Δόξα». Ο καταλανός Ζοάν Σάλες, πολεμιστής του Ισπανικού Εμφυλίου, σε αυτό το πολυπρισματικό και υπαρξιακό μυθιστόρημα αποστάζει τις εμπειρίες του σε μια διαχρονική ιστορία ματαιωμένου έρωτα, χαμένης νιότης και συντριβής των ψευδαισθήσεων. Από τις εκδόσεις Άγρα, σε μετάφραση του Ευρ. Σοφού και επιμέλεια Στ. Πετσόπουλου.

**Griego Moderno y Estudios Neohelénicos en Andalucía
en el Instituto de Idiomas de la Universidad de Sevilla**
**Τα Νέα Ελληνικά και οι Νεοελληνικές Σπουδές στην Ανδαλουσία
στο Ινστιτούτο Γλωσσών του Πανεπιστημίου της Σεβίλλης**

Raquel Pérez

Profesora de Griego Moderno-Instituto de Idiomas. Universidad de Sevilla

Ρακέλ Πέρεθ

Καθηγήτρια της Νέας Ελληνικής-Ινστιτούτο Γλωσσών. Πανεπιστήμιο της Σεβίλλης

Η Ανδαλουσία είναι πρωτοπόρα στη διδασκαλία και διάδοση της Νέας Ελληνικής Γλώσσας και, γενικότερα, των Νεοελληνικών Σπουδών. Το αποδεικνύει το κείμενο που ακολουθεί, που εστιάζει κυρίως στην πόλη της Σεβίλλης. Ωστόσο, η Δημόσια Σχολή Γλωσσών της Μάλαγα συμπεριέλαβε στο πρόγραμμά του τη διδασκαλία της Ελληνικής από το 1991. Παρέλκει να αναφέρουμε το πλέον γνωστό Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών της Γρανάδα.

Andalucía es pionera en la didáctica y difusión del Griego moderno y de los Estudios Neohelénicos en general. Lo certifica el texto que sigue, que se centra sobre todo en la ciudad de Sevilla. Ahora bien, la Escuela Oficial de Idiomas de Málaga incluyó el Griego Moderno en su oferta ya en 1991. Y no hace falta mencionar el muy conocido Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas de Granada.

Aunque en España ha habido una amplia tradición en los estudios grecolatinos, el interés por el griego moderno no ha conocido una igual fortuna, salvo aisladas (y a menudo notables excepciones), hasta la década de los 80 del pasado siglo, en que tanto la filología como el ámbito de la enseñanza de idiomas vuelven su mirada hacia la lengua helénica hablada en la actualidad, y comienza un desarrollo que a día de hoy sigue dando sus frutos. En ese recorrido Andalucía ha brillado con luz propia, revelándose a menudo como pionera en este campo, por delante incluso de otros centros importantes del país. Ejemplo de ello es la Escuela Oficial de Idiomas (EOI) de Málaga, que incluyó este idioma en su oferta ya en 1991, tan solo seis años después de la EOI de Madrid, la primera de España.

Tres son las sedes principales de los estudios neohelénicos en Andalucía: Granada, Málaga y Sevilla, con un enfoque múltiple y variado. Mención aparte merece la Universidad de Cádiz, que incluye varias asignaturas de griego moderno dentro del Grado en Filología Clásica, orientadas al conocimiento instrumental del idioma hasta un nivel A2/B1 del

Η Ρακέλ Πέρεθ, αριστερά, με φοιτητές της τάξης των Νέων Ελληνικών και υπότροφους Erasmus+ από την Ελλάδα.

Marco Europeo de Referencia. Igual sucede en la Universidad de Málaga, cuya titulación de Filología Clásica recogía ya algunas asignaturas de griego tardío y moderno antes incluso de la implantación de este idioma en la Escuela Oficial. En la actualidad el currículo de dicho Grado cuenta con asignaturas de griego instrumental que permiten adquirir competencias propias de, al menos, un nivel A2. Por otro lado, los estudios de Traducción e Interpretación de esta universidad incluyen el griego moderno como segunda lengua desde su creación en 1990, lo que la convierte en uno de los centros con más solera en este campo.

El caso de Granada, con todo, es probablemente el más destacado, pues a la ya larga presencia del griego moderno en su universidad, una de las más antiguas y prestigiosas de España, dentro del Grado de Filología Clásica, actualmente como lengua instrumental hasta un nivel de A2/B1, y en el Grado de Traducción e Interpretación como segunda lengua extranjera, se une la enorme labor realizada por el Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas (C.E.B.N.Ch.), que tiene su sede en la ciudad nazarí. Este organismo, fundado por el Estado griego en 1998, nace con la intención de impulsar el estudio del griego bizantino y moderno en el ámbito hispanohablante, por lo que su actividad no se limita al territorio español, sino que se extiende al continente americano y, en general, a cualquier lugar de habla española donde exista interés por la lengua neohelénica. Entre sus actividades está fomentar el conocimiento del idioma, a través de clases impartidas en la sede del propio Centro o prestando su apoyo a la Universidad de Granada; investigar en los diversos campos que implica la cultura bizantina y neohelénica y colaborar en ello con una completa biblioteca, así como con la edición de revistas y obras especializadas; traducir al español obras literarias, históricas o de diversa índole; finalmente, organizar

congresos y diversas actividades culturales orientadas a promover el conocimiento de la cultura bizantina y neohelénica. Todo ello convierte a la ciudad de Granada en un centro neurálgico para estos estudios en España. Como ejemplo mencionaremos la reciente edición de diversas obras de importantes autores relacionados con la Revolución griega (Trikupis, Kolokotronis o Kapodistrias, p. ej.), traducidas al español con motivo de la conmemoración de los 200 años de la creación de la República Helénica.

Por su parte, en la ciudad de Sevilla el estudio del griego moderno ha estado siempre ligado al Instituto de Idiomas, centro perteneciente a la Universidad de Sevilla, especializado en la docencia de idiomas modernos con carácter instrumental. Esta entidad surgió originariamente para la formación en idiomas clásicos y modernos de los estudiantes de la antigua titulación de Bachiller (previa al nivel universitario) en la ya lejana fecha de 1927, si bien unos años después (en 1932) se constituyó como institución dentro de la Universidad Hispalense, centrada ya en la enseñanza de idiomas modernos, y a partir de 1972 tendrá un funcionamiento y organización equiparables a las de otros centros universitarios similares. En este último medio siglo de su existencia ha conocido diversas fases y sistemas educativos, al tiempo que ha ido ampliando su oferta, hasta alcanzar los once idiomas (alemán, árabe, chino, español para extranjeros, francés, griego, japonés, inglés, italiano, portugués y ruso). En los años inmediatamente anteriores a la implantación del conocido como Plan Bolonia y el actual sistema de Grados, los idiomas ofertados en el Instituto podían cursarse como Créditos de Libre Configuración, por lo que el centro desempeñaba un papel muy destacado en el diseño curricular de los alumnos de la Hispalense. En la actualidad ha pasado a ser centro acreditador de los niveles de idiomas exigidos para la obtención de cualquier Grado universitario, tal y como está contemplado en

Από το 1994, όταν δημιουργήθηκε, ως σήμερα έχουν περάσει από τις αίθουσες του Τομέα της Νέας Ελληνικής Γλώσσας φοιτητές διαφόρων επιστημονικών κλάδων που επιθυμούσαν να συμπληρώσουν το βιογραφικό τους (από τη Φιλολογία, την Ιατρική, τη Φυσική ή το Πολυτεχνείο για να αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιους), αλλά και ξένοι φοιτητές του προγράμματος Erasmus, όπως και διάφοροι άλλοι για δικούς τους προσωπικούς λόγους. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών ήταν ο ενθουσιασμός και το πάθος τους για την ελληνική γλώσσα και κουλτούρα, εμπλουτίζοντας το μάθημα και συνεισφέροντας σε μια γόνιμη ανταλλαγή. Ο Τομέας της Νέας Ελληνικής δέχεται επίσης και Έλληνες φοιτητές που κάνουν την πρακτική τους στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus Plus και έτσι τους δίνεται η δυνατότητα να μάθουν πώς διδάσκονται τα ελληνικά σε ισπανόφωνους μέσω της παρουσίας τους στην τάξη και της ενεργούς συνεργασίας τους στη διδασκαλία του μαθήματος σε αλληλεπίδραση με τους μαθητές.

Αφίσες και ανακοινώσεις από δραστηριότητες του Ινστιτούτου Γλωσσών του Πανεπιστημίου της Σεβίλλης-Τομέας Ελληνικής Γλώσσας. Στην προηγούμενη σελίδα αφίσα της Aurora Gaviño, για εκδήλωση τοπικού συλλόγου ελληνικής μουσικής. Πάνω, αφίσα από εκδήλωση-αφιέρωμα στον Γιάννη Τσαρούχη, ενώ κάτω, αφίσα από αντίστοιχη εκδήλωση. Με ελεύθερη είσοδο, πάντα.

la normativa vigente en España al respecto. Independientemente, sigue siendo un referente en la ciudad en lo que a enseñanza de idiomas modernos se refiere, ya que, a pesar de su carácter universitario, mantiene sus puertas abiertas a cualquier persona interesada mayor de 16 años, y es así como la población no universitaria puede tener acceso al aprendizaje de idiomas que solo se imparten en dicho centro, como es el caso del griego moderno.

Desde su creación en 1994, por las aulas del Área de Griego del Instituto de Idiomas han pasado alumnos con los más variados intereses: desde universitarios de carreras tan diversas como Filología, Medicina, Física o Ingeniería, por mencionar algunas, deseosos de completar su currículo, hasta alumnos extranjeros del programa Erasmus o particulares con sus propias motivaciones personales. El denominador común a todos ellos ha sido siempre el entusiasmo y la pasión por la lengua y la cultura griegas, con los que enriquecen las clases en un intercambio siempre fructífero. El Área también acoge a alumnos griegos del programa Erasmus Plus en prácticas, a los que se ofrece la posibilidad de conocer el funcionamiento de la didáctica del griego moderno a hispanohablantes, mientras colaboran activamente en el desarrollo de la clase, interactuando con los alumnos.

Los niveles ofertados son cuatro (A1, A2.1, A2.2, B.1), en cursos de carácter anual (de octubre a junio), a razón de tres horas semanales. Como sucede con el resto de los idiomas del Instituto, para el primer curso se parte de cero; es decir, no son necesarios conocimientos previos de griego antiguo o moderno, sino que se comienza con el alfabeto, la fonética y una

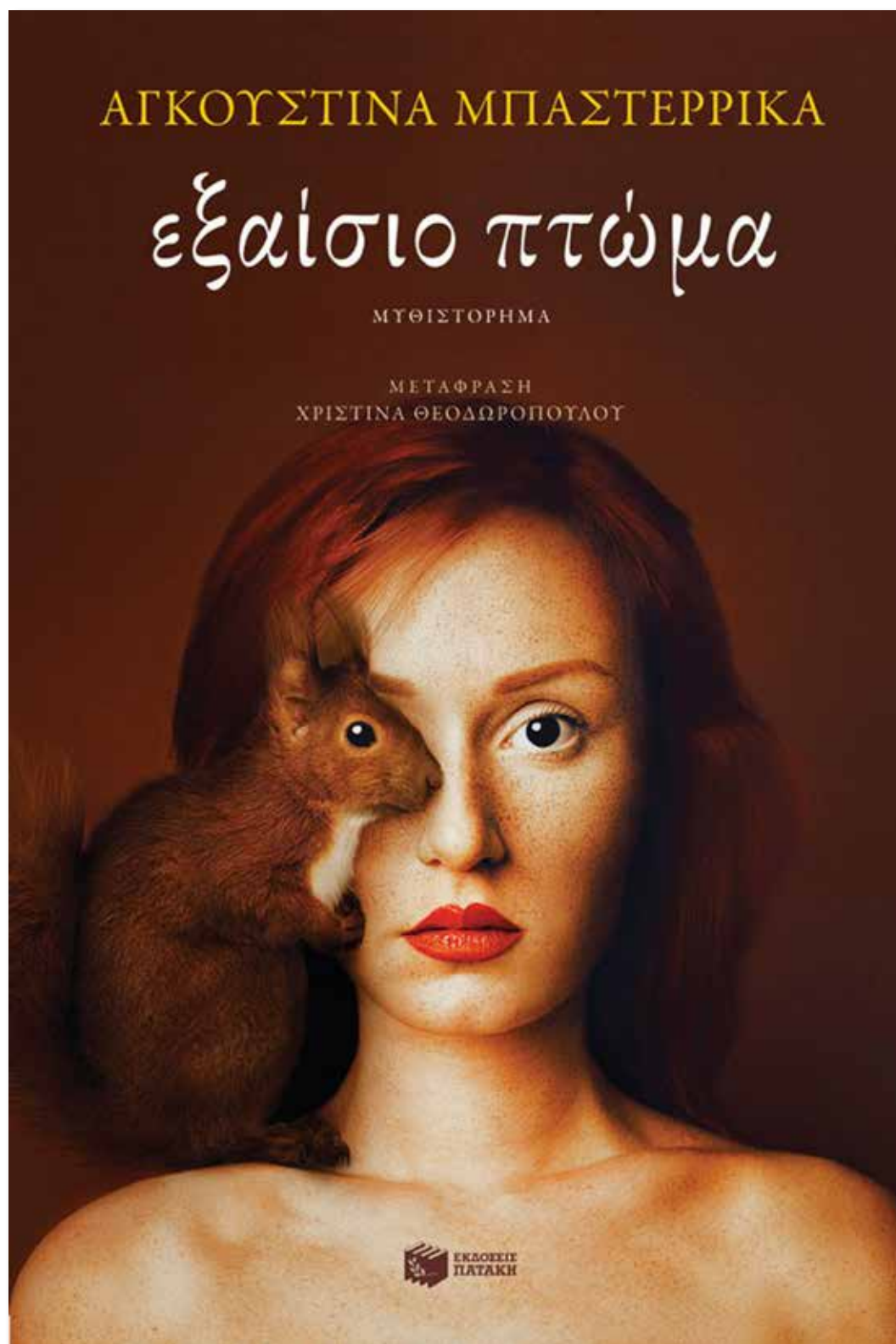
introducción al sistema de casos, a menudo desconocido entre los alumnos y distinto a las estructuras básicas del español. La docencia está orientada a la adquisición de capacidades comunicativas, por lo que se alternan las situaciones de este tipo con los contenidos propiamente gramaticales, incluso en el primer curso, en que se comienza saludándose o presentándose, aunque aún no se haya visto el alfabeto. En cada nivel se

trabajan las cuatro destrezas y, en cuanto a la gramática, se siguen las pautas descritas por el Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας para cada nivel del Marco.

Una de las vocaciones del Instituto de Idiomas es abrir las puertas a otras culturas a través de sus idiomas; en el caso del griego moderno aspiramos a difundir el enorme legado de la civilización helénica, centrándonos especialmente en su momento actual para, desde allí, viajar a sus distintas etapas. Por ello en las clases está muy presente la vida cotidiana (gestos, costumbres, comidas, música, etc.), pero también diversos temas de historia, literatura, folklore, tradiciones, geografía, etc., a menudo incluso sugeridos por preguntas de los propios alumnos. Otro modo de dar a conocer el mundo griego es a través de actividades culturales organizadas por el Área. En estos casi treinta años ha habido un poco de todo: proyección de películas, cursos de cocina, jornadas y conferencias con temas como el teatro de sombras, la música tradicional griega, el nuevo museo de la Acrópolis o la pintura de Tsarouchis; conciertos, recitales poéticos, o talleres de danza tradicional, que han dado lugar a la creación de un pequeño grupo (Crótalos) dedicado a la práctica y divulgación de esta riqueza cultural. Asimismo, el Área ha colaborado en diversas ocasiones con la Sección Sevilla-Huelva de la Sociedad Española de Estudios Clásicos (SEEC), ofertando varias ediciones de cursos gratuitos de iniciación al griego moderno, abiertos a cualquier interesado, en las instalaciones de la Facultad de Filología de la Hispalense.

Esta es, en suma, la aportación que desde destacados centros del sur de España se realiza a la difusión y conocimiento de la lengua y cultura neohelénicas y, por ende, a la cultura griega en general. Una aportación que confiamos siga siendo perdurable y fructífera.

Cadáver exquisito-«Το εξάισιο πτώμα», της Agustina Bazterrica από την Αργεντινή.
Βραβείο μετάφρασης ΛΕΑ στη μεταφράστρια Χρ. Θεοδωροπούλου. Εκδόσεις Πατάκη.

La labor de la Fundación “María Tsakos” en Uruguay Το έργο του Ιδρύματος «Μαρία Τσάκος» στην Ουρουγουάη

Soraya Ochoviet

Profesora de Griego Moderno-Directora de la Fundación “María Tsakos”

Σοράγια Οτσοβίετ

Καθηγήτρια Νέων Ελληνικών-Διευθύντρια του Ιδρύματος «Μαρία Τσάκος»

Η Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών του ΕΑΠ, σε πρόσφατη συνεδρίαση της Κοσμητείας της, αποφάσισε να ανακηρύξει τον Καπετάν Π.Ν. Τσάκο, δημιουργό του Ιδρύματος «Μαρία Τσάκος», επίτιμο διδάκτορα για τη συνεισφορά του στην ελληνική ναυτιλία και στις ναυτιλιακές σπουδές, τη διάδοση των ελληνικών σπουδών στον ισπανόφωνο κόσμο και τη συμβολή του στην προστασία του περιβάλλοντος. Το παρόν άρθρο, όπως είναι φυσικό για το περιοδικό μας, μας συστήνει το «Μάρια Τσάκος» της Ουρουγουάης, δηλαδή, το ίδρυμα διάδοσης του ελληνικού και κυπριακού πολιτισμού στη Λατινική Αμερική.

La Facultad de Humanidades de nuestra Universidad, decidió recientemente declarar al Capitán Panagiotis Tsakos, el creador de la Fundación “María Tsakos”, doctor honoris causa por su contribución a la marina mercante griega y los estudios marítimos, por la difusión de los estudios neogriegos por el mundo hispanófono, así como por su contribución a la protección del ambiente. Ahora bien, el presente artículo, como es natural para nuestra revista, nos presenta la Fundación “María Tsakos” de Uruguay, es decir la fundación que difunde la civilización griega y chipriota en América Latina.

I.

Η ακαδημαϊκή κοινότητα του ΙΣΠ-ΕΑΠ θα έχει ακουστά για το Ίδρυμα «Μαρία Τσάκος», που λειτουργεί στο Μοντεβιδέο της Ουρουγουάης, το οποίο και θα το “παρουσιάσω” με αυτό το σύντομο κείμενο σε όσους τυχόν δεν το γνωρίζουν, αφού έχω τη χαρά και την τιμή να είμαι δασκάλα της Νέας Ελληνικής Γλώσσας στο Ίδρυμα από το 1995 και, από το 2021, ανέλαβα τη διεύθυνσή του. Πριν σας συστήσω το Ίδρυμα, επιτρέψτε μου να πω δυο λόγια για μένα, αλλά και τη σχέση που έχουμε οι Ουρουγουανοί με την Ελλάδα, τους Έλληνες και τα ελληνικά.

Καπετάν Παναγιώτης Ν. Τσάκος.

Η έδρα του Ιδρύματος «Μαρία Τσάκος», στη λεωφόρο José G. Artigas, στο Μοντεβιδέο.

Πάντοτε είχα περιέργεια για τα ξενόγλωσσα βιβλία που είχα εύκαιρα στο σπίτι μου. Μεγαλώνοντας, είχα τη πρώτη μου επαφή με τον ελληνικό κόσμο στο γυμνάσιο και το λύκειο κι εκεί ξεκίνησε μια μακρόχρονη σχέση αγάπης που δεν τελείωσε ποτέ. Τόσο με προσέλκυε η Ελλάδα, που, έφηβη ακόμα, αποφάσισα να μάθω ελληνικά στο τότε Ίδρυμα Τσάκος. Εδώ ήταν που έμαθα να αγαπάω και την ελληνική γλώσσα. Με τους συμμαθητές και δασκάλους μου «ταξίδευα κάθε χρόνο στην Ιθάκη», πνευματικά πάντα, μέχρι που πήρα μια υποτροφία να ταξιδέψω για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Το να ζήσω και να δω από κοντά όλα αυτά που μέχρι τότε είχα μάθει με τους καθηγητές και που είχα διαβάσει στα βιβλία, ήταν καθοριστικό στην πορεία μου: έκτοτε αφιερώθηκα στα ελληνικά και τον ελληνικό πολιτισμό. Όπως εγώ, πολλοί μαθητές μας έχουν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν στην Ελλάδα, για τουριστικούς ή εκπαιδευτικούς σκοπούς. Κάποιοι επισκέπτονται την Ελλάδα μέσω των ειδικά διαμορφωμένων προγραμμάτων εκδρομών που διοργανώνουμε κάθε χρόνο στην Ελλάδα και άλλοι μέσω των υποτροφιών που, κατά καιρούς, δίνονται από διάφορους ελληνικούς φορείς.

Μετά, έγινα τακτική συνεργάτης του Ιδρύματος ως καθηγήτρια των Νέων Ελληνικών. Συνοδοιπόροι σε αυτή την προσπάθεια όλοι οι μαθητές μας, όλα αυτά τα χρόνια. Κάποιους τους γνώρισα ως αρχάριους μαθητές και σήμερα, αρκετοί, είναι καθηγητές ελληνικών. Έχουμε σπουδαστές από 15 έως 85 χρονών, διάφορων κοινωνικών τάξεων και επαγγελμάτων (υδραυλικοί, νοικοκυρές, δικηγόροι, γιατροί, κ.ο.κ.). Οι περισσότεροι δεν μαθαίνουν τη γλώσσα για επαγγελματικούς λόγους, αλλά από ενδιαφέρον και αγάπη. Ίσως αναρωτιέστε γιατί οι Ουρουγουανοί δείχνουν τόση αγάπη για την Ελλάδα. Κατά την γνώμη μου και κατά την εμπειρία μου, οι λόγοι μπορεί να είναι οι εξής:

α. Έμαθαν να αγαπάνε την αρχαία ελληνική σκέψη από τα μαθήματα Λογοτεχνίας, Φιλοσοφίας και Μαθηματικών στο γυμνάσιο και λύκειο και θέλουν να γνωρίσουν καλύτερα τον ελληνικό κόσμο.

β. Με ή χωρίς γλωσσικές σπουδές, τους αρέσει να ανακαλύπτουν τις ετυμολογικές ρίζες των λέξεων.

γ. Έχουν εντυπωσιαστεί από τα πολυάριθμα αξιοθέατα της Ελλάδας και θέλουν να μάθουν περισσότερα γι' αυτή τη χώρα.

δ. Πρόκειται να ταξιδέψουν στην Ελλάδα και θέλουν να ξέρουν τη γλώσσα ως εργαλείο επικοινωνίας.

Έτσι, το 1978 συστάθηκε το Ίδρυμά μας για να καλύψει αυτούς του λόγους και αυτές τις ανάγκες, αυτή τη δίψα γνωριμίας με τον ελληνικό πολιτισμό τόσο των Ελλήνων ομογενών όσο και των Ουρουγουανών. Έως τότε παραδίδονταν μαθήματα μόνο στην Ελληνική Κοινότητα της Ουρουγουάης.

II.

Η ιδέα της σύστασης του Ιδρύματος γεννήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν ο Καπετάν Παναγιώτης Ν. Τσάκος επισκέφθηκε το Μοντεβιδέο για επαγγελματικούς σκοπούς. Η επαφή του με τους Ουρουγουανούς τού αποκάλυψε ένα λαό με ιδιαίτερη καλλιέργεια, και λάτρη της Ελλάδας. Ως εκ τούτου, αποφάσισε να φέρει κοντά στους φιλέλληνες Ουρουγουανούς τη γλώσσα, τον πολιτισμό, τη φιλοσοφία και τις παραδόσεις της Ελλάδας.

Το Ίδρυμα «Μαρία Τσάκος» είναι ένας μη κερδοσκοπικός εκπαιδευτικός οργανισμός, στόχος του οποίου είναι η διάδοση του ελληνικού και κυπριακού πολιτισμού στην Ουρουγουάη. Το κοινό έχει αγκαλιάσει με μεγάλο ενδιαφέρον και πολλή αγάπη το έργο του Ιδρύματος όλα αυτά τα 45 χρόνια της αδιάλειπτης λειτουργίας του. Το πλούσιο πρόγραμμά του περιλαμβάνει, δωρεάν βέβαια, μαθήματα Αρχαίας και Νέας Ελληνικής και κύκλους σεμιναρίων-δραστηριοτήτων ελληνικού πολιτισμού: λογοτεχνία, φιλοσοφία, μαγειρική, μουσική, κλπ. Όπως θα τονίσουμε και στη συνέχεια, διαθέτει, επίσης, χορωδία και θεατρικό εργαστήριο. Από τη σύστασή του, το 1978, και για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, το Ίδρυμα εγκαταστάθηκε στο ιδιωτικό Σχολείο «Erwy School». Αργότερα, το 1985, αγοράστηκε ένα κτίριο στην παλιά πόλη του Μοντεβιδέο, το οποίο φιλοξένησε και το Προξενείο της Κυπριακής Δημοκρατίας, δεδομένου ότι ο Καπετάν Τσάκος είναι Επίτιμος Γενικός Πρόξενος της Κύπρου. Το 2002, το Ίδρυμα μετονομάστηκε σε Ίδρυμα «Μαρία Τσάκος» στη μνήμη της μητέρας του Ιδρυτή του, Μαρίας Τσάκου, η οποία υπήρξε δραστήρια πρόεδρος του Δ.Σ.

Στο μεταξύ, ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός σπουδαστών οδήγησε σε νέα μεταστέγηση, το 2007, σε μια καλαίσθητη τριώροφη μονοκατοικία, επί της λεωφόρου José G. Artigas, κοντά στο κέντρο της πόλης. Οι ευρύχωρες νέες εγκαταστάσεις, επέτρεψαν την διεύρυνση των δραστηριοτήτων και τη δημιουργία επιπλέον τμημάτων γλώσσας και πολιτισμού. Η μεγάλη μας αυλή φιλοξενεί πολυάριθμες δραστηριότητες, που περιλαμβάνουν επιδείξεις και μαθήματα ελληνικών χορών, αλλά και εμφανίσεις της Χορωδίας του Ιδρύματος. Η Χορωδία συμπληρώνει φέτος 19 χρόνια διάδοσης του ελληνικού τραγουδιού, παραδοσιακού και έντεχνου, με συναυλίες που πραγματοποιεί όχι μόνο στην Ουρουγουάη, αλλά σε όλη τη Λ. Αμερική. Στην αυλή πραγματοποιούνται επίσης και θεατρικές παραστάσεις, ενώ στο ισόγειο βρίσκεται η κουζίνα, όπου παραδίδονται μαθήματα ελληνικής μαγειρικής.

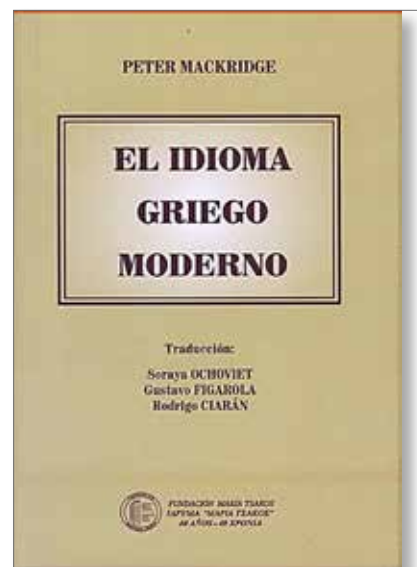
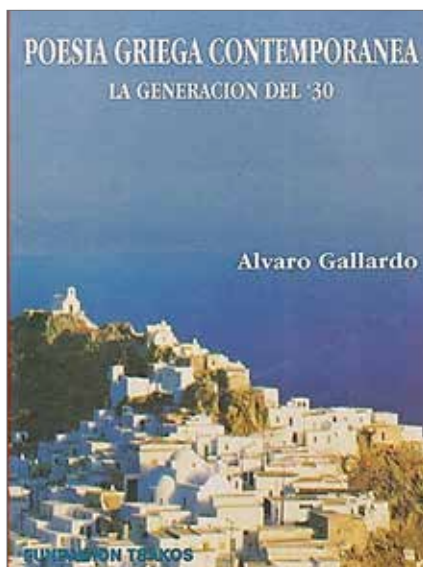
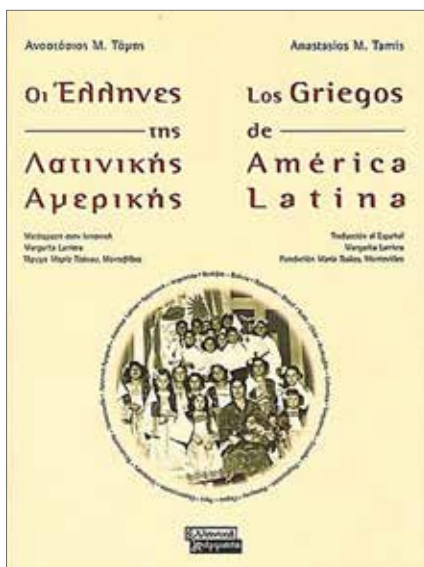
Από το 2004, λειτουργεί δανειστική βιβλιοθήκη, κυρίως με ελληνική και ισπανική βιβλιογραφία, σχετική με την Ελλάδα και τον ελληνικό πολιτισμό. Σημαντική είναι και η εκδοτική δραστηριότητα του Ιδρύματος. Π.χ. έχουν εκδοθεί, μεταξύ άλλων, η «Σύγχρονη ελληνική ποίηση. Η γενιά του '30» του φιλόλογου Álvaro Gallardo, που αποτελεί ενδελεχή μελέτη γι' αυτή γενιά και περιλαμβάνει ανθολογία ποιημάτων μεταφρασμένα στα ισπανικά,

Tal vez Uds. se pregunten por qué los uruguayos muestran tanto amor por Grecia. Según mi opinión y de acuerdo con mi experiencia, las razones podrían ser las siguientes:

- Aprendieron a amar el antiguo pensamiento griego, a través de las clases de Literatura, Filosofía y Matemáticas en el liceo y desean conocer mejor el mundo griego.
- Tengan o no estudios de Lingüística, les gusta descubrir las raíces etimológicas de las palabras.
- Se han impresionado con las numerosas atracciones turísticas de Grecia y desean aprender más sobre este país.
- Piensen viajar a Grecia y quieren conocer la lengua como instrumento de comunicación.

Μαθήματα ελληνικών χορών. Σημαντική η συνεισφορά της Χορωδίας, στο Μοντεβιδέο.

Βιβλία που έχει εκδώσει
το Ίδρυμα.

«Οι Έλληνες της Λατινικής Αμερικής», του Αναστάσιου Τάμη που επιμελήθηκε η πρώην διευθύντρια του Ιδρύματος, ελληνίστρια, Margarita Larriera, «Η Ελληνική Γλώσσα» του Peter Mackridge, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης...

Το Ίδρυμα έχει αναγνωριστεί επίσημα από το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Ουρουγουάης και, από το 1992, συνεργάζεται επίσημα με τη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Δημοκρατίας της Ουρουγουάης, όπου διδάσκεται έκτοτε η Νεοελληνική Γλώσσα. Συγκεκριμένα, στο Πανεπιστήμιο λειτουργεί η Α΄ τάξη Ελληνικών με δικό μας καθηγητή, ενώ οι φοιτητές που επιθυμούν να συνεχίσουν την εκμάθηση της γλώσσας έρχονται στο Ίδρυμα. Από το 1999, το Ίδρυμα έχει αναγνωρισθεί και από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας του Υπουργείου Παιδείας της Ελλάδας κι έτσι λειτουργεί ως επίσημο Εξεταστικό Κέντρο Πιστοποίησης Επάρκειας της Ελληνομάθειας, ενώ το 2021 έλαβε και την επίσημη αναγνώριση ως «Τμήμα Ελληνικής Γλώσσας και Πολιτισμού», από το ίδιο Υπουργείο. Το έργο μας ενισχύεται από το 2005 μέσω της εβδομαδιαίας μας ραδιοφωνικής εκπομπής, «Ταξίδι στην Ιθάκη», στον ραδιοφωνικό σταθμό *Oriental AM 770*, η οποία προβάλλει την ελληνική μουσική, διάφορες πτυχές του ελληνικού πολιτισμού, θέματα που απασχολούν την σύγχρονη Ελλάδα, καθώς και δραστηριότητες και νέα του Ιδρύματος. Όπως είναι φυσικό, το Ίδρυμα φροντίζει να διατηρεί στενή επικοινωνία και συνεργασία με την Ελληνική Πρεσβεία και την Ελληνική Κοινότητα στο Μοντεβιδέο. Επίσης, στο Μοντεβιδέο λειτουργεί το 39ο Δημοτικό Σχολείο «Ελλάδα» (Escuela N° 39 "Grecia"). Καθηγητές του Ιδρύματος συμμετέχουν στη διδασκαλία ελληνικών χωρών και τραγουδιών, όπως και στους εορτασμούς του Σχολείου για τις ελληνικές εθνικές επετείους.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, από το 2011, συνδιοργανώνουμε και συμμετέχουμε στο ετήσιο Φεστιβάλ «Λογοτεχνία εν Αθήναις» (ΛΕΑ), συμβάλλοντας έτσι και στη διάδοση των ισπανικών σπουδών στην Ελλάδα. Επίσης, το Ίδρυμα έχει την τιμή να φιλοξενεί το τμήμα Ουρουγουάης της «Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη» (ΔΕΦΝΚ), ενώ χρηματοδοτεί διάφορες εκδηλώσεις εμπνευσμένες από το έργο του. Η δράση μας πλαισιώνεται με ειδικά αφιερώματα σε μεγάλες προσωπικότητες των ελληνικών γραμμάτων, όπως τους: Γιάννη Ρίτσο (2009), Οδυσσέα Ελύτη, Νίκο Καββαδία (2011), Νικηφόρο Βρεττάκο (2012), Κωνσταντίνο Καβάφη (2013), Δομήνικο Θεοτοκόπουλο

(2014), Βασίλη Τσιτσάνη (2015), Νίκο Καζαντζάκη (2017), Ιάκωβο Καμπανέλλη (2022).

Σημαντικά ονόματα της τέχνης, των γραμμάτων και των επιστημών, τόσο της Ουρουγουάης όσο και της Ελλάδας, έχουν φιλοξενηθεί στους χώρους του Ιδρύματός και έχουν συμμετάσχει στις δραστηριότητές του. Ανάμεσα στους πιο γνωστούς υποστηρικτές και φίλους του Ιδρύματος μας, αναφέρουμε ενδεικτικά τους: Αντώνη Σαμαράκη, Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Γιώργος Μπαμπινιώτη, Πέτρος Μάρκαρης, Pedro Olalla, Γιώργος Νταλάρα, Χάρις Αλεξίου, Μανώλης Μητσιάς. Το Ίδρυμα και ο ιδρυτής του έχουν βραβευθεί για τη συνεισφορά τους στη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού και το λοιπό κοινωφελές έργο τους από πολλούς σημαντικούς φορείς, ελληνικούς ή άλλους, με πάνω από τριάντα μετάλλια, διπλώματα και βραβεύσεις. Π.χ. ο Καπετάν Π. Ν. Τσάκος έχει βραβευθεί με το «Μετάλλιο της Πόλεως των Αθηνών» (2002), από τους τ. Προέδρους της Δημοκρατίας, Κ. Στεφανόπουλο (2003) και Κ. Παπούλια (το 2014, με το βραβείο «Ταξιάρχης του Τάγματος του Φοίνικος»), από την Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία Ν. Αμερικής με τον «Σταυρό του Αγίου Στεφάνου». Το 2008, εορτάστηκαν τα 30 χρόνια του Ιδρύματος σε επετειακή εκδήλωση που έλαβε χώρα στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών...

Το Ίδρυμα «Μαρία Τσάκος» είναι διεθνώς αναγνωρισμένο ως ιδρυτικό μέλος της «Ένωσης Εθνικών Πολιτιστικών Ινστιτούτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (EUNIC - European Union National Institutes for Culture) και εκπροσωπεί την Ελλάδα στο παράρτημα EUNIC Montevideo. Από το 2013, τα ευρωπαϊκά ινστιτούτα-μέλη, σε συνεργασία με τοπικούς παράγοντες, διοργανώνουν κάθε χρόνο εκδηλώσεις, όπως καλλιτεχνικά φεστιβάλ και εκθέσεις ποικίλου περιεχομένου, συναυλίες, την Ημέρα των Ευρωπαϊκών Γλωσσών, κ.λπ.

III.

Κλείνουμε αυτή την παρουσίαση με ένα ενδεικτικό στατιστικό στοιχείο, μία «εντύπωση» και μία αναφορά στις ναυτιλιακές και περιβαλλοντικές δράσεις του Ιδρύματος.

Στα μαθήματα και στις δραστηριότητές μας συμμετέχουν πάνω από 400 άτομα ετησίως. Αυτό που εντυπωσιάζει τους Έλληνες επισκέπτες μας είναι ότι η συντριπτική πλειονότητα των μαθητών μας δεν είναι ελληνικής καταγωγής, αλλά είναι άνθρωποι που έρχονται στο Ίδρυμα αποκλειστικά από προσωπικό ενδιαφέρον και όχι γιατί έχουν κάποιο δεσμό αίματος με την Ελλάδα. Μόνο ένα 10 % του μαθητικού μας κοινού έχει καταγωγή ή κάποιο δεσμό με την Ελλάδα. Αφήνω σε

La idea de la creación de una Fundación cultural griega nació a mediados de la década de 1970, cuando el Capitán Panagiotis N. Tsakos visitó Montevideo por razones profesionales. Su contacto con los uruguayos le mostró un pueblo particularmente cultivado, un pueblo enamorado del antiguo espíritu griego. Por lo tanto, decidió acercarse a los filohelenistas uruguayos la lengua, la cultura, la filosofía y las tradiciones de Grecia. Desde 2004, funciona una biblioteca de préstamo de títulos griegos y españoles relacionados con Grecia y la cultura griega. Nuestro amplio patio acoge numerosas actividades, que incluyen muestras de bailes griegos, así como presentaciones del Coro de la Fundación. El Coro cumple este año los 19 años de difusión de canciones griegas, con un repertorio contemporáneo de compositores griegos, realizando conciertos en Montevideo y en otras ciudades de Sudamérica. La Fundación, como centro cultural, atrae a investigadores y escritores que solicitan apoyo para la edición, traducción o presentación de libros. Un ejemplo de esto es la edición del libro “Poesía griega contemporánea. La generación del ‘30” del filólogo Álvaro Gallardo.

Εκδήλωση στο 39ο Δημοτικό Σχολείο “Grecia” του Μοντεβιδέο.

εσάς να κρίνετε, αν είναι υπερβολή να σημειώσω ότι η καρδιά της Ελλάδας χτυπά, λοιπόν, στην έδρα του Ιδρύματός μας, επί της λεωφόρου José G. Artigas, που αποτελεί ένα χώρο ενίσχυσης των δεσμών της Ελλάδας με τη Λατινική Αμερική.

Εν κατακλείδι, οφείλουμε να σημειώσουμε τη σημαντική δράση του Ιδρύματος και του ιδρυτή του σε θέματα ναυτιλίας και ναυτοσύνης, βέβαια, τόσο στην Ελλάδα και την Ουρουγουάη, όσο και στη Μεσόγειο και τη Λατινική Αμερική γενικότερα. Αλλά αυτή η δράση είναι ίσως η πλέον γνωστή στην Ελλάδα (βλ. ενδεικτικά, το Ναυτικό Λύκειο του Ιδρύματος στη Χίο). Λιγότερο γνωστή ίσως είναι η δράση του Ιδρύματος και προσωπικά του ιδρυτή του σε ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος, καθώς ο Καπετάν Π.Ν. Τσάκος είναι ιδρυτικό μέλος διεθνών περιβαλλοντικών οργανισμών. Αλλά γι' αυτά αξίζει ένα άλλο άρθρο, αν και, βέβαια, μπορεί κανείς να περιηγηθεί στις ακόλουθες ιστοσελίδες του Ιδρύματος.

ΥΓ: Είμαι ιδιαίτερα ευτυχής για τη συνεργασία της δωρεάν ανταλλαγής μαθημάτων πρακτικής της γλώσσας, που αρχίσαμε πέρσι μεταξύ μαθητών του Ιδρύματος και φοιτητών ΙΣΠ. Οι μαθητές μας βελτίωσαν αισθητά τα ελληνικά τους. Υποθέτω ότι το ίδιο ισχύει και για τους φοιτητές του ΙΣΠ που συμμετείχαν. Κι ελπίζω ότι η συνεργασία θα συνεχιστεί.

Email: info@fundacionmariatsakos.org
www.fundacionmariatsakos.org
www.facebook.com/fundacion.mariatsakos
WhatsApp: +598 9133 5493

Datos sobre la difusión del español en Grecia en el siglo XXI **Στοιχεία για τη διάδοση της ισπανικής στην Ελλάδα τον 21ό αι.**

Emmanouil Nomikós

Candidato a doctorado: Universidad Abierta de Grecia & Universidad de Valencia

Εμμανουήλ Νομικός

Υποψήφιος διδάκτορας ΕΑΠ & Πανεπιστήμιο της Βαλένθια

Γιατί τα ισπανικά είναι πολύ διαδεδομένα; Πόσοι μαθητές τα μαθαίνουν και πού; Γιατί δεν έχουν ενσωματωθεί στη δημόσια Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση; Η μελέτη που ακολουθεί δίνει κάποιες απαντήσεις σε αυτά και σε άλλα ερωτήματα.

¿Por qué el español está muy difundido? ¿Cuántos alumnos lo estudian y dónde lo aprenden? ¿Por qué aún no está incorporado a la Educación Secundaria pública? El estudio que sigue ofrece alguna respuesta a estas y otras preguntas.

I.

La lengua española hoy en día es apreciada en Grecia gracias a la industria musical y cinematográfica de los países de habla hispana, que últimamente están muy de moda en nuestro país. Al mismo tiempo, muchas series (*La casa de papel*, *Élite*, etc.) al tener gran éxito en plataformas internacionales (Netflix, etc.), contribuyen a la difusión del español. Otro factor que favorece la difusión del español es que los dos idiomas, español y griego, se parecen mucho a nivel fonético, fonológico y sintáctico y por eso muchos prefieren aprender el español como segunda lengua extranjera.

Como es bien sabido, el Instituto Cervantes (I.C.) es la institución del Estado español encargada de difundir el español en el extranjero y ayudar a la formación continua de los profesores de español como lengua extranjera. El I.C. de Atenas se fundó en 1991 y desde el año 2022 hay otra sede en Salónica (Instituto Cervantes, 2020). El I.C. también imparte clases de español y organiza cada año los diplomas DELE (Diplomas de Español-Lengua Extranjera). Son títulos oficiales acreditativos del grado de competencia y dominio del idioma español que otorga el I.C. en nombre del Ministerio de Educación y Formación Profesional de España (Instituto Cervantes, *DELE*, 2020).

Según el informe oficial *El mundo estudia español* (2018) durante cierto periodo, se notó un retroceso en las matrículas y los candidatos que se examinaban de los diplomas DELE en Grecia a causa de la gran crisis en la que viene estando sumido el país. En todo caso, y a pesar de la crisis, como se ve en el esquema siguiente, el número de los candidatos del curso ELE (Español Lengua Extranjera) y del DELE se ha mantenido en un nivel satisfactorio:

Tabla 1. Estudiantes de español en Grecia (*El mundo estudia español*, 2018)

AÑO	Matrículas cursos ELE	Candidatos DELE
2012	1792	4226
2013	1225	3060
2014	907	2146
2015	961	2063
2016	891	2134
2017	969	2276

Otro diploma reconocido por las instituciones griegas es el certificado oficial del conocimiento de una lengua extranjera (Κρατικό Πιστοποιητικό Γλωσσομάθειας-ΚΠΓ), que certifica el conocimiento de idiomas, incluido el español, en los niveles A1-A2, B1-B2 y C1-C2. Estos certificados los otorga la Universidad Capodistriaka de Atenas y son emitidos en nombre del Ministerio de Educación desde el año 2003. En el marco del ΚΠΓ, los certificados de conocimiento del español se conceden desde el año 2008.

II.

La enseñanza del español como lengua extranjera no existe en la Educación Primaria pública griega, ya que en general los alumnos eligen como primera lengua extranjera el inglés y, en los últimos grados, el francés o el alemán. No obstante, en la educación privada existe el español como asignatura, porque la demanda es muy grande. Así, el español comparte el “espacio” de la segunda lengua extranjera con el francés, el alemán y el italiano (Leontaridi, 2009 y Gómez García-Bermejo, 2012). En la Educación Secundaria, por otra parte, el idioma español junto con el italiano se introdujeron en los años académicos 2008-2009 y 2009-2010. El interés por aprender español fue muy grande y puso en riesgo los puestos docentes de francés y alemán y, por ello, el Ministerio decidió cancelar la introducción del español y el italiano en la Educación Secundaria (Leontaridi, 2009).

En la educación privada, en cambio, el español llegó para quedarse, como se ve en el esquema que sigue, en el que aparecen los colegios privados que ofrecen la enseñanza del español como segunda lengua extranjera.

Tabla 2. Colegios de español. Elaboración del autor (2022)

Escuelas	Año de introducción del español
1. ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΚΟΛΕΓΙΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	πριν το 2010
2. ΕΛΛΗΝΟ-ΓΑΛΛΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ	πριν το 2010
3. INTERNATIONAL SCHOOL OF ATHENS	πριν το 2010
4. ST. LAWRENCE COLLEGE	πριν το 2010
5. ST. CATHERINE'S BRITISH SCHOOL	πριν το 2010
6. CAMPION SCHOOL	πριν το 2010
7. BYRON COLLEGE	πριν το 2010
8. AMERICAN COMMUNITY SCHOOLS OF ATHENS	πριν το 2010
9. ANATOLIA HIGH SCHOOL*	πριν το 2010
10. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΓΕΙΤΟΝΑ*	πριν το 2010
11. ΣΧΟΛΕΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	2010
12. ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ	2010
13. ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ - ΠΑΛΛΑΔΙΟ	2014
14. Δ.Ε.Σ (Διαδραστικό Ευρωπαϊκό Σχολείο)	2015
15. ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ - ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ	2015
16. ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΩΗ	2016
17. ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ COSTEAS - GEITONAS SCHOOL CGS	2016
18. ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ - ΚΑΙΣΑΡΗΣ	2017
19. ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ - ΙΟΝΙΟΣ ΣΧΟΛΗ	2018
20. INTERNATIONAL SCHOOL OF PIRAEUS	2019
21. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΑΣ	2021
22. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΜΑΙΡΗ ΑΡΓΥΡΗ ΛΑΙΜΟΥ	2022
23. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΛΙΔΗΣ	2022
24. VARITA INTERNATIONAL SCHOOL	2023
25. ΚΟΛΕΓΙΟ ΑΘΗΝΩΝ*	2023
26. INTERNATIONAL METROPOLITAN SCHOOL	2023

* Σχολεία τα οποία προσφέρουν μόνο στο πρόγραμμα IB (International Baccalaureate) την ισπανική γλώσσα.

Aquí cabe añadir que, en 2020, después de la visita de la ministra de Asuntos Exteriores de España a Atenas, se firmaron unos acuerdos que promueven la enseñanza del español en Grecia. En ese momento, se decidió también la creación de la segunda sede del I.C. en Salónica, así como la introducción del español como asignatura optativa en el último grado del Bachillerato (Lazopoulos, 2020).

Aunque no es objeto de este trabajo, nos gustaría mencionar que en la educación universitaria, como es sabido, dos universidades griegas tienen departamentos de español: la Universidad Kapodistriaca de Atenas, que ofrece el Grado de Lengua y Filología Española desde 2009 (antes era el Departamento de Lengua y Filología Italiana y Española) y la Universidad Abierta de Grecia, que es la primera universidad a distancia en nuestro país, y desde el año 2000 ofrece el Curso de Grado de Lengua y Cultura Hispanas.

Según el I.C. y sus informes anuales, desde el año 2010 hasta el año 2021 se nota un constante crecimiento tanto en hablantes nativos como en hablantes que han aprendido o aprenden el español como segunda lengua o lengua extranjera. La siguiente tabla es muy indicativa.

Tabla 3: *Lengua viva*. Elaboración del autor con datos del Instituto Cervantes (2021)

Año	Población hispanohablante como lengua materna (en millones)	Número de estudiantes ELE (en millones)
2010	329.000.000	14.000.000
2011	350.000.000	14.000.000
2012	392.000.000	14.000.000
2013	456.000.000	19.900.000
2014	470.000.000	19.900.000
2015	470.000.000	21.000.000
2016	472.000.000	21.000.000
2017	477.000.000	21.200.000
2018	480.000.000	21.800.000
2019	483.000.000	21.800.000
2020	489.000.000	22.300.000
2021	493.000.000	24.069.000

Según Eurostat, que ofrece datos del periodo 2013-2020, el español está en auge en Grecia y en Europa en general. En la Educación Secundaria, en los últimos años, se ha observado una duplicación de los alumnos que estudian español: de los 254 del 2015 a los 439 del 2020. En la Unión Europea, en 2013 un 12,6% de alumnos estudiaban español, mientras que en 2020 este número ha aumentado, llegando al 18,4%.

Tabla 4: El español en la Educación Secundaria obligatoria (datos de Eurostat)

2012	:
2013	12.6
2014	13.3
2015	13.6
2016	13.8
2017	16.9
2018	17.4
2019	17.9
2020	18.4

Por último, en el Bachillerato griego también se nota un aumento: de ningún estudiante del español en 2015 a 118 alumnos en el año 2020. Por otra parte, en la Unión Europea del 13,6% en el año 2016 se ha llegado al 18% el año 2020.

Comparando las lenguas extranjeras que se estudian en la Educación Secundaria obligatoria en la U.E, el Informe Eurostat ofrece el siguiente esquema:

Lengua	2013	2020
Francés	33,9 %	30,6 %
Alemán	22,6 %	21,4 %
Español	12,6 %	18,4 %
Italiano	1,1 %	1,4 %

Si se observan estos datos, se aprecia un retroceso de la lengua francesa (-3%) y alemana (-1%), y un leve crecimiento del italiano (+0,3%) mientras que el español, en cambio, crece claramente (+5,8%).

III.

Como ya hemos visto, el español hoy día es una lengua muy prometedora: se calcula que llegan a unos 590 millones las personas que lo manejan, dado que es oficial en 21 países, se está difundiendo en una multitud de otros países como lengua extranjera, mientras que aumenta notablemente y continuamente su crecimiento en los EEUU. En Grecia, por otra parte, hay un retroceso tras la expulsión del español del sistema educativo público. Por el contrario, en el sector

Η ισπανική γλώσσα είναι μια από τις πλέον δι-αδεδομένες γλώσσες στη χώρα μας για πολλούς λόγους. Π.χ. την τελευταία δεκαετία έχει ιδιαίτερη απήχηση η μουσική των ισπανόφωνων χωρών, όπως και ο κινηματογράφος τους, ενώ πολλές παραγωγές προωθούν την ισπανική γλώσσα, όπως οι σειρές *La casa de papel*, *Elite* και πολλές άλλες που έχουν ήδη γίνει παγκόσμιες επιτυχίες. Επίσης, η ισπανική γλώσσα μοιάζει πολύ με την ελληνική σε φωνητικό, φωνολογικό και συντακτικό επίπεδο, γι' αυτό πολλοί μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, κυρίως στα ιδιωτικά σχολεία, την επιλέγουν ως δεύτερη ξένη γλώσσα.

privado la situación es muy diferente, porque cada vez más escuelas privadas introducen el español en su programa curricular tanto en la Educación Primaria como en la Secundaria. Según vemos en la tabla 2, cada año aumentan las escuelas privadas que lo introducen en su programa.

Bibliografía seleccionada

1. Eurostat (2022). *Pupils by education level and modern foreign language studied - absolute numbers and % of pupils by language studied*. Recuperado de https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EDUC_UOE_LANG01_custom_3485170/default/?lang=en
2. Gómez García Bermejo, R. (2012) *Caracterización y estudio de las dificultades que presentan los hablantes de griego como lengua materna en el proceso de aprendizaje del español como lengua extranjera*. Tesis doctoral. Valladolid: Universidad de Valladolid. Recuperado de [TESIS284-130502.pdf;jsessionid=448B9651B49850B7086097A2E23EA665 \(uva.es\)](https://tesis284-130502.pdf;jsessionid=448B9651B49850B7086097A2E23EA665.uva.es)
3. Instituto Cervantes. *El español : una lengua viva informe 2022*. Recuperado de https://cvc.cervantes.es/lengua/espanol_lengua_viva/
4. Instituto Cervantes de Atenas (2020) (s.f.). *Sobre nosotros*. Recuperado de [atenas.cervantes.es/es/sobre_nosotros_espanol.htm](https://cvc.cervantes.es/es/sobre_nosotros_espanol.htm)

Την περίοδο 2008-2010, θεσμοθετήθηκε η εισαγωγή της ισπανικής και ιταλικής στο σχολικό πρόγραμμα. Εντούτοις, η προσπάθεια εκείνη δεν ευδοκίμησε, καθώς η ένταξη των εν λόγω γλωσσών έθετε σε κίνδυνο τις θέσεις διδασκαλίας γαλλικών και γερμανικών. Έτσι, το Υπουργείο «ακύρωσε» την εισαγωγή των ισπανικών και των ιταλικών στη δευτεροβάθμια δημόσια εκπαίδευση. Από την άλλη, στην ιδιωτική εκπαίδευση, τα ισπανικά μπήκαν δυναμικά και παραμένουν με αυξητικές τάσεις ως δεύτερη γλώσσα επιλογής. Αντίστοιχη δυναμική παρουσιάζει η ισπανική και στις χώρες της Ε.Ε., όπου η επιλογή της ως δεύτερης ξένης γλώσσας αυξήθηκε σημαντικά (+5,8%), έναντι μείωσης της γαλλικής (-3%), της γερμανικής (-1%) και μικρής αύξησης της ιταλικής (+0,3%).

5. Lazopoulos, D. (2020). *Η Θεσσαλονίκη αποκτά παράρτημα του ιδρύματος Cervantes* [Tesalonica adquiere sucursal del Instituto Cervantes] Recuperado de <https://www.makthes.gr/i-thessaloniki-apokta-parartima-toy-idrymatos-cervantes-299966>
6. Leontaridi, E. (2009). *Δεδομένα, τάσεις και προοπτικές σχετικά με τη θέση της Ισπανικής γλώσσας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα* [Datos, tendencias y perspectivas sobre la posición de la lengua española en el sistema educativo griego.] Recuperado de http://ikee.lib.auth.gr/record/125513/files/MENTOR_LEONTARIDI_Ispanika_stin_Ellada.pdf
7. Universidad Kapodistriaca . (2020). Τμήμα Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας [Departamento de Lengua y Literatura Españolas]. Recuperado de <http://www.spanll.uoa.gr/>
8. Universidad Abierta de Grecia. (2020). Ισπανική Γλώσσα και Πολιτισμός [Lengua y cultura española]. Recuperado de <https://www.eap.gr/education/undergraduate/spanish-language-and-culture/>

Agradezco a la prof. María José García Folgado la supervisión del artículo anterior

Αφιέρωμα στον Πέτρο Μάρκαρη από το εβδομαδιαίο πολιτιστικό ένθετο της έγκυρης, ιστορικής, συντηρητικής εφημερίδας ABC, της 29-4-2023. Ο Μάρκαρης και ο Ελληνο-Σουηδός Θοδωρής Καλαφατίδης έχουν κερδίσει το ισπανικό κοινό με τα έργα τους. Επιπλέον, ο Μάρκαρης μέσα από την αστυνομική σειρά του «επιθεωρητή Χαρίτου» βραβεύθηκε πρόσφατα από την Ισπανική Πρεσβεία στην Αθήνα με το Παράσημο του Τάγματος της Ισabella της Καθολικής (ως «πρέσβης της λογοτεχνίας στα ισπανικά μέσω των μεταφρασμένων έργων του»). Το ίδιο βραβείο έλαβε και η μεταφράστρια-θεατρολόγος Μαρία Χατζημανουήλ για τα περισσότερα από 140 έργα του ισπανόφωνου θεάτρου που έχει μεταφράσει.

**Traducción y recepción de la novela española
en Grecia (1980-2020)**
**Μετάφραση και πρόσληψη του ισπανικού μυθιστορήματος
στην Ελλάδα (1980-2020)**

Dimitris Kouvas

Candidato a doctorado, Universidad Aristóteles de Salónica

Δημήτρης Κουβάς

Υποψήφιος διδάκτορας ΑΠΘ

Δημοσιεύουμε εδώ ένα «δείγμα» από την υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή του Δημήτρη Κουβά, αποφοίτου ΙΣΠ-ΕΑΠ, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ακολουθεί, λοιπόν, μια ενδιαφέρουσα ποσοτική ανάλυση των ισπανικών μυθιστορημάτων που μεταφράστηκαν και εκδόθηκαν τα τελευταία 40 χρόνια, που είναι καρπός της έρευνας που πραγματοποίησε ο υποψήφιος διδάκτορας από τον Απρίλιο του 2022 έως τον Μάρτιο του 2023.

Publicamos a continuación una “muestra” de la tesis doctoral que lleva a cabo Dimitris Kouvas, graduado del Programa ISP-EAP, bajo la supervisión del profesor Konstantinos Paleologos. Sigue, pues, un interesante análisis cuantitativo de las novelas españolas traducidas al griego durante los últimos 40 años, que es fruto de una investigación realizada por el doctorando entre abril de 2022 y marzo de 2023.

Quizás ningún investigador pueda imaginar que muy pronto el entusiasmo inicial por ocuparse de la novela española traducida al griego se convierte en asombro ante la perplejidad provocada por un tema aparentemente asequible. Y eso porque la materia prima de tal empresa se encuentra, necesariamente, en bases de datos que abundan en fallos ortográficos, descuidos tipográficos y desaciertos de transliteración o, simplemente, cuyos registros carecen de uniformidad (v.gr. Πόζα/Πόσα, Βάσκεζ/Βάσκεθ, de: δε/ντε). Si todo ello es, en líneas generales, fácil de manejar, no ocurre lo mismo con la delimitación del marco de la investigación. ¿Cómo tratar, por ejemplo, a un escritor que no es español, pero desarrolla la totalidad o parte de su actividad literaria en España? ¿Se incluye o se descarta la novela de un autor de nacionalidad española, pero escrita en otra lengua que las cuatro oficiales del Estado español?

Interrogantes similares, generados durante el proceso del análisis de las principales bases de datos, hicieron imprescindible delimitar el número de las obras literarias que estos contienen. Y eso porque, en varios de sus enlaces –supuestamente dedicados a la novela española– se incluyen obras que pertenecen, en general, a todas las literaturas escritas en español y, además, algunas que ni siquiera son novelas. Por consiguiente,

417 είναι οι μεταφρασμένοι τίτλοι. 340 μυθιστορήματα ανήκουν σε 157 Ισπανούς συγγραφείς και 77 σε μόνο 46 Ισπανίδες. Στους άνδρες προηγείται ο Μανουέλ Βάθκεθ Μονταλμπάν/24 και τον ακολουθεί ο Αρτούρο Πέρεθ Ρεβέρτε/19, ενώ στις γυναίκες πρώτη είναι η Ρόσα Μοντέρο με πέντε μεταφρασμένα έργα και ακολουθούν, με τέσσερα, η Αλίθια Χιμένεθ Μπάρτλετ, η Αλμουδένα Γκράντες, η Κάρμεν Μαρτίν Γκάιτε και η Ματίλδε Ασένσι Καραταλά. Ισπανικό μυθιστόρημα έχουν μεταφράσει 70 εκδοτικοί οίκοι, με επικεφαλής τον Πατάκη/65 και τον Καστανιώτη/37. 93 είναι οι μεταφράστριες, με πρώτες στην κατάταξη τη Χριστίνα Θεοδωροπούλου/23 και την Αγγελική Βασιλάκου/17, ενώ 35 είναι οι μεταφραστές, με επικεφαλής τους: Στράτο Ιωαννίδη/17, Δημήτρη Δημουλά/15 και Κρίτωνα Ηλιόπουλο/14.

fue necesario decidir qué bases de libros serían apropiadas para un análisis efectivo y limpiar el total de las informaciones con el propósito de evitar un sinfín de contradicciones o dilemas tales como los anteriormente mencionados. *Ab initio*, el eje central es “la novela española, escrita por un/a español/a integrante de la literatura española, traducida al griego de una de las lenguas oficiales del Estado español y publicada en Grecia entre 1980 y 2020, con la aclaración de que nos enfocamos sólo en las primeras ediciones griegas entre dicho marco cronológico”.

Prácticamente, las bases electrónicas de libros que pueden asistir a un investigador son cuatro: Οσδελντ, Πολιτεία, Βιβλιοντ και Πρωτοπορία. Las dos primeras disponen de buscadores que delimitan el marco de investigación con más precisión que las otras dos. En consecuencia, además de prácticas, resultan ser efectivas. Βιβλιοντ και Πρωτοπορία, sin embargo, desempeñan un papel subsidiario, así como otras fuentes de información (v.gr. la Biblioteca Nacional de Grecia) que ayudan a aclarar ambigüedades y encontrar datos que no existen en las bases principales.

Desde el primer momento fue imprescindible aplicar algunos criterios para remediar las insuficiencias de las bases de datos y evitar contradicciones. De ahí que se hayan excluido: i) obras traducidas al griego de otra lengua que las cuatro oficiales del Estado español (*Η ερυθρά παρθένα* [obra traducida del francés]); ii) novelistas latinoamericanos/as, no españoles/as o de doble nacionalidad (*Gracias por el fuego* del uruguayo Mario Benedetti);

iii) obras que no son novelas (*Subida al monte Carmelo* [tratado religioso]); iv) obras cuya traducción griega no es novela, ni traducción del texto completo (*Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας* [obra fragmentaria]); v) obras de tipo infantil/juvenil y novelas gráficas (*Dublinés* de Alfonso Zapico); vi) libros publicados en paquete (sus libros se han publicado también por separado e incluido en la investigación); vii) novelas cuya primera edición griega está fuera del marco cronológico 1980-2020 (*Ο παίκτης του σκακιού - Άγιος Εμμανουήλ ο καλός ο μάρτυρας* [1ª 1972]) y viii) las reediciones griegas entre 1980-2020 (*Η σκιά της σκιάς*, 2011 [1ª 1996]). Todos los datos de los libros incluidos se han agrupado en un archivo Excel titulado *LiNET* (Lista de las Novelas Españolas Traducidas al griego). Para que el análisis sea preciso y efectivo es imprescindible, primero, distinguir entre dos términos: Novela y Registro.

Novela: Es el título de cada novela española por separado. No coincide siempre con el título del libro español; tampoco con las líneas del archivo *LiNET*. Así que *Novelas ejemplares* de Miguel de Cervantes, publicado en 1613, es un único libro español que contiene 12 novelas. Sobre la base del término *Novela* se analizan: el año, el siglo y el período histórico de la primera publicación española; el movimiento, la generación o el período histórico al que pertenece cada novelista; el número de los/las escritores/as; el número de las novelas por escritor/a y los/las escritores/as más prolíficos/as.

Registro: Es el título del libro griego que contiene la traducción griega de una novela o de un conjunto de novelas. Es cada una de las líneas del archivo *LiNET*. Así que *Υποδειγματικές τουβέλες 1* (Printa, 2013) de Miguel de Cervantes, es el libro griego que contiene seis

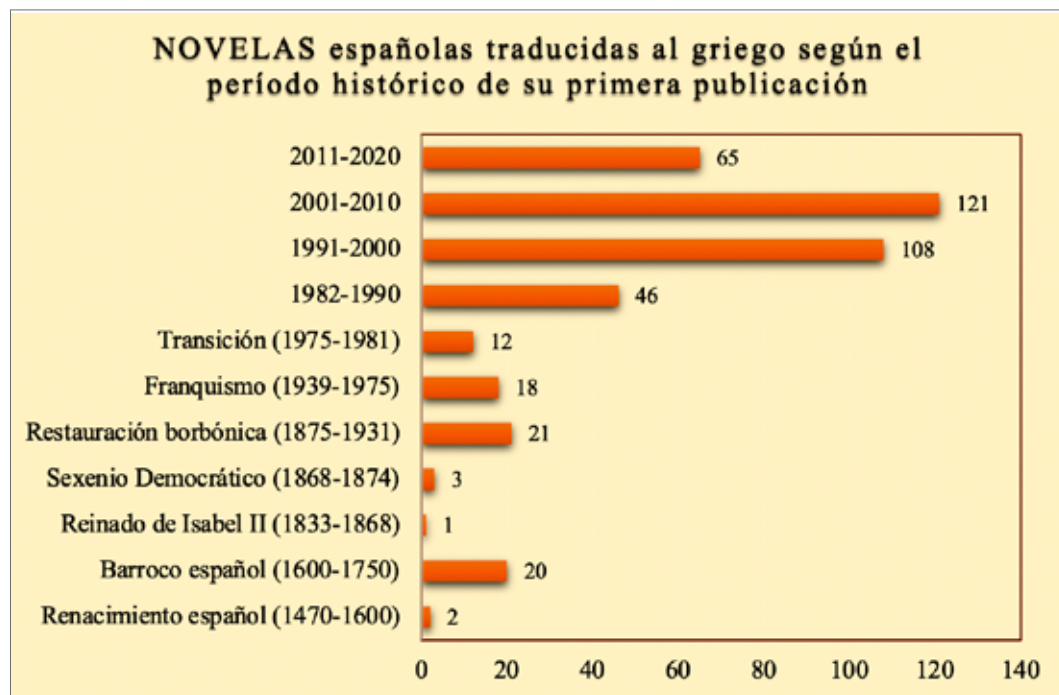
novelas españolas. Sobre la base del término *Registro* se analizan: el número de las traducciones según el año o el momento histórico entre 1980 y 2020; el número de las primeras ediciones de los títulos griegos por editorial; el número de los/las traductores/as; el número de los títulos griegos por traductor/a; el número de los/las editores/as de texto y el número de los títulos griegos por editor/a de texto.

Después de las aclaraciones mencionadas, señalamos que cada uno de los 417 registros, en total, contiene las siguientes informaciones: el título del libro español, el nombre del/de la escritor/a en español, el sexo, el año de la primera publicación española, el título de la traducción griega, el nombre del/de la escritor/a en griego, la editorial griega, el nombre del/de la traductor/a, el año de la primera edición griega, el nombre del/de la editor/a de texto. Por su parte, las novelas españolas traducidas entre 1980 y 2020 son, también, 417. Este número, aunque por mera casualidad es el mismo que el de los registros, se diferencia de este último en cuanto a su contenido, a causa de una serie de factores, tal como la existencia de diferentes traducciones griegas de la misma novela española (*El laberinto griego*, Galíndez y *Los mares del sur* de Manuel Vázquez Montalbán, *Discurso de mi vida* de Alonso de Contreras, *La sombra del viento* de Carlos Ruiz Zafón, *La tabla de Flandes* de Arturo Pérez Reverte, *La tía Tula* de Miguel de Unamuno y *Tristana* de Benito Pérez Galdós). Hay, también, ciertos casos donde un registro corresponde a más de una novela (*Tres novelas ejemplares* y *un prólogo* de Miguel de Unamuno), así como otros en que dos registros se refieren a las dos partes de una sola novela (*La Regenta* de Leopoldo Alas “Clarín”). Encontramos también -dos veces y en dos volúmenes distintos- doce de las *Novelas ejemplares* de Cervantes, publicadas todas en 1613 en un único libro original, mientras que cuatro de ellas han sido, además, traducidas al griego y publicadas por separado (*La gitanilla*, *Rinconete* y *Cortadillo*, *El celoso extremeño* y *El amante liberal*). Finalmente, hemos optado por considerar *Sonatas: Memorias del marqués de Bradomín* de Ramón María del Valle Inclán como un título español, aunque las sonatas (novelas cortas) que contiene son cuatro. La obra se puede percibir como una novela articulada que, de modo alegórico, presenta las diferentes fases de la vida del hombre.

En lo referente al período histórico, las primeras publicaciones de las novelas españolas traducidas al griego entre 1980 y 2020 abarcan varios siglos, desde el XVI hasta el XXI. La única excepción es el siglo XVIII. No hay ninguna novela española en la *LiNET* que se haya publicado durante esta centuria.¹ La mayoría de las traducciones se refieren a novelas creadas durante la segunda mitad del siglo XX y las dos primeras décadas del siglo XXI, mientras que las respectivas a siglos anteriores son escasas. Merece citarse con más precisión el número de las novelas según el período histórico. Dos se escriben durante el Renacimiento español y veinte en el Barroco; entre otras, *El criticón* de Baltasar Gracián. En lo referente al reinado de Isabel II (1833-1868) hay solo *El clavo* de Pedro Antonio de Alarcón, mientras que del Sexenio Democrático (1868-1874) encontramos *La sombra* de Benito Pérez Galdós, *Pepita Jiménez* de Juan Valera y *El sombrero de tres picos* de Pedro Antonio de Alarcón. Desde 1875, año del comienzo de la Restauración Borbónica, hasta 1990² el total de novelas llega al número 97. Durante la última década del siglo anterior y la primera del XXI, el número se multiplica dramáticamente con 108 y 121 novelas, respectivamente, mientras que 65 se publicaron entre 2011 y 2020.

El número total de los escritores y las escritoras es 203. Los escritores son 157, número que supera 3,5 veces al correspondiente a las 46 escritoras cuyas novelas se han traducido al griego. El criterio para la elaboración de los datos mencionados es el número de las novelas creadas y no el número de las traducciones griegas de la “novela equis”. Manuel Vázquez Montalbán y Arturo Pérez Reverte son los escritores más traducidos al griego con 24 y 19 novelas, respectivamente. Rosa Montero está en cabeza de las escritoras con cinco novelas y le siguen Alicia Giménez Bartlett, Almudena Grandes, Carmen Martín

1. En concreto, no hay ninguna novela en la *LiNET* que se haya publicado entre 1657 y 1853.

2. Hay que señalar que en la *LiNET* hay, de nuevo, dos períodos “muertos”; o sea, que carecen de novelas españolas traducidas al griego: la Segunda República Española (1931-1936) y la Guerra Civil (1936-1939).

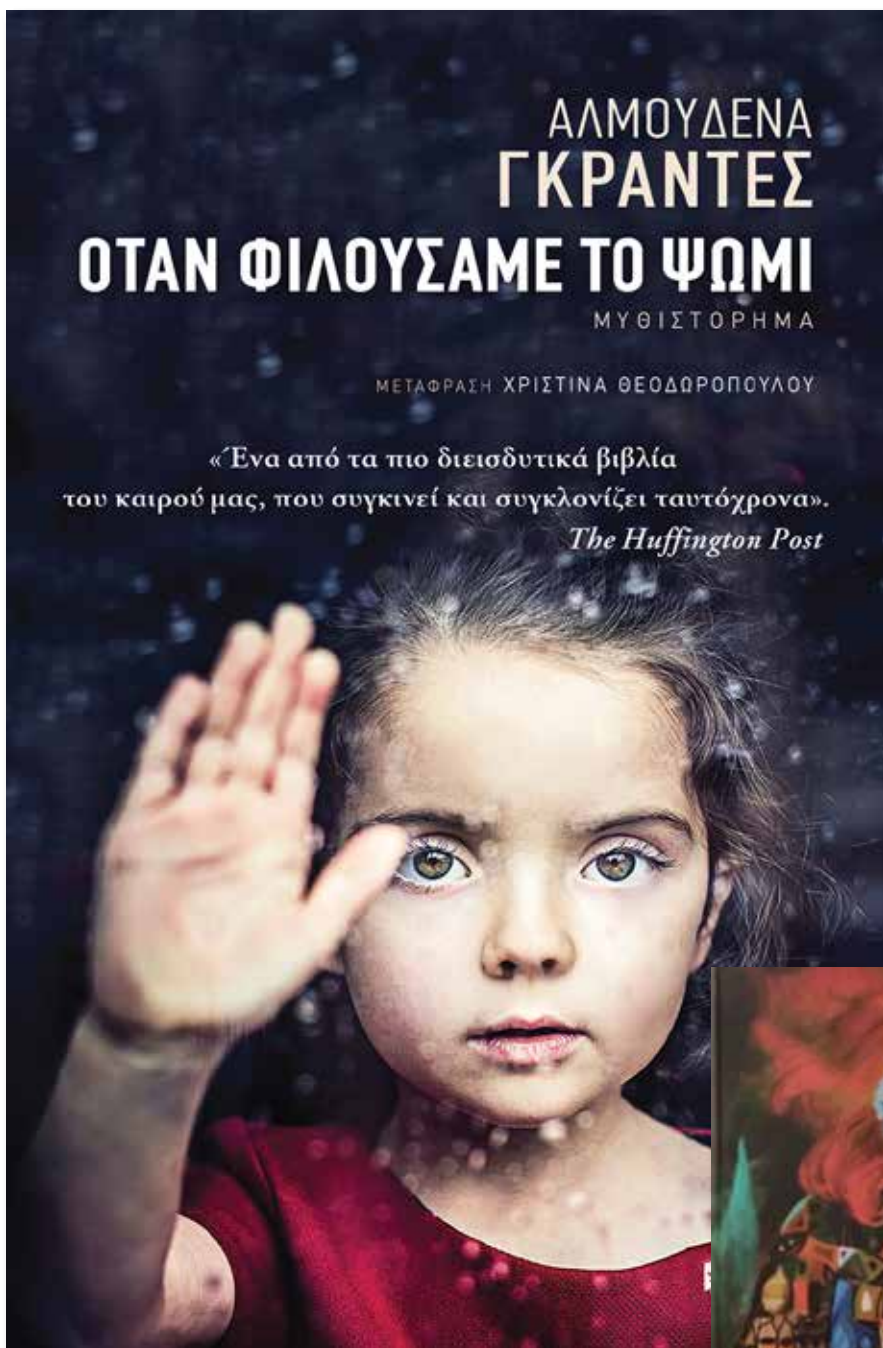
Gaite y Matilde Asensi Carratalá, cada una con cuatro. El número de las novelas de los ocho primeros escritores es tres veces más grande que el de las respectivas escritoras en la lista (94:31). La correspondencia entre ambas categorías aumenta cuando se tiene en cuenta el conjunto de novelas (340:77).

La novela española ha sido objeto de interés para 70 editoriales griegas. Πατάκης, muy adelantada de sus competidores comerciales, ha publicado 65 títulos griegos de novelas españolas, mientras que Καστανιώτης le sigue con 37. El número total de los/las traductores/as de las novelas españolas es 128: 35 hombres y 93 mujeres. Στράτος Ιωαννίδης es el primero en la lista de los traductores con 17 traducciones y le siguen Δημήτρης Δημουλάς con 15 y Κρίτων Ηλιόπουλος con 14, respectivamente. Χριστίνα Θεοδωροπούλου es la primera de las traductoras con 23 y le sigue Αγγελική Βασιλάκου con 17.

En lo referente a la edición del texto de las traducciones griegas, hay que señalar que en las cuatro bases de datos no se hace referencia a todos/as los/las especialistas en este campo. Es muy probable que esta falta de nombres sea el resultado de una omisión durante el proceso de entrada de los datos de los libros en las respectivas páginas-web. Para muchos de los libros griegos desconocemos si el nombre del/de la editor/a ha sido escrito en ellos. Eso se debe, por un lado, al cierre permanente desde hace años de algunas editoriales griegas (v.gr. Δελφίνι y Οδυσσέας) y, por otro, a la reluctancia de otras a responder a una investigación, lo que hace imposible obtener información directa. Hay que mencionar, también, que la mayoría de las tiradas de estos libros se han agotado.

De todos modos, disponemos de los nombres de los dos tercios de los registros, lo que permite estimar con mucha certeza las tendencias que rigen los libros restantes. Encontramos, pues, un conjunto de 265 libros griegos de entre las 417 traducciones que llevan el nombre del/de la editor/a del texto. Se trata de 40 hombres y 88 mujeres. Salvo ciertos profesionales que parecen tener algún tipo de cooperación permanente con las editoriales griegas (v.gr. Ελένη Μαρτζούκου y la editorial Πατάκης), la mayoría se limitan a un par de obras.

Ρόσα Μοντερο (γεν. 1951) και Αλμουδένα Γκράντες (1960-2021): οι δύο περισσότερο μεταφρασμένες Ισπανίδες συγγραφείς.

Los errores más frecuentes del griego al español Συχνά λάθη από τα ελληνικά στα ισπανικά

Alicia Villar Lecumberri

Universidad Internacional de Valencia-VIU

Αλίθια Βιγιάρ Λεκουμπέρι

Διεθνές Πανεπιστήμιο της Βαλένθια

Πριν τις τελικές εξετάσεις του περασμένου έτους, προσπαθήσαμε να διασκεδάσουμε την αγωνία των πρωτοετών κυρίως φοιτητών, με μια διάλεξη για τα συνήθη λάθη που κάνουμε οι ελληνόφωνοι όταν μαθαίνουμε ισπανικά. Εδώ έχουμε, λοιπόν, πρακτική άσκηση. α). Άκουσε με προσοχή τη διάλεξη β). Γράψε σωστά τις λανθασμένες φράσεις της σελ. 142. γ). Αφού γράψεις την απάντηση, δες τη λύση (τις σωστές φράσεις) στη σελ. 143.

Antes del examen final del año pasado, intentamos aliviar la agonía de los estudiantes del primer año, sobre todo, con una conferencia sobre los errores más frecuentes que cometemos los griegos a la hora de aprender español. Ahora bien, estas son páginas de práctica. a). Ve la conferencia b). Escribe correctamente las frases erróneas de la pág. 142. c). Una vez que hayas escrito las frases, puedes comprobar la solución que te damos en la pág. 143.

Δες τη διάλεξη εδώ:

Link: <https://youtu.be/jsrKOyVLOpE>

Διόρθωσε το λάθος-γράψε το σωστό

1. Póngame una otra cerveza, por favor.
2. Voy a lavarme mi cabeza.
3. Pongo el abrigo y marchó.
4. Recientemente estuve en España.
5. Doy a Kostas la noticia.
6. La gente, que estaba en las salas contiguas, esperaban su turno.
7. La agua es fresca y saludable.
8. Nunca digas: «De este agua no beberé».
9. En el partido pelearon cada punto.
10. Pienso de que debemos hablar.

ñ

y

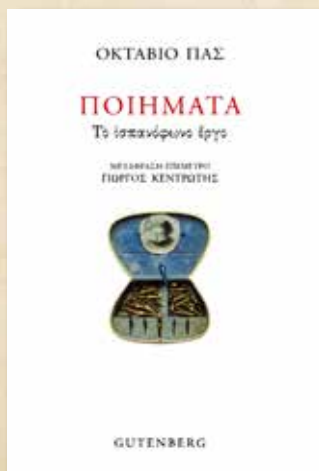
Λύση: οι σωστές φράσεις

1. Πóngame otra cerveza, por favor.
2. Voy a lavarme la cabeza
3. Me pongo el abrigo y me marchó.
4. Recientemente he estado en España.
5. Le doy a Kostas la noticia.
6. La gente, que estaba en las salas contiguas, esperaba su turno.
7. El agua es fresca y saludable
8. Nunca digas: «De esta agua no beberé».
9. En el partido pelearon por cada punto.
10. Pienso que debemos hablar.

Ηεικονογράφηση του παρόντος τεύχους συμπεριλαμβάνει και μία «προθήκη» μεταφρασμένων έργων από τα ισπανικά και τις άλλες ιβηρικές γλώσσες στα ελληνικά. Είναι σχεδόν αδύνατον να «εκθέσουμε» τα εξώφυλλα όλων αυτών των βιβλίων. Σε κάθε τεύχος, όμως, εμπιστευόμαστε τους απόφοιτους και φοιτητές μας και τους καλούμε να παρουσιάσουν εκδόσεις που επιλέγουν.

La ilustración del presente número incluye un “escaparate” de libros traducidos del español y las demás lenguas ibéricas al griego. Es casi imposible “exponer” todas las portadas de estos libros. En cada número, confiamos en nuestros graduados y estudiantes y les invitamos a presentar las ediciones que hayan elegido.

Cristina Peri Rosi: alegorías de la paz Χριστίνα Πέρι Ρόσι: αλληγορίες της ειρήνης

Claudia Costanzo

Docente de Literatura Iberoamericana

Κλάουντια Κοστάνζο

Διδάσκουσα Ισπανοαμερικανική Λογοτεχνία

Το κείμενο που ακολουθεί εκφωνήθηκε από τη συγγραφέα στις 22-6-2022 σε ειδική εκδήλωση που οργανώθηκε στο Ινστιτούτο Θερβάντες από την Πρεσβεία της Ουρουγουάης και ήταν αφιερωμένη στη Κριστίνα Πέρι Ρόσι, τη βραβευμένη με το Βραβείο Θερβάντες, Ουρουγουανή συγγραφέα και λογοτέχνη.

El texto que sigue fue entregado el 22-6-2022 en un evento especial organizado en el Instituto Cervantes por la Embajada de Uruguay. El acto estuvo dedicado a la escritora uruguaya, ganadora del Premio Cervantes, Cristina Perry Rossi.

Κριστίνα Πέρι Ρόσι: βραβείο Θερβάντες, 2021. Το τρίτο βραβείο Θερβάντες για την Ουρουγουάη. Τα άλλα δύο, Χουάν Κάρος Ονέτι, 1980, και Ίντα Βιτάλε 2018.

Nuestro encuentro de hoy es, ante todo, una celebración. Estamos de fiesta porque hay una nueva uruguaya que ha recibido el Premio Cervantes. Como todo festejo, es múltiple: honramos a una destacada narradora y poetisa; aclamamos, una vez más, la literatura hispanófono que tantas glorias ha dado; recordamos a Cervantes y exaltamos su *Quijote* y, claro, saludamos al Uruguay. Durante los siguientes minutos vamos a celebrar la Literatura con Literatura, es decir, a ejecutar algunas prácticas de lectura que nos permitan conocer mejor la obra de Cristina Peri Rossi.

Centraremos nuestro quehacer en una unidad específica: el discurso que acabamos de escuchar.¹ En él la escritora, de un modo sencillo y sincero, se presenta

a sí misma y a su *escritura* (Barthes). Sobre esta última nos dice cuáles son su filosofía, su ideología, los grandes mecanismos de su modo de escribir y, también, algo que todo filólogo contemporáneo se afana en saber: varios componentes de su *corpus*, es decir, algunos de los escritores cuyas lecturas han sido determinantes en el *imaginario* (Iser)²

1. <https://www.youtube.com/watch?v=2lc22Wc3dZA> 29-04-22.

2. “A possibilidade de o imaginário não só organizar, mas também de, através desta organização, pro-

de la autora y son, pues, ingredientes, sustratos, fragmentos, de las obras que ella ha compuesto. Una de sus afirmaciones fundamentales es que su escritura es “alegórica”. Dado que, en efecto, es un adjetivo muy acertado para caracterizarla y que así lo entiende la autora, esta es la noción básica que guiará nuestro abordaje. La alegoría –una proveya práctica de escritura ya muy frecuente en la Antigüedad– quedó muy tempranamente (cuando menos desde el siglo VI a.C.) unida a los primeros esbozos de lo que más tarde sería la Hermenéutica.

De hecho, en sus comienzos, tanto sus antecedentes griegos como la hermenéutica bíblica³ se centraban en el análisis de alegorías. De lo que resulta que nuestro abordaje será hermenéutico, aunque esto requiere algunas precisiones: nuestra autora no usa el sustantivo, no dice que escribe alegorías, sino que emplea su técnica y, efectivamente, vemos que en sus narraciones y en sus poemas no aparece la alegoría tradicional, sino que la analogía que la sustenta se usa como herramienta que a menudo se extiende por todo un texto. Así el poema o el relato es un entramado coherente que, en la superficie, se refiere a un mundo imaginario pero que remite a otro –no nombrado pero entrevisto a través de la técnica alegórica– que es completamente real. Por ejemplo en el cuento “Luzbel” se nos describe una ciudad imposible –de nombre angélico y demoníaco a la vez– poblada únicamente por inmigrantes y que los atrae como un imán; una ciudad sin tiempo en la que los recuerdos tienden a diluirse; entre líneas adivinamos otra urbe, Montevideo, o tal vez, el país entero que la contiene.

Como el uso de la alegoría en la obra de Peri Rossi no es el convencional, tampoco puede serlo su lectura hermenéutica: hemos de respetar el hecho de que las obras de Peri Rossi demandan la interpretación, pero también la constriñen. No se trata de “obras abiertas” (Eco), las que por definición han de ser continuadas por el lector; la tarea del lector es solo decodificarlas. Por lo mismo, vamos a realizar solo dos operaciones interpretativas: la primera, seleccionar tres palabras-clave del discurso; la segunda, contextualizarlas, o sea, presentar otros contextos en los que son significativas y a los que, alegóricamente, nos remiten estas palabras. Dos de esos vocablos son nombres propios explícitos: Uruguay y Cervantes; el tercer término es metonímico: paz.

I. Uruguay

Aunque no se trata de un texto circular, el discurso empieza y termina con la referencia a nuestro país: literal al inicio, alusiva en el cierre. El primer contexto a tener en cuenta en esta celebración es justamente el circunscrito por los términos “Uruguay” y “Premio Cervantes”. El Uruguay –que no es tan pequeño, es más grande que Grecia, pero solo tiene tres millones de habitantes y hace cuarenta años que se mantiene estable, siempre con esos tres millones– ha dado tres Premios Cervantes: uno en el siglo XX, Juan Carlos Onetti, en 1980, y dos en lo que va del siglo XXI: Ida Vitale en 2018 y Cristina Peri Rossi en 2021. De lo que resulta que nuestro país es el que tiene el mayor número *per cápita* de Premios Cervantes. Onetti había nacido en 1909, Ida en 1923, Peri Rossi en 1941.

vocar formas pragmáticas correspondientes”, 379.

3. Que se considera iniciada por Filón de Alejandría en el siglo 1a.c.

Las fechas no lo determinan, pero ayudan a visualizar que los tres han estado ligados a distintas fases de la literatura uruguaya.

Onetti es considerado por algunos decano de la Generación del 45 y por otros, junto con Felisberto Hernández, su más ilustre antecesor inmediato y maestro; dentro y fuera de fronteras, como lo han reconocido Vargas Llosa o Muñoz Molina. Un maestro al que los estudiosos no han podido encasillar en ninguna corriente y que también escribía alegorías imaginarias; aunque es otro el estilo, otra la voz, los ecos de Santa María se perciben en Luzbel, como los de Itaca en Santa María. Ida Vitale, por su parte, es nuestra venerada superviviente de la Generación del 45, poeta vigorosa y personalísima, pero no solipsista como los personajes de Onetti. Una poetisa que ha hecho de la palabra su tema literario y su razón de escribir y que, casi paradójicamente, renuncia a asirlas porque, para ella, la palabra es, por definición, “nómada”.

A Cristina Peri Rossi no habría que colocarla en ninguna generación. Comienza a publicar en 1963, cuando ya habían madurado el realismo mágico, lo real maravilloso y la literatura fantástica en Iberoamérica; cuando Europa ya empezaba a reconocer que había llegado la hora de América Latina, cuando los propios latinoamericanos tomaban conciencia de que habían arribado a su presente. Es decir, como largamente lo comentaron algunos de nuestros críticos mayores, entre ellos, Leopoldo Zea u Octavio Paz: a la América Latina se le dijo durante siglos que estaba atrasada, que era bárbara, salvaje y tosca, y que, por lo mismo, era necesario que los avanzados del mundo la colonizaran y la educaran para que aprendiera a ser civilizada; así se justificó, durante siglos, no solo la conquista y la colonización armada de América, sino su subsecuente colonización económica y cultural. Y durante siglos, América, nuestra América, se hizo eco de esta ideología hegemónica, incluso varias décadas después de la independencia militar y política. Hasta que a partir de algunos pioneros, como Bello o Quiroga o Martí o Rodó, los latinoamericanos empezamos a ver que, al menos en el plano cultural, América Latina no estaba atrasada, sino que era diferente. En los tiempos de la Segunda Guerra y en sus postrimerías, cobró fuerza un dinámico movimiento literario que provocó en los latinoamericanos y en el mundo la conciencia de la madurez y del potencial cultural y artístico de América Latina.

Onetti fue uno de los promotores del movimiento; Ida Vitale una de sus más destacadas militantes. Onetti ara, Vitale siembra. Peri Rossi nace cuando este movimiento se está

Η Πέρι Ρόσι δεν χρησιμοποιεί το ουσιαστικό «αλληγορία». Αντίθετα, δηλώνει ότι δεν γράφει «αλληγορικά», αλλά ότι χρησιμοποιεί την τεχνική της αλληγορίας. Πράγματι, βλέπουμε ότι οι αφηγήσεις και τα ποιήματά της μόνο κατ’επίφαση παραπέμπουν σε έναν φανταστικό κόσμο, αλλά σε έναν κόσμο που δεν προσδιορίζεται μεν, όμως μοιάζει πραγματικός χάρη σε αυτή τη δεξιοτεχνική χρήση της αλληγορίας. Τα έργα της δεν είναι «ανοιχτά», όπως θα έλεγε ο Ουμπέρτο Έκο, καθώς καθήκον του αναγνώστη είναι να τα αποκωδικοποιήσει. Γι’ αυτό το λόγο, εδώ πραγματοποιούμε δύο ερμηνευτικές πράξεις: η πρώτη, επιλέγουμε τρεις λέξεις-κλειδιά από το έργο της, η δεύτερη, τις θέτουμε εντός των συμφραζομένων τους, δηλαδή εκεί που αλληγορικά μάς παραπέμπουν. Ποιες είναι αυτές οι λέξεις; Οι δύο είναι ονόματα: Ουρουγουάη και Θεοβάντες, ενώ η τρίτη είναι μια μετωνυμία: ειρήνη. Για την κοινότητα των Ισπανοαμερικανών αναγνωστών, όπου ανήκει η Κριστίνα Πέρι, ο *Δον Κιχώτης* μελετάται σε συνδυασμό με τα *Χρονικά των Ινδιών* και αυτή η σχέση μπορεί να συνοψιστεί σε μία λέξη: «θαύμα». Για την Ουρουγουάη, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι ως σήμερα, αποδεικνύεται δύσκολο να αφομοιώσει το ένα τρίτο του πληθυσμού της που είναι ιθαγενής, παρότι στη χώρα ανέκαθεν λατρεύεται η εικόνα του Ινδιάνου. Τέλος, για την ειρήνη πιστεύει ότι υπονομεύεται από κάθε κατάχρηση, κάθε αδικία και κάθε ανισότητα, που κουβαλούν μαζί τους το σπέρμα της σύγκρουσης.

iniciando, crece con él y empieza a publicar en el tiempo de la primera gran cosecha; apenas cuatro años después, en 1967, llega el gran reconocimiento oficial para la literatura latinoamericana: el primer Premio Nobel, concedido a Asturias. Lo que no hizo, por cierto, más fácil la tarea de nuestra escritora, aunque sí se la reconoció desde el comienzo: su primer premio fue uruguayo y lo recibió en 1968. Es cierto que Cristina Peri Rossi eligió la alegoría imaginaria para su escritura, así como otros coetáneos suyos prefirieron un enfoque neorrealista. Pero también es verdad que continuó por un camino que ya había sido arado y que desde el nacimiento de la autora hasta su madurez se había consagrado como identitario para América Latina. El desafío de la escritora fue encontrar nuevas rutas alegóricas y construir un estilo propio. Lo hizo, con creces.

Podríamos describir varios otros contextos que involucran a Peri Rossi y al Uruguay y, entre todos ellos, hay uno que me parece importante mencionar. Al respecto, recordemos que el discurso termina con un poema de la autora que refiere la relación atávica entre el mito, el rito y la poesía. Habida cuenta de que en los textos de Peri Rossi, sobre todo en la poesía, son frecuentes las citas y otras muchas estrategias intertextuales, observemos que el conjunto del poema evoca *El Arco y la Lira*, de Octavio Paz, al tiempo que el verso que cierra el poema y el discurso, “no se sabe de dónde”, nos remite al Uruguay. Me pregunto, compatriotas míos, ¿han reconocido este verso? Está al comienzo de un poema de Fernán Silva Valdés, titulado “El indio” y que empezaba “Venía/no se sabe de dónde/ Usaba vincha como el benteveo,/y penacho como el cardenal”. Salvo los dos primeros versos, el poema no es, desde el punto de vista estético, muy digno de atención, pero, quizás debido a la impronta escolar, se ha grabado en nuestras memorias. No por el poema, sino por el indio. Porque, como toda América Latina, los uruguayos tenemos una fractura con nuestro pasado y con nuestro presente en torno a la cuestión indígena; hasta ahora nos cuesta asimilar que un tercio de la población uruguaya tiene ascendencia aborigen, pero siempre veneramos la imagen del indio. Para nosotros es una figura superior, mítica, que congelamos en el que Octavio Paz llamó el “tiempo arquetípico” (1956, 61), el tiempo de los dioses, “inaccesible hoy”, en palabras de Borges, “como las rosas

“Los últimos charrúas”,
monumento ubicado
en el parque del Prado,
Montevideo,
inaugurado en 1938.

que dio al primer Adán el Paraíso” (Tomo II, 220). Esa inaccesibilidad nos produce a la vez tranquilidad, congoja y orgullo.

Pero lo más importante no es que Cristina Peri nos diga que la poesía nos remonta a las verdades esenciales, que su ritmo nos retrotrae a los saberes más primitivos y más básicos. Lo que impacta más es cómo lo dice: lo hace convocando las vivencias de una específica comunidad. Cristina Peri no solo habla de los uruguayos; nos habla.

II. Cervantes

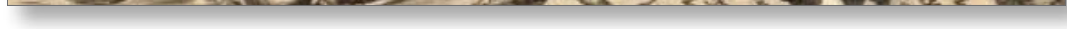
El segundo núcleo en que les propongo centrar nuestra atención es Cervantes. Se dirá que la circunstancia del discurso lo convierte en cita obligada. Convengo en ello: la mención de Cervantes, por sí sola, es casi irrelevante; la forma en que lo hace, sin embargo, muy significativa. Nos ayudará a comprender esto el recordar cómo integraron nuestros otros dos Premios Cervantes al autor de *El Quijote* en sus respectivos discursos y al mismo tiempo, nos daremos el gusto de oírlos. Onetti dijo, por ejemplo: “Cervantinos siempre, quijotescos, los miembros del Jurado transformaron el pesado molino de viento de mis novelas en un gigante Briareo de cien brazos”. Onetti usó un episodio de *El Quijote* como centro de una alegoría que ilustra la circunstancia que el escritor estaba viviendo en ese momento. El autor de *El Astillero* actuó pues, como escritor, haciendo literatura a partir de sus lecturas del texto cervantino.

Por su parte, Ida Vitale dedicó casi todo su discurso a Cervantes: “Cervantes, como precisa José Miguel Marinas, es el primer alegorista de la ética moderna; y va sobreviviendo a las menguantes transformaciones de esta”. Ida se refirió a Cervantes no ya desde su condición de escritora, sino de filóloga, especialista en Literatura. Y es muy interesante la cita que rescata: por un lado, destaca la dimensión ética de *El Quijote*; por otro, señala que también en esta novela hay niveles alegóricos.

Cristina Peri, que también es profesora de Literatura, no adopta ninguno de los roles antedichos: elige el de lectora. Y lo hace en ese tono casi confesional que anotábamos al comienzo. Nos cuenta que *El Quijote* fue una de sus tres lecturas tempranas y vuelve una y otra vez al texto cervantino, mostrándonos cómo esta novela está amalgamada con varias de sus más trascendentes decisiones personales: la defensa de los derechos de la mujer, la lucha por la justicia, la reivindicación de lo que a algunos puede parecer extraño. La suya, es la perspectiva no de una mera lectora de *El Quijote*, sino de alguien que ha dialogado continuamente con este libro a lo largo de su vida; es algo que nos ocurre a los lectores: leemos muchos libros, analizamos algunos, pero hay unos pocos, poquitos, con los que dialogamos la vida entera. Son esos libros que nos han respondido nuestras más cruciales preguntas y que, desde su silencio letrado, han sabido preguntarnos, nos han impulsado a cuestionar nuestro entorno y a nosotros mismos.

Leer un libro es siempre un don; dialogar con él es un privilegio. Y mucho más si se trata de ese crisol que es *El Quijote*. El libro es español y lo fue su autor, pero hace mucho que sabemos que le habla a todo Occidente (lo que, en nuestro tiempo, implica que llega a todo el mundo); aunque nos lo confirmó irrevocablemente Foucault cuando en *Las palabras y las cosas* nos explicó que esa es la obra que sintetiza el *horizonte* (Gadamer, 327-328) de la modernidad: sus rasgos básicos y, sobre todo, su *cosmovisión*. Pero además de la

“Maravillas” es lo que declaraban muchos cronistas haber encontrado en América cuando, ante lo nuevo y desconocido, sus mentes reaccionaban tratando de integrarlo a lo que ya sabían y así creyeron estar ante la prueba tangible de mitos y leyendas medievales o antiguas: ante sirenas, amazonas, la fuente de la eterna juventud, El Dorado o gigantes. Cervantes desplegó la maravilla dentro del dispositivo que Leo Spitzer (135-187) llamó “perspectivismo lingüístico”; por un lado, destruye las maravillas medievales (gigantes,

El Quijote es, también, una obra fundamental del manierismo, y en él empieza a perfilarse el barroco español; justamente, este perspectivismo de la “maravilla”, es un factor determinante de que, no obstante no haberse originado en España, es el español el considerado, con justicia, el barroco por antonomasia. Los siglos pasan, Europa Occidental se empeña en renegar del barroco y enterrarlo, pero Velázquez, Calderón, Sor Juana, Cervantes, conti-

núan viviendo para lectores y espectadores. Finalmente vendrá la vanguardia; la vanguardia hispanoamericana se retrotrajo a sus antepasados barrocos, como señaló Octavio Paz; la española lo oficializó, mediante las celebraciones del aniversario de Góngora que dieron nombre a la Generación del 27. “Barroca” denominó luego a América Latina Carpentier. Así, *El Quijote* es una obra clave en la identidad española y en la de Occidente, pero no es menos clave para la identidad de América Latina. Algo que, por cierto, emerge en la obra de Peri Rossi. Por ejemplo, en la novela *La nave los locos*, publicada en 1984, que posiblemente es su narración más revisitada

Ya el título –que ostensiblemente nos remite al homónimo cuadro de Jerónimo Bosch– delata el parentesco de esta novela con el manierismo y a través de este con el barroco; más aún si observamos que la novela es una suerte de animación del cuadro: cuenta la historia que el cuadro congela y sintetiza. Como *El Bosco* y como Cervantes, captura elementos del pasado para mezclarlos en una línea temporal única que se instala en la contemporaneidad de la autora. La escritura es alegórica pero, como ha dicho Mabel Moraña (207), los mundos que refiere no son paralelos sino continuos. Esto se logra, básicamente, mediante los dos grandes recursos de escritura de que se sirvió Cervantes: la parodia y la ironía. Al respecto, bastará recordar que uno de los méritos primordiales de *El Quijote* es su magistral cuestionamiento de la identidad autoral, mediante el que crea la ilusión de que Don Quijote es un humano más, que algún día, de verdad, vivió en La Mancha. En *La nave de los locos*, este mecanismo es rescatado, revertido y multiplicado, haciendo de los personajes los escritores de los diferentes fragmentos cuya yuxtaposición conforma la novela. Lo expuesto nos lleva a observar que la referencia a Cervantes de Cristina Peri Rossi refleja una cuestión identitaria personal y continental.

III. Paz

Esta, la última de la que vamos a ocuparnos, es la palabra que no se dice en el discurso y al mismo tiempo, la que más ha llamado la atención de los medios, tanto en prensa como en redes. Ciertamente, los medios no dicen que se trata de un discurso por la paz sino “contra la guerra”. Es correcto pero lo trasciende: no se opone solo a una guerra específica, sino a la guerra como práctica. Nos recuerda que la guerra ha estado demasiado presente en el siglo pasado, lo que también nos lleva a pensar que es en ese mismo siglo que por primera vez empiezan a plantearse a escala mundial la idea de la guerra como delito y la incansable defensa de la paz. Esta está en este discurso unida a la del compromiso del escritor, que Sartre proclamó en 1948, justamente, como respuesta a los horrores de la Segunda Guerra. El compromiso sartriano fue bandera de muchos escritores y grupos de escritores latinoamericanos, entre ellos, nuestros tres Premios Cervantes, quienes además de afanarse porque “las estirpes condenadas a cien años de soledad tengan por fin y para siempre una segunda oportunidad sobre la tierra”, enfrentaron el horror de la dictadura. La obra de Peri Rossi da fe de ello, en especial el poemario de 2003, *Estado de exilio*, cuyo poema “Exilio XIV” reza:

Ninguna palabra nunca/ningún discurso/-ni Freud, ni Martí-/sirvió para detener la mano/
la máquina/del torturador./Pero cuando una palabra escrita/en el margen en la página en
la pared/sirve para aliviar el dolor de un torturado,/la literatura tiene sentido.

Es otra artista del compromiso, aunque no muy frecuentada: al escritor no solo le toca hablar sobre “las estirpes condenadas a cien años de soledad”; es tanto o más importante hablarles. El de Cristina Peri Rossi ha sido siempre un compromiso con la paz, en el más profundo sentido; la paz no es solo la ausencia de guerras, es también la superación de las falencias que acaban promoviéndolas. Cada abuso, cada injusticia, cada desigualdad llevan consigo el germen de un conflicto. Y lo más adecuado es oír cómo lo ha dicho ella misma, en una ocasión reciente, en 2021, cuando fue nombrada Ciudadana Ilustre de Montevideo: “Quiero agradecer que esta distinción me sea otorgada en el marco de las Jornadas para la Diversidad, que nos hace a todos más humanos, más sensibles y más empáticos. ¡Viva la igualdad!”

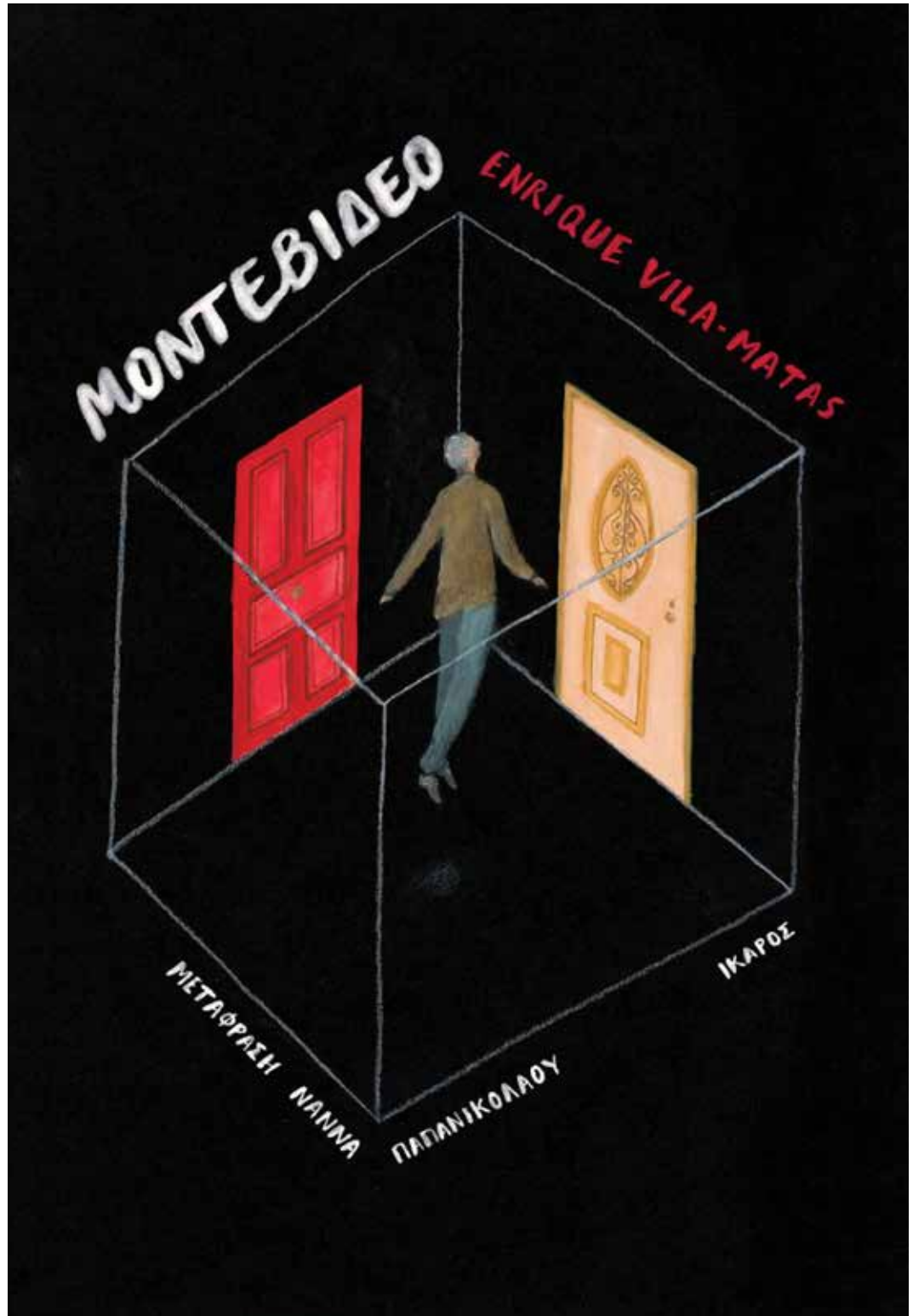

Το μετάλλιο του Βραβείου Θερβάντες.

BIBLIOGRAFÍA

- AUSTIN, J.L. *How to do things with words*, Oxford: University Press. 1986.
- BARTHES, R. *Le degré zéro de l'écriture* (1953), Paris: Seuil. 1972.
- BORGES, J.L., 1978. *Obras Completas*, Barcelona: Emecé. 1998.
- ECO, U. *Obra abierta* (1962), Barcelona: Planeta. 1985.
- GADAMER, H.G. *Verité et Méthode*. Paris: Seuil (1960), 1976.
- ISER, W. "Problemas da teoria da literatura atual: o imaginário e os conceitos-chaves da época". Trad. Luiz Costa Lima. en COSTA LIMA, Luiz. *Teoria da literatura em suas fontes*, Rio de Janeiro: Francisco Alves, Vol II. 1983.
- MARTÍ, J. "Nuestra América" (Cuba, *El Partido Liberal*, 30 de janeiro, 1891), en *Poesía y Prosa*, Montevideo: Ediciones de la Plaza. 1978.
- MORAÑA, M. "La nave de los locos de Cristina Peri Rossi". <https://cdigital.uv.mx/bitstream/handle/123456789/7138/19863435P204.pdf?sequence=2&isAllowed=y>. 23-05-22.
- PAZ, O. *El arco y la lira* (1956), México: FCE. 1970.
- PAZ, O. *Los hijos del limo*, Barcelona: Seix Barral. 1974.
- RODÓ, J.E. *Obras completas*, Madrid: Aguilar. 1957.
- SARTRE, Jean Paul. *Situations II* (1948), Paris: Gallimard. 1976.
- SPITZER, Leo. *Lingüística e historia literaria*. Madrid: Gredos. 1968.
- ZEA, *El pensamiento Latinoamericano* (1965), Barcelona: Ariel. 1976.

Το τελευταίο βιβλίο του Βίλα Μάτας, που εκδόθηκε από τον Ίκαρο σε μετάφραση Ν. Παπανικολάου. Βιβλία του συγγραφέα έχουν μεταφραστεί σε 32 γλώσσες και στα ελληνικά από την ίδια μεταφράστρια.

**Instituto
Cervantes**

A t e n a s

ISSN: 2654-0711

Πολιτισμός • Ιστορία και Κοινωνία • Γράμματα και Τέχνες • Σκέψη και Επιστήμη
Civilización • Historia y Sociedad • Lengua-Literatura-Arte • Pensamiento y Ciencia